

arshungarica

45. ÉVFOLYAM 2019 | 2

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata

**A műemlékvédelemtől
az örökségvédelemig és tovább**

Tanulmányok Bardoly István
tiszteletére, I.

Köszöntő

Granasztóiné Györffy Katalin

Bardoly István köszöntése

155

Építészettörténet

Valter Ilona

A kerektemplom feltárása a volt boldvai bencés apátság mellett

159

Juan Cabello–Simon Zoltán

Kutatások Hernádbüd középkori eredetű templomában

Egy köznemesi család története

165

B. Benkhard Lilla–Mentényi Klára

A kőszegi Zwinger

177

Lővei Pál

A győri káptalan középkori vendégfogadója

Legendák és valóság

193

†Koppány Tibor–Koppány András

Rejtőzködő műemléki értékek

Balatonkenese református temploma és paplakja

197

Fülöp András

„Viharfellegek és zivatarok ellen...”

A balatonlelle–kis-hegyi Szent Donát-kápolnáról

205

Gaylhoffer-Kovács Gábor–Opra Zsuzsanna

Ki volt a piliscsabai plébániatemplom tervezője?

213

Haris Andrea

Az Építészeti Intézet ikervári tervrajzai

219

Bozóki Lajos

Egy emlékmű születése

Schulek János visegrádi vízparti emlékműve és a korai francia gótika visszfénye – a Lapidarium Hungaricum 8. margójára

227

Szakács Béla Zsolt

Egy rejtélyes restaurálás nyomában: Egyházgelle anno 1899

235

Győr Attila

Pályázatok egy fürdőre

Három fejezet a Széchenyi gyógyfürdő történetéből

243

Gábor Eszter		
A szubjektív és az objektív határán		255
<i>Hogyan került az Andrássy úti villanegyedbe a Benczúr utca páratlan oldalának magas, zárt sorú épületegyüttese?</i>		
Sümegei György		
Lechner Ödön–Vágó József: Víztorony Rákóczi-szoborral, 1910–1913 (terv)		263
Csurgai Horváth József		
Fehérvári fürdők		273

Tabula Gratulatoria

*Nyugalomba vonulása alkalmából
szeretettel és tisztelettel köszönti az Ünnepeletet
családja, valamint kollégái és barátai:*

Ágoston Júlia
Alföldi Gábor
Balázsik Tamás
Baldavári Eszter
Balogh Viktória
Bartos György
Bazsó Gábor
Beke László
Békefi Eszter
Bélavári Krisztina
Bellák Gábor
Bibó István
Bíró László
Bognár Gábor
Bubryák Orsolya
Csomortány Levente
Csömör Boglárka
Csutor Éva
Deme Péter
E. Nagy Katalin
F. Dóczy Erika
Faludy Judit
Farbaký Péter
Fenesi Livia
G. Lászáy Judit
Galamb Zsuzsanna
Galavics Géza
Gerőné Sándor Mária
Gömöry Judit
Greschik Gyula
Gyimesi Károly
H. Vladár Ágnes

Hajdú Ráfiş Mária
Havasi Krisztina
Hetényi Ágnes
Horváthné Ács Kató
Igaz Rita
Illés Eszter
Ilon Gábor
Ivicsics Péter
Jernyei Kiss János
Kádár Zsófia
Karácsony Tiborné
Kelényi György
Kis Yvette
Klaniczay Péter
Kollár Tibor
Koppány Tiborné
Kovács András
Köntzey Mercédes
Kőszegi Géza
Lászlóné Laár Erika
Mikó Árpád
Mohr László
Mojzer Anna
Monok István
Nagy Ildikó
Nagy Krisztina
Nándori Klára
Németh Katalin
Németh Péter
Nováky Hajnalka Ágnes
Orişko Ştefan

Oszkó Ágnes Ivett
Oszkó József
Pálinkás Réka
Papp Szilárd
Pataki Gábor
Pócs Dániel
Prékopa Ágnes
Rényi András
Ritoók Pál
Róna Katalin
Rozmann Viktor
Sarkadi Márton
Sármány Parsons Ilona
Sebestyén Ágnes
Simon Anna
Somorjay Sélysette
Sonkoly Károly
Surány Erika
Szecskó Ágnes
Szepesi Zsuzsanna
Szökrön Péter
Szűcs György
Takács Etelka
Terdik Szilveszter
Thury László
Varga Kálmán
Varga Mariann
Végh János
Vida Katalin
Vukoszávlyev Zorán
Žažová Henrieta
Zsoldos Attila

Bardoly István köszöntése

Az egykori Országos Műemléki Felügyelőség hivatala 1971-ben költözött a Budapest ostroma alatt szétlőtt, volt angol követség felújított épületébe (I. kerület, Táncsics Mihály utca 1.). Könyvtárának kényelmes és elegáns olvasótermét a Dunára néző keleti szárny földszintjén rendezték be az 1960-as, 1970-es évek belsőépítészeti stílusában. A terem ablakaiból a kertre és a pesti oldalra lehetett látni.

A főkönyvtáros Faller László művészettörténész és a már nyugdíjkorban lévő, szintén művészettörténész Rozványiné Tombor Ilona (Ilike) látta el az összes könyvtárosi feladatot. Faller László udvarias, régi vágású, kissé ironikus modorával fogadta és „káderezte” a kutatókat. A könyvtár fejlesztése, gyarapítása és a mindennapos adminisztratív teendők töltötték ki munkaidejét. Ilike néni a könyvtár kutatóit szolgálta ki, a könyvek egy részét a kétszintes raktár felső emeletéről vaslépcsőn hozta le az olvasóterembe, ami nem egy idős hölgynek való feladat. Fiatal segédezőre, lehetőleg fiúra volt szükség. Többnyire érettségi után jelentkeztek, és ritkán váltak be. Azonban 1975-ben Bardoly István húszéves fiatalember belépése változást hozott a könyvtár életében. Két könyvtárban is dolgozott már, így nem kellett neki mindent elmagyarázni. Új időszak kezdődött. Bardoly nagyon hamar tökéletesen kiismerte magát, nemcsak a könyvtár, a folyóirattár anyagában, hanem felfedezte a többé-kevésbé rendezetlen kéziratok hagyatékait, valamint az archív irattárat is. Udvariasan, segítőkészséggel szolgálta ki az olvasókat. Jó partnernek bizonyult a Faller László által szarkasztikus humorral előadott hivatali hírek és rémhírek, pletykák kibeszélésében, terjesztésében, amelyhez Ili néni is tudott „úrinőtől szokatlan” megjegyzéseket fűzni. Amikor még a nyugdíjas Gerő László építész, a *Műemlékvédelem* folyóirat szerkesztője is minden héten egy napot a könyvtárban töltött, nagyon jó hangulatú, „gyilkos” humorizálás folyt, amely-

ben az ifjú segédező is élvezettel vett részt, és kapott bevezetést az OMF életébe.

Bardoly Istvánról kiderült, hogy tudása, műveltsége korosztálya átlagánál jóval nagyobb. Udvariasan fogadott minden kutatót, ismerőst és ismeretlent. A kutatóknak segíteni tudott, hogy témájukban milyen publikációk hol érhetőek el, mit és hol keressenek. Ezekben az években kezdte tanulmányait levelező hallgatóként könyvtáros–történelem tanári szakon a szombathelyi Tanárképző Főiskolán. Kötelező katonai szolgálata miatt tanulmányait is meg kellett szakítania, és sajnos az OMF-nek is nélkülöznie kellett a segédkönyvtárost 1978 és 1980 között. Helyettesei sűrűn váltották egymást.

Bardoly az OMF-be visszatérve már mint bennfentes OMF-es folytatta munkáját, és felélesztette a már korábban kialakult baráti kapcsolatait. Számos „idősebb” kolléga és kolléganő is kereste a fiatalember társaságát: nemcsak kutatással kapcsolatos kérdésekről, hanem – ismervé sokoldalú érdeklődését, kíváncsiságát, ironikus humorát – sok minden másról is lehetett vele eszmecsere-t folytatni. Elsősorban Détsy Mihály építésszel, klasszika-filológussal, aki akkor már huszonöt éve Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyék műemléki felügyelőjeként kifogyhatatlan volt az 1950-es, 1960-as, 1970-es évek vidéki kiszállásainak mulatságos történeteiből. Vladár Ágnes építész is csatlakozott az együtt ebédelő és kávézó társasághoz. Koppány Tibor építész és felesége, Kati szintén alkalmas partnernek bizonyultak komoly és komolytalan beszélgetésekre. Valter Ilona régész Pista pártfogójaként egyengette életét.

Az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején több frissen végzett fiatal művészettörténész és régész került a hivatalba, akikkel Pista rögtön nagyon jól szót értett. Ezek a baráti kapcsolatok (Lövei Pali, Haris Andrea, Somorjay Sélysette, D. Mezey Alice, Businé Benkhard Lilla és még sokan mások is, a gyűjteményi

részlegben már valamivel később Bakó Zsuzsanna) megmaradtak a hivatal állandó átszervezése, szét-szabdálása ellenére is. Érdekes és gyakran érthetetlen módon voltak azonban olyanok is, akik nem nyerték el Bardoly szimpátiáját, valamilyen okból „kegyvesztett” személyek lettek.

Népszerűsége érezhetően feszültséget okozott a főkönyvtáros és közöttte. Az egyszerű segédkönyvtárosi feladatok Bardolyt is egyre kevésbé elégitették ki. Már ekkor foglalkozott az OMF jogelődjének, a Műemlékek Országos Bizottságának a könyvtárban örökött iratanyagával is. Kutatói ambícióját csak részben tudta kielégíteni, így amikor az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja 1983-ban könyvtárosi állást ajánlott neki, elfogadta azt, annál is inkább, mert a művészettörténész Maros Szilviát vette feleségül. A Csoportnál, majd Intézetnél kiválóan megállta a helyét. Nemcsak kitűnő könyvtárat hozott létre és vezetett, hanem bekapcsolódott a művészettörténészek kutatásaiba is. Elsősorban tanulmánykötetek, kiállítási katalógusok és az akkor még „fiatal” *Ars Hungarica* folyóirat szerkesztésében vett részt. A kutatócsoport által kezelt *Magyar képzőművészek lexikona* gyűjtemény vezetőjévé nevezték ki. Tudása, szakirodalmi jártassága óriási segítséget jelentett ott is a kutatóknak. Folyóiratok, forráskiadványok társszerzője, számos bibliográfia összeállítása, tudománytörténeti tanulmányok sora fűződik a nevéhez. Az *Enigma* művészetelméleti folyóiratnak is társszerkesztője mind a mai napig.

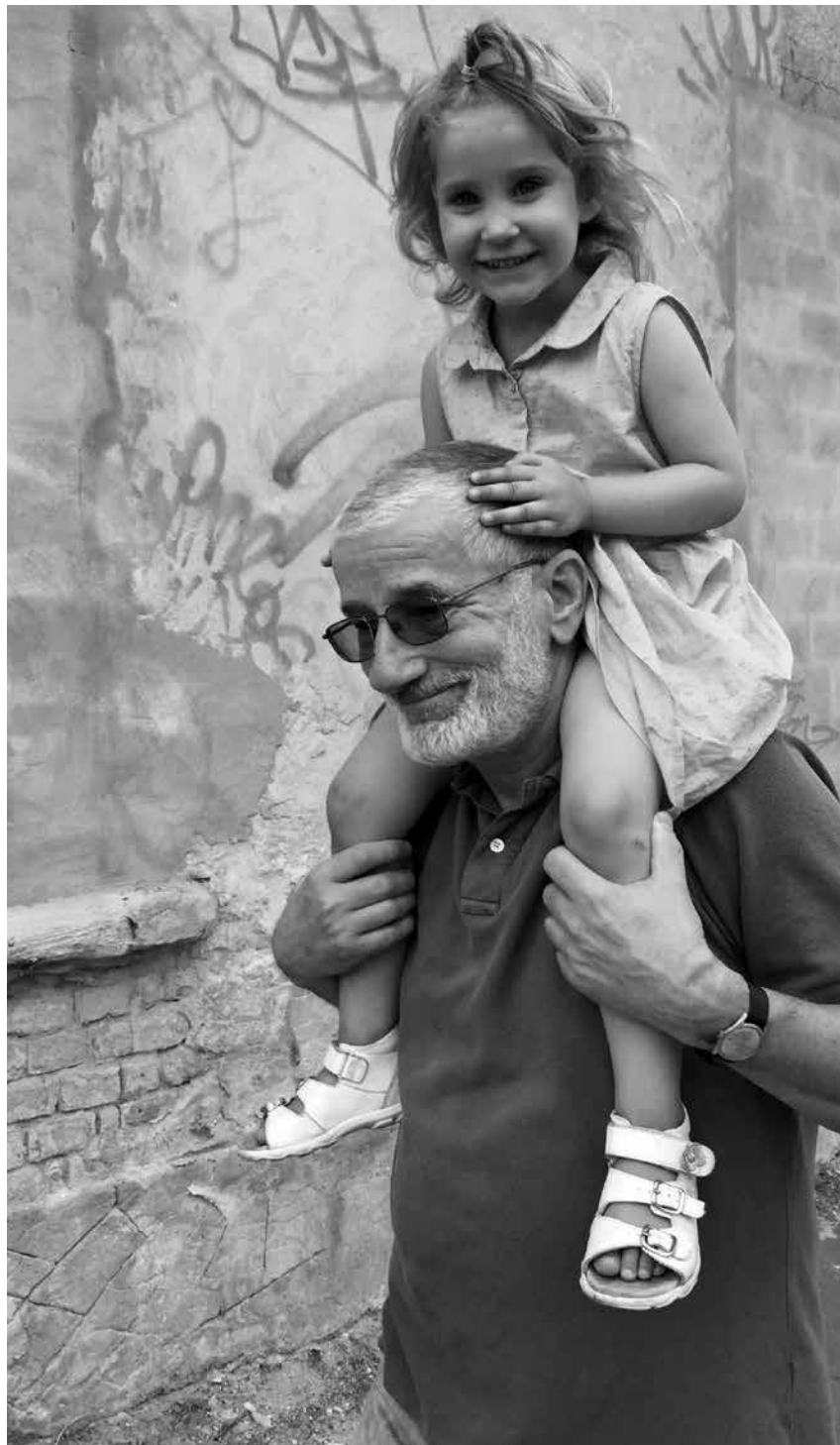
Bardoly távozásával az OMF könyvtára elég nehézkesen működött. Faller László is nyugdíjba vonult, csak Ili néni járt még be nyolcvanéves korában is, gépelte a katalóguscédulákat, és biztosította a nyitvatartást. A könyvtárosi szempontból többnyire képzetlen, motiválatlan segédkönyvtárosok segítségével nem lehetett áthidalni a problémákat. Megfelelő gyakorlattal rendelkező új könyvtárost kerestünk. A Faller László helyét átvevő Zakariás János fiatal művészettörténész tisztességesen ellátta feladatát, udvarias, komoly, megbízható munkatárs volt, de elcsábították a Szépművészeti Múzeum könyvtárába. A könyvtárat nem lehetett bezárni, így arra kényszerültünk, hogy a munkatársak közül valakit „mondhatnánk” főnöki erellyel a könyvtár élére kinevezzünk. Váczi Piroska, ipari műemlékekkel foglalkozó művészettörténészre esett a választás.

1992-ben megindult a hivatal átszervezése. A Gyűjteményi Csoportként működő Tervtár, Könyvtár és Fotótár Gyűjteményi Osztálya alakult, jelentősége ezáltal megnövekedett, vezetésére a hivatalon belül nem ta-

láltunk megfelelő személyt. Bardoly Istvánra gondoltunk, mint aki a legalkalmasabb lenne erre a feladatra. Az akadémiai intézetben nem csak tudása gyarapodott, mint kutató is megnyilvánult, és nagy gyakorlatot szerzett kiadványok szerkesztésében. (Lásd az *Enigma* 82. számában a Pistát hatvanadik születésnapján köszöntő írásokat. A műemlékvédelemmel kapcsolatos tevékenységének bibliográfiáját Lóvei Pál köszöntője tartalmazza.) 1995-ben elfogadta ajánlatunkat, élve a lehetőséggel, hogy tizenkét év intézeti munka után változtasson, s egyben visszatérjen régi barátaihoz, akikkel a kapcsolat ezekben az években sem szűnt meg. Hozzájárulhatott ehhez szeretett felesége elvesztése. Új életet kellett kezdenie két kiskorú gyermekével. Ebben a nehéz helyzetben is, mint általában, szigorú önfegyelem, a magánéleti problémák kizárása jellemezte. A három gyűjtemény élére egy-egy, korábban is már a gyűjteményben dolgozó személy került kinevezésre, de azért osztályvezetőként a szívéhez legközelebb továbbra is a könyvtár állt.

Visszatérését az akkor már Országos Műemlékvédelmi Hivatalhoz nagymértékben motiválta, hogy a hivatal az 1990-es években és a 2000-es évek elején váratlanul jelentősebb összegeket biztosított könyv- és folyóirat-kiadásra. Pista számára a kiadványok szerkesztése a legkedvesebb foglalkozást, vagy inkább időtöltést jelentette. Szerkesztője vagy társszerkesztője lett idősebb munkatársakat köszöntő tanulmányköteteknek (Koppány Tibor 70/1998, Détsky Mihály 80/2002), kiállításokat kísérő tudományos katalógusoknak, nemcsak az OMvH, hanem például az Iparművészeti Múzeum több kiállításához is. A *magyar műemlékvédelem korszakai – tanulmányok* című kötet a témát bemutató kiállítást (1996) kísérte. A Váliné Pogány Jolán által feldolgozott és kiállításon bemutatott *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmerései 1869–1890* 2000-ben jelent meg. Haris Andrea művészettörténész társszerkesztővel adta ki Magyarország kilenc megyéjének a kutatók által összeállított műemlékjegyzékeit. A forráskiadványok kiemelkedően szép példája a *Szettek fuvarosa. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei 1900–1919*, amely Divald fényképeinek kiállítása után jelent meg 1999-ben, Bardoly és Cs. Plank Ibolya közös szerkesztésében.

A könyvtárban őrizték a műemlékvédelem kezdetétől, 1872-től 1949-ig gyűjtött hivatalos iratokat, valamint néhány kiváló MOB-tag kéziratanyagát. Ezek az iratok a műemlékvédelem, a tudománytörténet és a művészettörténet felbecsülhetetlen értékű forrásai, amelyeket a munkatársak és más kutatók is rendsze-

1. Bardoly István unokájával, Hannával
(Bardoly Anna felvétele, 2018)

resen használtak az éppen aktuális műemléki kutatásukhoz. Számos alkalommal felmerült az archív anyag feldolgozása és hozzáférhetővé tétele. Bardoly fokozatosan hozzálátott az első aktától kezdve az iratok tudományos regesztáinak elkészítéséhez, számítógépes feldolgozásához. Szinte minden irat tartalmazott újdonságot, jóllehet a műemlékvédelem és intézményei (MIB, MOB) történetének egyes korszakairól korábban publikált tanulmányok (Borsos Béla, Horler Miklós) alaposak és részletesek voltak, de a szerzők nem tudtak – éppen az anyag gazdagsága miatt – mindenre teljes mélységében kitérni. Bardoly István előtt szabad volt a pálya. Az OMvH folyamatos átszervezése (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal 2001, Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ 2012 stb.) 2012-ben megszüntette a Gyűjteményi Osztályt, és Bardoly mint osztály nélküli önálló adattárvezető folytathatta áldásos tevékenységét a tudományos irattár és adattár élén. A gyűjteményekkel szoros munkakapcsolata megmaradt, minthogy az egyes aktákhoz rajzok, tervek, fotók is tartoztak, amelyeket egykor külön tárukba helyeztek el.

Az iratanyag ismeretlen gazdagsága Bardolyt tanulmányok megírására és azok közzétételére készítette. A *Magyar Műemlékvédelem* tizenharmadik évfolyamában (2006) megjelent egyik legizgalmasabb, hetvenkét oldalas tanulmánya – *Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a műemlékvédelem történetéhez I.* – részletesen elemzi a Forster Gyula által kezdeményezett műemléki törvény megalkotásának sikertelen folyamatát, és teljes terjedelmében közli a különböző szövegváltozatokat, az evvel kapcsolatos levelezést a minisztériumokkal. A vajdahunyadi vár restaurálásának eddig alig ismert, Arányi Lajos által vezetett korszakát források közzétételével a *Magyar Műemlékvédelem* tizenötödik évfolyamában (2011) publikálta „Az indítványozó és jégtörő”. *Arányi Lajos (1812–1867) és a vajdahunyadi vár restaurálásának egy korszaka. Adalékok a műemlékvédelem történetéhez II.* címmel.

Kiváló szerkesztői képességét bizonyíthatta újra, amikor a hivatal 1957 óta megjelenő folyóiratát, a *Műemlékvédelmet* 2011-ben a megszűnés fenyegette. Bardoly István személye volt a garancia a folyóirat megújulására és fennmaradására. Az állandóan változó hivatali vezetés sajnos már korábban is megkérdőjelezte a lap megjelenítésének fontosságát, jóllehet az utolsó megjelent *Magyar Műemlékvédelem* évkönyv (2011) után a kéthavonta megjelenő *Műemlékvédelem* folyóirat maradt az egyetlen műemléki publikációs fórum. Bardoly éveken át harcolt a gazdasági vezetéssel, még a hivatal elnökeivel is konfrontálódott a lap megmentése érdekében. A folyamatos leépítés és átszervezés 2016 végén a folyóiratot is utolérte. Szerencsére a tudományos irattár vezetőjeként folytatta kutatásait, amelyeknek eredményeként, a már említett két nagy tanulmány mellett több rövidebb, de igen érdekes írása jelent meg a *Műemlékvédelemben*, az *Ars Hungaricában* és az *Örökség* című kiadványban.

A széthulló műemléki intézményben már csak a gyűjtemények, köztük a tudományos irattár emlékeztetett a múltra. Pista és néhány gyűjteményi munkatárs próbálták megmenteni az utókor számára ezt a rendkívül fontos kulturális örökséget. Remélte, hogy nem kell megélnie nyugállományba vonulása előtt a gyűjtemények eltávolítását a várbeli székházból. De sajnos végig kellett néznie az irattár, a tervtár, a könyvtár, a fotótár anyagának összecsomagolását, és egy új épületbe való költöztetését. Bardoly számára ez már a búcsút jelentette a Táncsics Mihály utcai múlttól, az általa annyira szeretett könyvtártól, és attól az inspiráló kutatói közösségtől, amely minden nehézség és átszervezés ellenére igyekezett megóvni az összetartozás élményét és megőrizni igényességét a műemlékvédelmi kutatás területén.

Kedves Pista, munkatársadként, főnöködként, ha szabad mondanom, barátodként hálásan köszönöm sokunk nevében az áldozatos munkát, a kitartást a zűrzavaros években és az energiát a gyűjtemények megmentése és a mi tudásunk gyarapítása érdekében!

A kerektemplom feltárása a volt boldvai bencés apátság mellett

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a Sajó és a Bódva folyók találkozási pontjának közelében fekszik Boldva község. A település közepén, a Bódva folyó partjának enyhe magaslatán áll a reformátusok műemlék temploma, amely eredetileg bencés apátsági templom volt.

A templomot a Pray-kódex néven ismert szertartáskönyvben (régőbbi nevén Sacramentarium Boldvense) említik először. Az ún. *Pozsonyi Évkönyv*ben az 1203-as évszámnál olvashatjuk, hogy „a Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt monostor, a Boldva folyó mellett, leégett”.¹ Úgy tűnik, ezt a csapást kiheverte a monostor, amelynek építettő kegyuráról nem maradt fenn adat. Annyit ismerünk, hogy IV. Béla a Miskolc nembeli Fila prépostnak adta a monostor kegyuraságát, de már 1249 előtt visszavette tőle.² Ez alátámasztja azon feltevésünket, hogy az apátság királyi alapításként létesült. Minden bizonnyal III. Béla király volt az alapító.

A monostort 1270-ben említik utoljára.³ Egy 1300-ban kelt oklevél szerint a falu egyik birtokosát, Dethmar fia Detmart a tatárok a saját háza mellett, a berekben megölték.⁴ Minden bizonnyal ez a tatárok 1285-ös betörésénél történt, amikor felégették a faluval együtt az apátságot is. A szerzetesek vagy meghaltak, vagy elmenekültek, a bencés apátság elnéptelenedett, megszűnt.

A középkorban a monostortól délkeletre, a templomdombon állott a falu. A helység neve Ziliz falu 1267-es hamis határjárásában szerepel. Vásáros hely volt, ahol megyei hirdetéseket eszközöltek 1293-ban és 1322-ben.⁵

A tatárok által megrongált apátsági templomot újjáépítették, és az a továbbiakban a falu plébániatemplomaként működött a reformáció idejéig, amelynek tanai korán eljutottak erre a vidékre. A boldvai templom 1552–1560 között került a reformátusok birtokába. Az 1598-as református jegyzőkönyvben már szerepel.⁶

1755-ben nagy tűzvészben a fél faluval együtt a templom is leégett. A helyreállításakor eredeti formáját megváltoztatták. 1856-ban, majd 1912-ben végeztek rajta építési munkálatokat.⁷ A rossz műszaki állapotú épület műemléki helyreállítását 1986-ban vette tervbe az Országos Műemléki Felügyelőség. A helyreállítást régészeti és falkutatás előzte meg, amely 1976–1982 között folyt a templomban és környékén. A kutatások nyomán tisztázódott az építéstörténet, a templom eredeti építészeti rendszere, a bencés liturgikus rend. A monostor alapfalainak egy részét a templom északi oldalánál 1927-ben megtalálta Nyíri Dániel.⁸ Folytattuk a kutatást, és feltártuk a monostor alapfalait, így megismertük a 12. század végi teljes alaprajzot.

A kutatás eredményei alapján H. Vladár Ágnes építész elkészítette a helyreállítás terveit. A boldvai templom háromhajós, keresztház nélküli, keleti toronypáros, egyszerű, de nívós építésű bazilika. H. Vladár Ágnes megkísérelte visszaadni az épület eredeti magassági arányait a belső megemelésével, a főhajó kiemelésével, a keleti toronypár érzékeltetésével. Az épület külseje is visszakapta eredeti román kori architektúráját (1. kép).

1 KNIEWALD Károly: A Pray Kódex tartalma, kora, jelentősége. *Magyar Könyvszemle*, 63. 1939. 413–455; MEZEY László: A Pray Kódex keletkezése. *Magyar Könyvszemle*, 87. 1971. 109–123.

2 GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 760.

3 GYÖRFFY 1987 (ld. 2. j.). 760.

4 Uo.

5 Uo.

6 *Vármegyei szociográfiai: Borsod vármegye*. Szerk. Csikvári Antal. Budapest, Vármegyei Szociográfiai Kiadóhivatala, 1939. 19–20.

7 VALTER Ilona: 16. századi, késő reneszánsz öltözötű leányka sírja Boldván. *Archaeologiai Értesítő*, 137. 2012. 77–96.

8 NYÍRI Dániel: A boldvai próbaásatás eredményei. *Történeti és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsod vármegye múltjából*, 2. 1927. 149–166.

1. A boldvai templom délkeletről, előtte a kerektemplom alapjai (Mihalik Tamás felvétele, 1986)

A szerzetesek nem foglalkoztak a világi hívek lelki gondozásával, ezért a bencés apátsági templomok mellett kellett lennie egy – a faluhoz tartozó – plébánia-templomnak, amelynek világi papja elvégezte a falusi hívek keresztelését, esketését, temetését. Boldván is jelezték a források, hogy kell egy templom melletti kápolnával számolnunk. A Pray-kódex a húsvéti körmenetről a következőket írja: „Kilenc óra tájban délelőtt az összes klerikusok ünnepi öltözékben gyűljenek össze. A szenteltvíz hintése után a kántor elkezd a »Cum rex gloriae« antifónát. Ezt énekelve menjenek a *Szent Margit tiszteletére szentelt egyházhoz*, melyben az antiochiai vértanú Szűz egy antifónáját éneklük, majd egy húsvéti oratóiót [...] Visszatérőben énekeljük a »Salvetestadies...«

9 MEZEY 1971 (ld. 1. j.), 109–123.

2. A kerektemplom hajófalának maradványai (A szerző felvétele, 1987)

kezdetű húsvéti éneket és ennek verseit elvégezve a »seditangelus« antifónát énekeljük. Így menjenek be az egyházba és álljanak fel a Szent Kereszt oltára előtt és énekeltesék ez a vers: »Crucifixum«.⁹

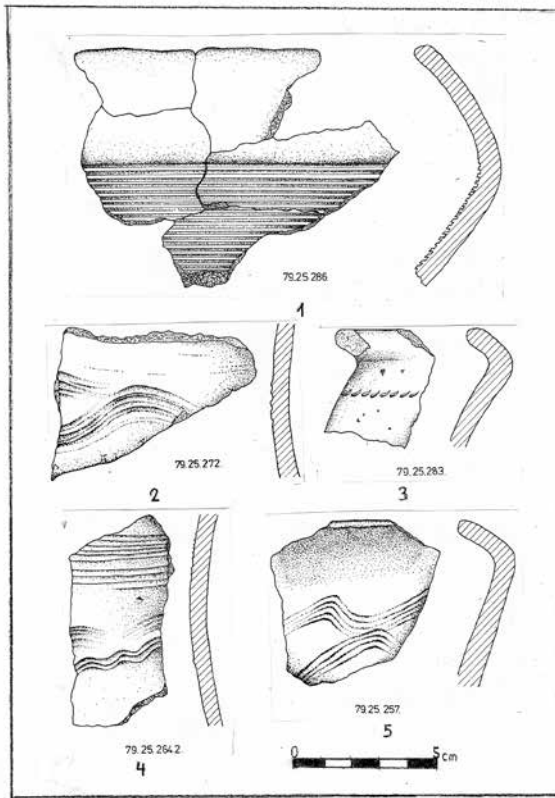
A szövegből világosan kiderül, hogy az apátsági templom mellett állott egy Antiochiai Szent Margit tiszteletére szentelt egyház, ahova a húsvéti körmenet a templomból kivonult. Még egy adat ismert erről az épületről. 1773-ban a falu földesura, Szathmáry Király György levelet írt öccsének, Szathmáry Király Pálnak, amelyben kéri öccsét, hogy „a boldvai templomnál öszszvedüllött téglákból, [...] mivel magunk sem tudgyuk micsoda épület volt”, a borsodsziráki plébános elvihesen templomépítésre. A levél külső lapjára Szathmáry Király Pál – aki képzett mérnök volt – kézírással feljegyezte: „A Boldvai Metset vagy inkább Baptistérium téglái resolvátnak Sziráki plebanus uram kérésére.”¹⁰

Ez a „Baptisterium” véleményünk szerint kerektemplom lehetett, azonos a Pray-kódexben említett Antiochiai Szent Margit-kápolnával. Csak a déli oldalon állhatott (a templomba csak a déli kapun lehetett bemenni, nyugati kapu nincsen), ezenkívül a templom északi oldalát elfoglalta a nagy kiterjedésű monostor épületegyüttese. A kitűnő gregorián zenekutató, Rajeczky Benjamin segítségével megmértük a „Cum rex gloriae” nevű antifóna eléneklésének idejét, és a templom főhajójában megtalált Szent Kereszt-oltár alapjától indulva a templom déli oldalán haladtunk az antifóna

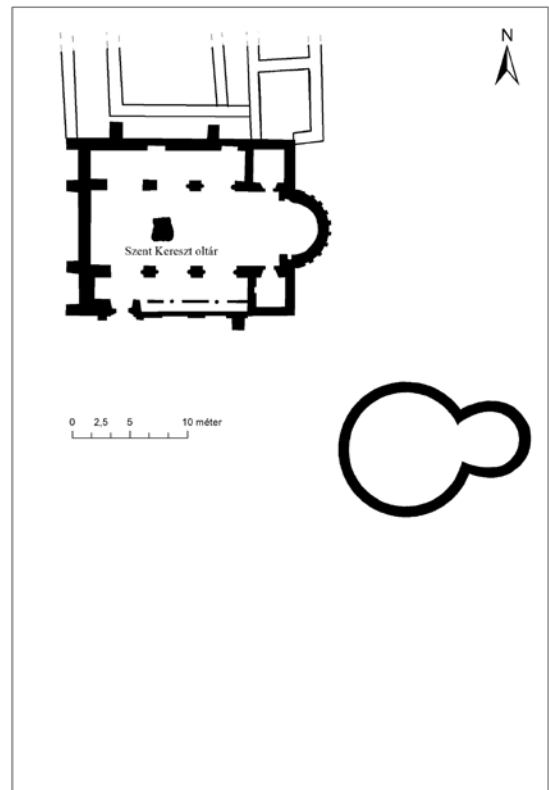
10 NYÍRI 1927 (ld. 8. j.), 155.

3. A félköríves szentély falai feltárás közben
(A szerző felvétele, 1987)

4. A félköríves szentély és a hajó északi és déli alapfalmaradványainál talált Árpád-kori cserépedény-töredékek (Bodnár Katalin rajza, 1986)

5. Az apátsági templom és a kerek plébániatemplom alaprajza. Az apátsági templom északi oldalánál a monostor alapfalainak részlete látható (Csoltkó Emese rajza, 2019)

eléneklésének idejéig. Itt a templomtól délkeletre nyitott kutatóárokban (Dokumentáció 1987. XVIII. kutatóárok) egy ívesen hajló, egy méter széles falalapot találtunk. Csak a legelső alapozási sor maradt meg, mert későbbi temetkezések alkalmával sok helyen kiszedték még az alapfalakat is. László Csaba kollégával és István Mária egyetemi hallgatóval aprólékos munkával felmértük az íves falat és kiszerezgettük a kör alakú épület sugarát, és a felszínen kijelöltük az épület vonalát. Ezt követve sikerült feltárnunk a kerektemplom hajóját (2. kép), amelynek alapfalait több helyen kiszedték ugyan, de mégis előtűnt egy közel 12 méter átmérőjű épület alapja, amelynek keleti végéhez enyhén patkóíves, 5 méter átmérőjű szentély csatlakozott. Ennek alapjai teljesen megmaradtak (3. kép). A kerektemplom alapozása habarcsba rakott kisebb-nagyobb kövekből

készült, hasonló az apátsági templom alapozásához. A szentély alapfalai mellől sűrűn bekarcolt vízszintes vonaldíszű, kihajló peremű fazék, fésűs-hullámvonalas díszű cserépedény oldaltöredéke, valamint kihajló peremű, vállán betűzdelt díszű fazék peremtöredéke került elő (4. kép, 1., 2., 3.). Az északi és a déli hajófal maradványai mellől szintén kerültek elő fésűs-hullámvonalas díszű, kora Árpád-kori, 12. századi cserépedények töredékei (4. kép, 4., 5.). Ez a régészeti leletanyag megegyezik a templom és monostor alapfalai mellett talált 12. századi cserépedény-töredékekkel, az anyag összetételét, az edénytöredékek formáját és díszítését tekintve egyaránt. Ily módon az itt talált leletanyag hozzájárul a kerektemplom korának meghatározásához: ez az épület is a 12. század második felében, az apátsági templommal és a monostorral egy időben épülhetett

(5. kép). Keltezésünket megerősíti és pontosítja Möller István építész megfigyelése. Ő 1927-ben, a MOB kérésére járt Boldván, Nyíri Dániel ásatásának megtekintésére. Tanulmányozta a boldvai templom építészeti formáit, és annak építési idejét „múregészeti” alapon az 1175–1200 közötti időre határozta meg.¹¹

Antiochiai Szent Margit tisztelete a 11. századtól jelen volt Magyarországon. A kutatók többsége által a 11. század közepére vagy utolsó évtizedeire keltezett, francia minta alapján magyarországi használatra készült ún. Szelepcsényi-kódexben július 13-án szerepel „S. Margareta virgo et martyr Antiochiae”. Hangsúlyozott módon fordul elő a legrégebb magyarországi liturgikus könyvet őrző ún. hahóti kódexben, más néven Szent Margit Sacramentáriumban, melyet egy magyar Szent Margit-egyház számára írtak a 11. század végén vagy a 12. század elején.¹² Könyves Kálmán király öccsének, Álmos hercegnek is kedvelt szentje volt. Tiszteletére alapította a meszesi bencés apátságot és a dömösi prépostságot, amely egyes vélemények szerint a 12. század elején a Szent Margit-kultusz központja volt.¹³ Mint láttuk, Margitot és a Szent Margit-egyházat a Pray-kódex is említi. 1187-ben említik a János lovagok „Ecclesiam sancte Margarete de Charca”, azaz a karcsai Szent Margit-egyházat, mely különleges alaprajzú körtemplom, és építési elemét tekintve talán már a 11. század közepén állt.¹⁴ III. Béla első felesége, Anna Antiochiából származott. Ő és férje tudatosan felkarolta és Magyarországon is támogatta Antiochiai Margit kultuszát.¹⁵ A dinasztia szentiszteletét leképezve, azt utánözva választották ki saját monostoruk védőszentjét az udvari méltóságok viselői családjai. Margitnak szentelt bencés és premontrei apátságok: Hahót, Garáb, Pornó és Hatvan létrejöttének pontos idejét nem ismerjük, de keltezhetjük őket a 11. század végére és a 12. század második felére.¹⁶ III. Béla uralkodásának idejére tehető a Boldvához közeli Szalonna Szent Margitnak szentelt körtemplomának építése, melynek falain Szent Margit életét bemutató freskókat csodálhatunk. A templom építtetője az Örsúr nemzetség egyik ágából származó, később Szalonnainak nevezett család.¹⁷ A szent tiszteletének 13. századi továbbélését nagyban

6. A kerektemplom alapjainak bemutatása (Mihalik Tamás felvétele, 1986)

elősegítette, hogy II. András 1217–1218-as szentföldi zarándokútján megvásárolta és hazahozta Antiochiai Szent Margit koponyaereklyéjét. Ez a szent 13. századi virágzó kultuszának jelentős állomása volt.¹⁸ Antiochiai Szent Margit tiszteletére épült 1240 körül a süvetei (Šivetevi, Szlovákia) nagy méretű rotunda. A teljes kör alakú, apszis nélküli hajó keleti részén diadalívvel elválasztva alakították ki szentélyét. A belső kör átmérője 11,1 méter, tehát meglehetősen nagy méretű templom.¹⁹

Végül szólnunk kell a boldvai kerektemplom rendkívülinek számító nagy méretéről. A falusi plébániatemplomok kerek hajójú, félköríves (inkább patkóíves) szentélyű csoportjába tartozik, de azok átlagméretéhez

11 NYÍRI 1927 (ld. 8. j.). 155.

12 ORBÁN Imre: „Ecce, iam vici mundum!” Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon. Budapest, METEM, 2001. 105–106.

13 UHRIN Dorottya: Antiochiai Szent Margit legkorábbi magyarországi kultusza. Álmos herceg egyházalapításai és a Szent Margit Szakramentárium. *Magyar Könyvszemle*, 133. 2017. 13–31.

14 GERVERS-MOLNÁR Vera: A középkori Magyarország rotundái. (Művészettörténeti Füzetek/Cahiers d'histoire de l'art, 4.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 47.

15 KOSZTA László: Adalékok Antiochiai Szent Margit Árpád-kori tiszteletéhez. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*, 126. 2006. 23–28.

16 KOSZTA 2006 (ld. 15. j.). 24.

17 MEZŐSINÉ KOZÁK Éva: Régészeti kutatások a szalonnai református templomban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 20. 1981. 7–34.

18 ORBÁN 2001 (ld. 12. j.). 106.

19 GERVERS-MOLNÁR 1972 (ld. 14. j.). 39–42; SZILÁGYI András: *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai*. Budapest, Semmelweis Kiadó, 2008. 255–256.

(5-6-7 méter átmérőjű hajó, 3-4 méteres szentély) képest a boldvai rotunda hajó átmérője 12 méter, szentélyének átmérője 5 méter, tehát a templom teljes hossza 17 méter. Hozzáteesszük, hogy a mellette lévő apátsági templom teljes hossza csak 21 méter.

Ásatással tárt fel Balanyi Béla Nagykőrös–Szőrhalmon egy kerektemplomot, amelynek hajóátmérője 11 méter, félköríves szentélyének átmérője 2,8 méter volt. A 14. században a megrongálódott templom helyére egy kisebb kerek hajót építettek, négyszögű szentéllyel.²⁰

Igen nagy méretű kerektemplom alapjait tárta fel Czeglédy Ilona 1968-ban az isaszegi római katolikus templomban. A hajó belső átmérője 15 méter, belső hossza a félköríves szentéllyel együtt 26,6 méter. Falvastagsága 2,6 méter.²¹

A boldvai plébániatemplom nagy mérete alapján (6. kép) nagy és virágzó települést sejtethetünk a bencés apátság mellett. Építésében szerepet játszott a feltételezett királyi kegyúr, III. Béla király gondoskodása a bencés apátságról és a falu lakóiról.

20 TARI Edit: *Pest megye középkori templomai. Medieval Churches in Pest County.* (Studia Comitatusiensia, 27.) Szentendre, Pest Megyei Múzeum-

mok Igazgatósága, 2000. 100. 75. kép.
21 Uo. 78–79. 55. kép; SZILÁGVI 2008 (ld. 19. j.). 192.

Juan Cabello–Simon Zoltán

Kutatások Hernádbüd középkori eredetű templomában

Egy köznemesi család története

A Hernád folyó bal partján fekvő, fésűs beépítésű település északi szélén egy – a környezetéből enyhén kiemelkedő – dombháton épült föl a szabadon álló templom. Téglány alaprajzú hajójának keleti végéhez annál alig keskenyebb, félkör alaprajzú szentély kapcsolódik.¹ A hajó nyugati falának tengelyében kapuzalait épült, ennek tengelyében egy álló téglalap alakú, egyenes záradékú fülke látható. A homlokzati falakat fehér meszelésű, szürkésbarna, cementet is tartalmazó homokból készült vastag vakolat takarja, amely a fal alsó szakaszain vizes, számos helyen feltáskásodott, sok helyütt már hiányzik. Kivételt jelent a hajó nyugati fala, amelyet tulajdonképpen csak meszelések fedte vékony, számos helyen hiányos vakolat takar. Lábazati párkányát, amely a hajó nyugati oldaláról teljesen, míg az északi fal középső szakaszáról hiányzik, cement takarja. Téglavakolatból kialakított főpárkánya, amely a hajó nyugati oldalára nem fordul át, három lapos homorlatos tagozatból áll. Az északi és a déli fal nyugati felső sarkán egy-egy profilos, homorlatból, valamint széles függőlemezéből álló párkánnyal és kúpos sisakkal záródó hasáb alakú dísz emelkedik. A műemléki palával fedett nyeregtető nyugati végében huszártorony áll. A hajó déli falát három kis méretű, félköríves záradékú keskeny ablak töri át, míg a szentély keleti falában az előbb említettekkel formailag megegyező ablak van, amelynek felső lezárása szegmensíves (1. kép). A hajó déli falának tengelyében

egy timpanonfallyal lezárt, nyeregtetővel fedett előtér épült, keleti és nyugati falainak déli felső sarkain egy-egy hasáb alakú dísz van, amelyek formailag a hajó nyugati sarkain láthatókkal egyeznek meg. A templom kőkeretes bejáratát a hajó déli falának tengelyében, az előtér mögött alakították ki. A belső tereket kazettás famennyezet fedi, oldalfalait egységesen fehér meszelésű összefüggő vakolat takarja. A szentélyt a hajótól beugrás nélküli diadalív választja el (2. kép). A hajó nyugati végében fakarzat emelkedik. A padló aljzatcement. Mivel a külső homlokzati falakról több helyen is hiányzik a vakolat, különösebb kutatás nélkül is megállapítható volt, hogy a templom falai közel négyzet alakú kváderkövekből épültek. Az ettől eltérő anyagok (tört kő és téglák) a már álló épületen és nyílásain elvégzett utólagos átalakításokhoz, javításokhoz, valamint – az előtér esetében – bővítéshez köthetők. Amint azt a kutatás is bizonyította, az öntött kváderfalas templom – az idők folyamán elbontott sekrestyétől eltekintve – megőrizte középkori alaprajzi elrendezését, mint ahogy kis méretű, rézsűs kávjú, keskeny ablaknyílásai, valamint déli kőkeretes bejárata sem változtak számottevően.

2013-ban az épület – ha nem is teljes körűnek mondható – falkutatását végeztük el, azonban régészeti ásatásra már nem kerülhetett sor.² A falképfeltárást Seres László végezte, míg a faberendezést Fabók Balázs vizsgálta.³

1 Azonosító: 2802, műemléki törzsszám: 1074, helyrajzi szám: 36. Cím: Rákóczi utca.

2 Juan CABELLO–SIMON Zoltán–SERES László–FABÓK Balázs: *Hernádbüd, református templom. Értékelő dokumentáció és kutatási terv*. Budapest, 2013. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban: MÉM MDK), Tervtár, ltsz. D 46252; Juan CABELLO–SIMON Zoltán: *Hernádbüd, re-*

formátus templom. Tudományos dokumentáció. Budapest, 2013. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 46253. Állvány hiányában a kutatás létrák igénybevételével történt.

3 SERES László: *Hernádbüd, ref. templom*. Kézirat, 2013; FABÓK Balázs: *Hernádbüd, református templom. Berendezés és nyílászárók farestaurátori kutatása*. Kézirat, 2013. Mindkét dokumentáció a hernádbüdi református parókia irattárában található.

1. A templom délnyugat felől
Hernádbúd, református templom
(Juan Cabello felvétele, 2013)

2. A szentélybelső
Hernádbúd, református templom
(Juan Cabello felvétele, 2013)

A templom és a település története a középkorban

Hernádbúd nevének második eleme pusztaszemélynévből származik, magyar névadással. A személynév a magyar bő (gazdag) köznévből ered, melyhez -d képző kapcsolódik. A Hernád-előtag 1773 óta használatos, megkülönböztetésre szolgál Tiszabúd (a mai Tiszavasvári) és több más Bőd nevű településtől.⁴

Első okleveles említése 1246-ból ismert, amikor Függöd határosaként említik meg Byud-i István földjét.⁵ A nevét a faluról vevő család eredete ismeretlen, egyetlen főúri nemzetséghez sem köthető, vélhetően abaúji várjobbágyok utódai voltak. Talán a fent nevezett István leszármazottja volt az a Botond (Bochond, Bochund, Bachand, Bychou) nevű személy, akinek később számos forrásban felbukkanó fia, Pető 1312-ben megkísérelte cserével megszerezni Chomoz fia Mike közeli, pereir birtokrészét, de Mikét rokonai, a Bárcaiak eltiltották a csereüzlettől.⁶ 1315-ben határjárást tartottak Szepesi Rikalf fia Kakas és a Kércsiek Gybart nevű, valamint Botond fia Pető Bwd nevű birtoka kö-

zött.⁷ A határjárással nyilván egy korábbi határvitát zártak le. Viszont egyáltalán nem zárultak le a viták a Bárcaiak és nevezett Pető között. A vita tárgya a Bárcaiak Pere birtoka és Pető Byd/Byud nevű birtoka közötti határ volt. Az e tárgyban zajló per áthúzódott az egész 1326-os éven.⁸

Az északi (Gibárt felőli) és a déli (Pere felőli) határon kívül Búd birtok keleti határa is vitás volt, itt egy, a Forraiak által bírt Gatha nevű földrészről⁹ kellett egyértelműen elhatárolni Pető Byud birtokát 1327-ben¹⁰ (nyugat felől a Hernád folyó jelölte ki Búd határát, ott nem lehetett vita).

Arról, hogy a település egyházas hely volt, első ízben csupán egy 1329. évi oklevélből értesülünk, holott a templom műrészletei ennél jóval korábbi építési időt sejtetnek.¹¹ A helyi pap természetesen szerepel a pápai tizedjegyzékekben is: 1332-ben Búd (Byud, But, Byuud) László nevű papja három garas, 1333-ban pedig már hét garas, míg 1335-ben – feltehetően még mindig László – öt garas pápai tizedet fizetett.¹²

1431 májusában a jászói konvent előtt személyesen megjelentek Byd-i Pető fiai, András és Simon azért, hogy átírassanak egy 1347. október 29-én kelt oklevelet, mely-

4 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 587.

5 GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 74.

6 Uo.

7 Uo.

8 GYÖRFFY 1987 (ld. 5. j.). 74, 130.

9 Ma földrajzi név (egy földvár neve) Hernádbúd határának északkeleti sarkában.

10 GYÖRFFY 1987 (ld. 5. j.). 74.

11 Miklós, a Byud-i egyház papja – több környékbeli pappal együtt – egy hagyatéki ügyben tanúskodik. GYÖRFFY 1987 (ld. 5. j.). 74. = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 39462.

12 GYÖRFFY 1987 (ld. 5. j.). 74.

ben Zakal-i Pető fia, Miklós és András megosztottnak birtokaikon. Miklósnak a Bihar megyei Peszere és Fancsika,¹³ Andrásnak az Abaúj megyei Byd és a Zemplén megyei Berettő jutott.¹⁴ Bár az osztályos fivérek apja, Pető itt Zakal-i előnévvel szerepel, kétségtelenül Büdi Petőről van szó. Az adatból nyilvánvaló, hogy a nevezett Pető már nemcsak Büdön birtokolt, hanem máshol is voltak szerzett birtokai.¹⁵ Idesorolható az ezúttal Pető előneveként szereplő, de most osztályra nem bocsátott, bizonyára a szintén Bihar megyei (Körös-)Szakállal azonosítható Zakal birtok is. Kérdés, hogy ez miért nem szerepel az osztálylevelében. Mivel tudjuk, hogy Petőnek volt egy János nevű fia is, lehetséges, hogy már korábban is volt egy osztozkodás egyfelől János, másfelől pedig Miklós és András között, mely során Szakáll Jánosé lett, Miklós és András pedig csak 1347-ben osztottak meg eredetileg közösen örökölt birtokaikon. Egy ma már sajnos ellenőrizhetetlen adat szerint 1348-ban Büdi András és János elvesztette valamennyi abaúji és bihari birtokát, melyeket csak András fia Miklós anyósa vált majd vissza 360 márka aranyért és ezüstért.¹⁶

1378-ban Pető fia András Felszántói Gergely fia Raphaynnal keveredett perbe Büd és Felszántó (a mai Abaújszántó) határa ügyében.¹⁷

A család tagjai ekkor még az egyszerű kismanesek életét élték: 1380-ban a már jól ismert Pető fia András kijelölt királyi emberek között szerepelt egy birtokügyben.¹⁸ Ugyanebben az évben az is kiderül, hogy András Ónodi Cudar Péter familiárisa volt. Az 1387-ben említett Byd-i „literatus” Péter¹⁹ írástudó emberként nyilván jogi szolgáltatásokat is vállalt. 1410-ben Bydy Miklós Perényi Imre szolgálatában hatalmaskodott a borsodi Ormos birtokon.²⁰

A família a 15. században lassú gyarapodásnak indult. Tudjuk, hogy András már rangon felül házasodott, neje

az ősi Tolcsva nemzetségből származó Toronyai Lángos (Langueus) leánya, Orsolya volt. Ezen az úton András fia Péter jelentős dél-zempléni birtokokhoz jutott, még akkor is, ha a felét átengedte a Csicseri Ormosoknak.²¹

1412-ben Bárcai Péter perelte be Büdi Miklóst, aki az ő egyik tuzsai jobbágyát Boldogkő várában kegyetlenül megverte.²² Ennek alapján feltehető, hogy Miklós valamiféle tisztséget töltött be a közeli, akkor éppen királyi kézen levő Boldogkő várában.

Abaúj megye 1427-ben készült kamarahaszna-összeírása szerint Bwd (Büd) birtokosa: Büdi Miklós. A településen tizenhárom portát számoltak össze.²³

Meglehet, hogy a 15. század közepe táján Büd egy része (ismeretlen okból) idegen kézre került. 1459-ben, amikor Mátyás király bevezetteti Szapolyai Imrét, Miklóst és Istvánt Tokaj várába és tartozékaiba, a tartozékok között felsorolják egy bizonyos Bewd birtok felét is.²⁴

A Bárcaiak és a Büdiek közötti ellenségeskedés Pere és Büd határai miatt a 15. században is folytatódott.

1420-ban Abaúj megye kiküldöttjének, Fügedi Fábiánnak kellett Pere faluba mennie, hogy ott a Bárcai László jobbágyaival való verekedés ügyében Büdi Sandrinus fia Pál bán büdi jobbágyainak elégtételt adjon.²⁵

1466-ban Bárcai András, István és Miklós panasza szerint az elmúlt zavaros időkben Büdi András Pere birtokuk határában sok szántót, cserjést és szőlőhegyet elfoglalt, melyek a Büdből Szántó felé vezető út mellett fekszenek.²⁶

1469-ben Bárcai András, István, Miklós és János, másfelől pedig Büdi András és László a Pere és Büd birtokok közötti vitás földeket három részre osztották, ebből két rész a Bárcaiaké lett.²⁷

Bárcai István panasza szerint Büdi Gergely és mások felbujtására Szakáli László és Balázs, valamint azok Kér birtokon lakó jobbágyai a panaszos perei kúriájára tör-

13 GyÖRFFY 1987 (ld. 5. j.). 616. (Fancsika, amely Debrecen közelében volt, a Sártványvecse nemzetség Bajoni ágáé volt.)

14 MNL OL, DL 50553.

15 Az osztálylevelében említett birtokok bizonyosan szerzett jószágok, hiszen korábban mások tulajdonaként találokunk a nevükkel.

16 CsOMA József: *Abaúj-Torna vármegye nemes családjai*, I. Kassa, Forster, Wesselényi és Társai Könyvnyomdájá, 1897. 131.

17 MNL OL, DL 6540.

18 MNL OL, DL 6744.

19 MNL OL, DL 7331. Péter Büdi Pető fia András fia volt. Ugyanezen András fia volt a más ügyekben feltűnő Miklós és Simon is. DL 50553.

20 MNL OL, DL 89686.

21 MNL OL, DL 75376.

22 MÁLVUSZ Elemér: *Zsigmondkori oklevéltár. III. (1411–1412)* Budapest,

Akadémiai Kiadó, 1993. 2222. = MNL OL, DL 83543.

23 ENGEL Pál: *Kamarahaszna-összeírások 1427-ből*. (Új Történelmi Tár/ Fontes Minores ad Historiam Hungariae Spectantes, 2.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 34.

24 MNL OL, DL 15374. Igazság szerint a Tokaj tartozékai között felsorolt, határozottan Zemplén megyeinek mondott Bewd korántsem azonosítható egyértelműen az abaúji Hernádbüddel. Szóba jöhet még a Kassától keletre található, de igen távoli, és szintén abaúji (Magyar-) bőd, illetve a Szabolcs megyei (Tisza-)büd (a mai Tiszavasvári része) is. Ugyanakkor az oklevélben megnevezett települések egy része (Szántó, Tállya stb.) a 16. században a regéci uradalomhoz került.

25 MÁLVUSZ Elemér: *Zsigmondkori oklevéltár. VII. 2301. (1419–1420)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. = MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény, 60629.

26 MNL OL, DL 83774.

27 MNL OL, DL 83781.

tek, s ott Siket (Syketh) Imre nevű familiárisát félholtra verték.²⁸ A végeleáthatatlan viszály csak a század végére csillapodott le, amikor a két család már rokoni kapcsolatba került egymással.²⁹

A család igazi kiemelkedése már a 16. században történt. Az első, valóban kimagasló tisztséget elérő személy, Büdi (I.) Mihály neve még a 15. század utolsó éveiben tűnik fel először: 1493-ban egy Abaúj megyei iktatásnál a szomszédok között szerepel.³⁰

A 16. század elején már több idegen család is bírt büdi birtokrészrel, részben beházasodás révén, részben zálog címén, például a Csobádiak³¹ vagy a Fügödiek.³² Egyik-másik személy még előnevét is a faluról vette: Büdi Komoróci Mátyás.³³ Ennek megfelelően Abaúj megye 1553. évi adóösszeírásában Büd birtokosaiként egyszerűen „nemesek” voltak megjelölve,³⁴ ami arra utal, hogy a falunak több részirtokosa is volt, akik hasonló arányban bírták részeiket. A Büdiek csillaga ekkor már más vidéken emelkedett: Mária királyné haszonbérletbe adta a hatalmas és értékes munkácsi uradalmat Büdi (Büdy) I. Mihálynak.

Mihály felemelkedésében alighanem fontos szerepet játszott házassága is: felesége, Ártándy Anna Szapolyai János rendíthetetlen híve, Ártándi Pál leánya volt.³⁵ Ártándi Pál 1530-ban történt kivégzéséig Munkács várának kapitány volt, e tisztségben éppen Büdy Mihály követte őt.³⁶ Utóbbi 1533-ban már nem élt. I. Ferdinánd már a pártjára állt fiának, az e néven második Mihálynak, majd fiúsított leányainak, Annának és Ilonának adja új adományba – más birtokokkal együtt – Büd birtokot.³⁷ 1536-ban ugyanezt megkapja Mihály özvegye, nővérei, Margit és Dorottya, s ez utóbbi fia: Geszthy Miklós is.³⁸ 1539 és 1546 között Büdy (II.) Mihály már Bereg megye főispáni méltóságát is betöltötte, miként később fia, Büdy (III.) Mihály is.³⁹ Ők és rokonságuk egyre nagyobb birtokokat szereztek Beregben, de Abaújból sem tűntek el. Büdy II. Mihály például 1552-ben zálogba veszi,⁴⁰ majd 1553-ban adományba is kapja⁴¹ a Büdhöz közeli Boldogkő várát és uradalmát.

1579 után Büdy III. Mihály fiában, Jánosban fiágon kihalt a Büdy család. Ezt követően Büd (legalábbis részben) Fügödi István özvegyéé lett.⁴² Egy másik rész (alighanem az, amelyet 1459-ben Szapolyai Imre kapott meg) 1678-ban a regéci uradalom részeként bukkan fel,⁴³ azonban 1686-ban a források – mint az uradalom része – már pusztaként, azaz lakatlanként említik meg,⁴⁴ 1689–1692-ben, a Rákóczi-uradalmak összesített összeírásakor még mindig a regéci uradalom része és pusztá,⁴⁵ de 1693-ban sem változott ez a helyzet.⁴⁶

A középkori templom

Amint azt a bevezetőben is jeleztük, az öntött kváderfalas technikával épült templom nem sokban különbözött a maitól. Csupán a későbbi építésű déli előtér és a karzat, valamint a jelenlegi főpárkány, a hajó nyugati falának kapurizalitja, valamint huszártornya hiányzott. Hajóját bizonyára fagerendás síkmennyezettel fedték, a mainál lényegesen alacsonyabb szentélye azonban boltozott volt. A szentélyt a hajóval félköríves diadalív kapcsolta össze. A hajó keleti végét (napjainkra már elpusztult) oromfal zárta. A hajó (nyugati) oromfalát – az utólagos kisebb javításoktól eltekintve – mai állapotában is eredetinek tartjuk, nem így a homlokzati falat, amely számos átalakításon ment keresztül (3. kép).

A hajó déli falában három, míg a szentély keleti oldalán egyetlen ablak épült. A hajó tölcseres kialakítású, félköríves lezárású ablaknyílásai megtartották eredeti formájukat, azoknak csupán (kívül-belül) rézsús könyöklőjük külső rézsúját szüntették meg egy későbbi építkezés során. Azonban a szentély keleti, az előzőeknél valamivel szélesebb nyílásán a rézsús könyöklő megszüntetésén túl más változtatás is történt. Itt a külső és belső rézsús kávékat, valamint a félköríves áthidalót is módosították. Megjegyezzük, hogy a hajó délkeleti,

28 MNL OL, DL 83863.

29 MNL OL, DL 83875.

30 MNL OL, DL 75943.

31 MNL OL, DL 26690.

32 MNL OL, DL 26690.

33 MNL OL, DL 26675.

34 MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*, I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 85.

35 BÁRÁNY Attila: Adalékok az Ártándiak családi történetéhez. *Turul*, 76. 2003. 29.

36 ЛЕНОЦКЫ Тивадар: *Beregvármegye monographiája*, III. Ungvár, Polla-csek Miksa Könyvnyomdája, 1881. 552.

37 MNL OL, A 57. Liber Regii I. kötet. 202.

38 MNL OL, A 57. Liber Regii I. kötet. 251.

39 ЛЕНОЦКЫ 1881 (*Id.* 36. j.). 354.

40 MNL OL, A 57. Liber Regii III. kötet. 1.

41 MNL OL, A 57. Liber Regii III. kötet. 139–140.

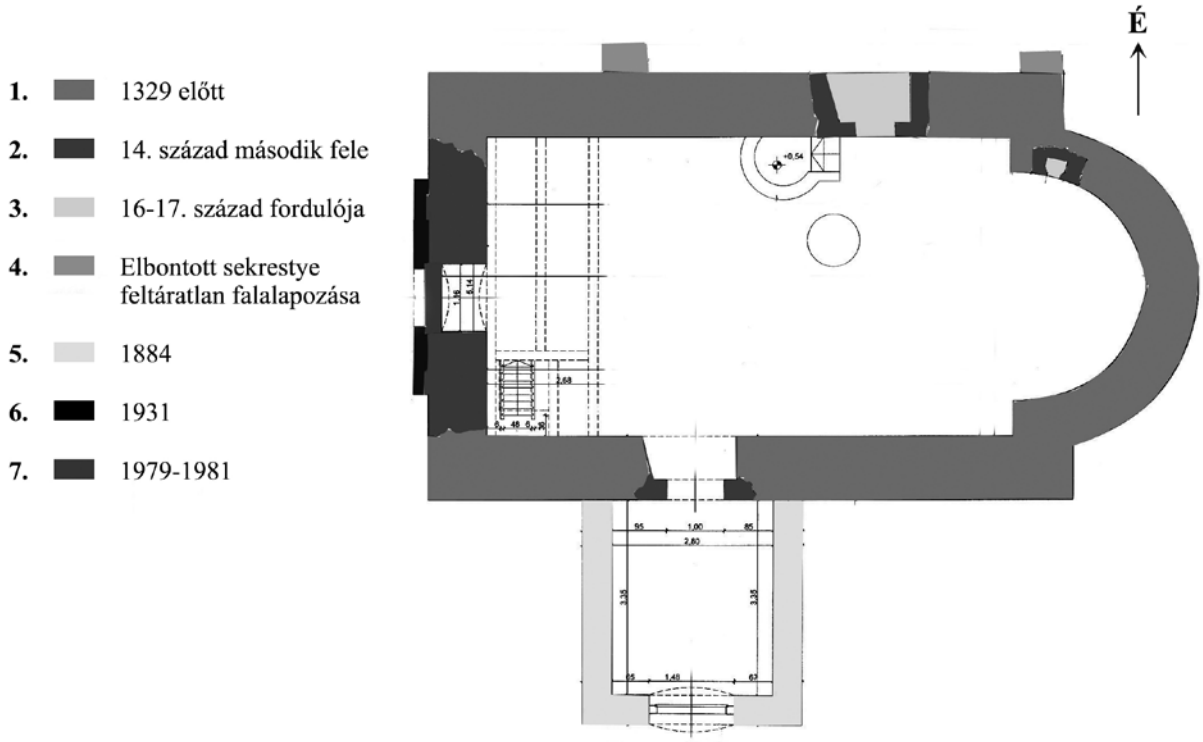
42 1576, Magyar nyelvű conscriptio. MNL OL, E 156, Urbaria et Conscriptioes, Fasc. 168. 32.

43 *Uo.* 39. 24.

44 *Uo.* 104. 30.

45 *Uo.* 5. 15.

46 *Uo.* 66.

3. Periodizációs alaprajz
Hernádbüd, református templom (Juan Cabello–Simon Zoltán, 2013)

valamint a szentély ablaknyílása hosszabb volt a hajó középső, illetve délnyugati nyílásánál. Ennek oka egyszerűen az lehetett, hogy a középső ablak alatt falazták ki a templom bejárati kapuját, a délnyugati ablak esetében pedig alighanem a könyöklőmagasságnak a hajó nyugati végén emelkedő karzat szintjéhez kellett alkalmazkodnia. A mai karzat melletti részen középkori vagy esetleg a mainál korábbi karzathoz köthető gerendafélszket nem találtunk. Persze ez még nem jelenti azt, hogy nem lehetett, ám annak gerendázatát minden bizonnyal a nyugati falba eresztették be.

Az épület alacsony lábazata a mai napig megmaradt, ám a nyugati oldalon nem látható. Mindazonáltal a szélső kváderköveken tapasztalt, utólagos megmunkálásra utaló sérülések arra engednek következtetni, hogy a lábazat ezen az oldalon is biztosan megépült.

A hajó és a szentély főpárkányát nem ismerjük. A templom ismeretlen formájú és méretű eredeti be-

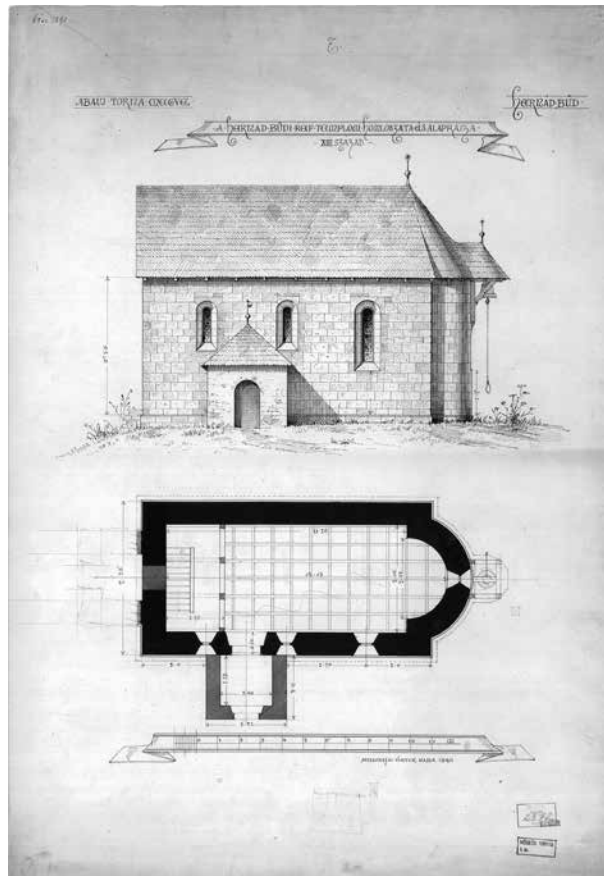
járata a mai bejárat helyén, a hajó déli falában nyílt. Annyi bizonyos, hogy a mai, kőkeretes nyílásnál mindenképpen keskenyebb és talán alacsonyabb is lehetett.

A hajó nyugati falának vízszintes, rendkívül szűk függőkővel épült kvádereit a rizalit mindkét szélétől száz-húsz-száznegyven centiméterre nagy alakú tört kövek és sérült felületű, a hajófal kvádersorait nem követő kőelemek váltják föl. Ez a közel függőleges irányú, széles, valamint roncsolt és tört kövekkel javított rész egészen a rizalitfalig, illetve a terepszintig követhető (4. kép).⁴⁷ A megoldást Myskovszky Viktor 1890-ben készült – egy, a templomot déli nézetből ábrázoló és egy alaprajzi felmérésből álló – rajza kínálja. A fent említett nyugati falnál az alaprajzon egy-egy széles, harminc-harmincöt centiméterrel a hajó falsíkja elé kiugró falpillért ábrázol (5. kép). A rajzon egyébként egyértelműen látható, hogy a lábazat ráfordult a nyugati homlokzatra is, sőt a valamiféle profillal díszített falpilléreken is folytatódott.

47 A falpillér szélességét és felső lezárását a vakolaton látható függőleges repedés jelöli ki.

4. A hajó nyugati fala
Hernádbúd, református templom
(Juan Cabello felvétele, 2013)

5. **Myskovszky Viktor:** *Hernádbúd*, református templom. Alaprajz, déli homlokzat. Tollrajz. Kassa, 1890.
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. R 2372.

A falpillérek felső lezárásának módját a mai rizalitfal fölötti javítások miatt nem ismerjük, de nem zárható ki, hogy egy, a falpilléreket összekötő párkánnyal oldották meg. Az utólagos rizalitfal felső részén, a befalazott nyílás fölött a vállak vonaláig követhető, a kváderfalba mélyen bevéssett, keskeny, félkörívet kirajzoló horony látszik, amely bizonyosan egy későbbi előtető nyoma lehet. A falpillérek közrefogta faltükör tengelyében, nevezetesen a mai rizalitfal fülkeszerűen befalazott ajtó-nyílása mögötti hajófalban egy korábbi ajtónyílás van, amely nem minden részletében egykorú a fallal. Szemöldöke jelenleg vízszintes, kávéi merőlegesek, ahogyan az 1870. évi felmérésen is szerepel. Mellesleg a nyílás ezen a rajzon már befalazottként szerepel. Mivel a kávék külső vonalai a rizalitfal takarásában vannak, nem tudjuk, hogy a bejárati nyílásnak vajon volt-e kőkerete.

A hajóbelsőben a nyílás befalazása fülkeként jelentkezik. A mai vakolat alatt, közvetlenül a kőfalon ugyanaz a réteg került elő, amely az északi oldalfalat is fedi. Ez a vakolat ráfordul az egykori ajtó merőleges kávéira és szemöldökére, amely azonban a nyílás befalazásán már nem található. Ugyanakkor az ajtóváll fölötti, téglából megépített, kosáríves áthidaló egyértelműen utólagosnak bizonyult. A karzat és a padberendezés miatt a nyílás merőleges kávéit behatóan vizsgálni nem lehetett; így nem tudjuk, hogy eredetileg is ilyenek épültek-e? A nyílás szélének és a kávéknak a fülke húsz-huszonöt centiméter mélységig még vizsgálható sérülésmentes kváderkövei mindenesetre arra utalnak, hogy eredetileg alighanem egy magasabb ajtónyílás épült meg, amelynek sem felső záródását, sem kávéinak formáját nem ismerjük.

Ebben az építési periódusban sekrestye meglétét igazoló jelenségre a kutatás során nem bukkantunk. Padlószintjét nem ismerjük, csupán annyit lehet biztosan állítani, hogy a mainál harminc vagy akár ötven centiméterrel is mélyebben volt. A külső homlokzatozat minden bizonnyal fehér meszelésű vékony vakolat takarta. Belső falait, ha nem is teljes felületében – a szentélyben feltárt részletek tanúsága alapján – freskó takarta. A szentélyben nemcsak egy alakos ábrázolás elmosódott kontúrja látható, hanem a szentélyfal déli oldalán egy felszentelési kereszt is előkerült.⁴⁸ A hajót alighanem magasan kiemelt nyeregteretével zárták.

A templom építésével kapcsolatban annyit állíthatunk, hogy 1329-ben már biztosan állnia kellett,⁴⁹ ám az öntött kváderfalas technika alkalmazása, továbbá a kis méretű, félköríves és rézsús kávékkal épült tölcséres lezárású résablakok feltehetően ennél korábbi datálást is lehetővé tesznek. Végeredményben nem zárhatjuk ki, hogy a templom akár már a 13. század közepén vagy második felében megépülhetett.

Az írott források, de az építészeti elemek műrészletei sem nyújtanak segédkezet a második építkezés időpontjára vonatkozóan. Birtoktörténeti megfontolások alapján szóba jöhetne a 14. század második fele, esetleg a 14. század első fele, de, mint arra már utaltunk, valamikor 1459 előtt a még korántsem túl jómódú Büdiek elvesztették a falu felét, s ez aligha a legalkalmasabb helyzet egy templom átalakításához. A templom egyetlen értékelhető műrészlete ebből a korból a déli kapu lenne, ám ez meglehetősen társtalanul áll, nemcsak a szűkebb, de a tágabb régióban is. Mégis, a kapunál alkalmazott geometrikus szerkesztési mód leginkább az 1500 körüli évek gyakorlatával vethető össze.⁵⁰ Ez az időpont pedig már párhuzamba állítható a Büdi család tagjainak országos méltóságokig vezető felemelkedésének kezdeteivel.

Ebben az építési szakaszban csupán néhány változtatással éltek, amely a templom korábbi alaprajzi elrendezését és ablaknyílásait bizonyosan nem érintette. Az építkezés során a hajó déli bejárati kapuját elbontották, a helyén egy napjainkban is meglévő, sajátos formájú, kőkeretes-gyámköves megoldású, élszedések közrefogta pálcákból álló, tagozatos profilú, az eredeti-

nél valamivel nagyobb kapuzatot építettek. A meszelésrétegek eltávolításakor derült ki, hogy a külső pálcs – sajnos, utólag már jórészt lefaragott – tagozat a válltól kezdődően egyenletesen befelé, a nyílás irányában haladva kapcsolódik a belső, mindvégig függőleges, pálcs tagozathoz. A tagozatok egy rézsús lapban oldódnak föl, melynek alsó élben lezárt csúcsa a padlótól számított százhusz centiméteres magasságban van (6. kép). A kőkeret főfalhoz képest utólagos elhelyezésére a szárkő melletti tört kövekből kifalazott kávék utalnak. A nyílás belső fülkéjének törtköves kávéi enyhén kifelé tartó rézsús kialakításúak, szemöldöke egyenes, amelyet egy fémlemezzel erősítettek meg, és amely már közvetlenül a kváderköves falazatot támasztja alá. A lemezzel kiváltott eredeti áthidaló valószínűleg szegmensíves volt.⁵¹ A nyugati szárkő belső lapján két csaplyuk van, amelyek az ajtószárny felfüggesztésére szolgáló vaspipákat foglalták magukba. A keleti szárkő ugyancsak belső lapjának közepén lévő, szabálytalan mélyedése alighanem a (jobbos) ajtólap reteszt befogadó pánt fészke lehet.⁵² A kőkeret belső oldalát is többszöri meszelésréteg takarja, míg az ajtó fülkéjének kávéin, a mai vakolat alatt csupán két réteg került elő. A legelső egy felpikkelt felületű sárgásfehér meszelésű, barna színű, apró szemcsés, meszes anyag, amelyet egy fehér meszelésű – barna színű homokos, kevés meszet tartalmazó kötőanyagból készült – vakolat takar. Egyik sem fordul át az oldalfalra. Figyelemre méltó, hogy a második vakolatréteg az elbontott áthidalónál is későbbi.⁵³

A szentély északi falában egy álló téglalap alakú szentségtartó fülkét alakítottak ki, melynek kőkerete minden bizonnyal tagozatos volt, ám azt egy későbbi építkezés alkalmával levették. A kőkeret mögött kiszélesedő, mély fülkéjének falait számos fehér meszelés takarja, mint ahogy a vésett felületű követ is. Mindazonáltal az alsó réteg az egykori tagozatok szélénél zárul, kijelölve azok külső határát. A kőkeret mindkét oldalán tapasztalt falelválás pedig arra utal, hogy a szentségtartó fülkét utólagosan helyezték el a falban (7. kép). A feltárt feliratos, Seres László által másodikként meghatározott vakolatréteg ehhez a fülkéhez igazodik.⁵⁴

A hajó északi falán nyitott szondák alapján a mai alatt csupán egyetlen réteg található; mégpedig egy

48 A szentély falán Seres László falkép-restaurátor a mai alatt számos vakolatréteget tárt föl és különítette el egymástól. A legelső egy freskótechnikával készült réteg. SERES 2013 (ld. 3. j.).

49 Lásd 11. jegyzet.

50 Köszönettel tartozunk Papp Szilárdnak a kapu korhatározásához nyújtott segítségéért.

51 Az áthidaló eltávolításakor bizonyára megsüllyedtek a fölötte lévő kváderok. Nyilvánvalón ezért kellett alsó lapjuk alá fémlemezt beépíteni.

52 Úgy az ajtópipák, mint a retesz, továbbá az azt rögzítő pánt ma már hiányzik.

53 A vakolatok kutatásáról bővebben SERES 2013 (ld. 3. j.).

54 Uo.

6. A hajó déli kőkeretes nyílásának kutatása és a kapu felmérési rajza Hernádbúd, református templom (Juan Cabello felvétele, 2013; felmérési rajz: Arnóti Zsuzsa)

sárgás meszelésű, barna színű homokos, kevés mészszel kevert, felpikkelt felületű vakolat. Mindenesetre megállapíthattuk, hogy a hajó oldalfalain feltárt rétegek későbbiek, mint a szentélyben előkerült, fent említett vakolatok.

Ehhez az építési szakaszhoz köthetjük még a sekrestye felépítését is. A sekrestye északi falának helyét nem ismerjük – azt majd csak egy régészeti ásatás során lehetne meghatározni. A hajó északi falában utólagosan bevéselt boltozati váll alapján azonban keleti, illetve nyugati falának helye meghatározható volt. Az északi fal keleti végében a belső felől feltártuk a sekrestyeajtó kőkeretes nyílását (8. kép). A csúcsíves kőkeret élszedése valamivel a váll alatt megszakad, innét a szárkövet erősen megfaragták. A kőkeret alját, valamint küszöbkövét vagy annak helyét nem állt módunkban kibontani, mivel az a mai cementes padló alatt, legalább harminc–ötven centiméteres mélységben lehet. A törtköves szegmensívvel lezárt fülkéjének kávéi rézsűs kiképzésűek, amelyet a falazat erőteljes megfaragásával alakítottak ki. Az ajtónyílás befalazásának anyaga földdel kevert kváder és tört kő.⁵⁵ A fülkének a fal külső falsíkjában lezárt szegmensíves áthidalója fölött egy vízszintes,

harminc–negyven centiméter széles, tört köves, kevés téglát is hordozó befalazást figyeltünk meg, amely az egykori dongaboltozat fészket takarta (9. kép). A hatzázharminc centiméter hosszú boltozati fészkek keleten, a szentély sarkánál zárult le. A boltozati fészkek keleti, illetve nyugati végén, az északi hajófal eredeti kváderkövein sekrestyefal-bekötésnek nincs nyoma, amelyeket minden bizonnyal csupán a fal mellé építettek. Nem úgy a boltozatot, amelynek utólagosan mélyen bevéselt vállának fészke végig követhető volt a hajófalban. Az utólagos építkezésre utal az a tény is, miszerint a hajó lábazati párkánya csak a sekrestyeajtó nyílásánál hiányzik.⁵⁶ A sekrestye szokatlan hossza több mint figyelemre méltó. Felmerült annak a lehetősége, hogy a tér esetleg két periódusban nyerte el ezt a hosszúságot, ám ezt ugyancsak egy régészeti ásatás tudná végső soron eldönteni.

A homlokzati falakat fehér meszelésű, enyhén cementes – kevés meszet tartalmazó –, szürkésbarna színű vakolat takarja. Korábbi réteg nem figyelhető meg. Ez alól kivételt jelent a délnyugati ablak alatti rész, ahol (két-három) tenyérnyi helyen egy szintén fehér – alighanem középkori – meszelés takarja a követ. A szentély keleti ablaknyílásának eredeti rézsűs könyöklőmaradványán feltárt, több rétegű, fehér meszelésű vékony vakolattörédeket ugyancsak középkorinak értékeljük.⁵⁷

A 17–20. századi építkezések

A templom 1620-ban már biztosan a reformátusok kezén volt.⁵⁸ Feltételezzük, hogy akkor már két, esetleg három évtizeddel korábban meghódíthatta a református hit a falu lakosait. Az áttérés következményeként néhány olyan építészeti részletet szüntethettek meg, amely a református liturgia számára feleslegessé vált. Ekkortájt bonthatták el a sekrestyéjét és falazták el a sekrestye kőkeretes bejáratát, valamint megszüntették szentségtartó fülkéjét. Ez utóbbinak nemcsak fülkéjét falazták be, hanem kőtagozatait falsíkra faragták víz-

55 Ez a vésés különösen a keleti kávnál érzékelhető. A sekrestyeajtó vállának a lábazattól mért magassága 102 cm, az áthidaló legnagyobb magassága pedig 123 cm. A boltozati fészkek szélessége 42–45 cm.

56 A sekrestye északi falának helyét nem ismerjük, hiszen azt csak régészeti ásatással lehetne megállapítani. A hajófal északnyugati sarka alul téglával javított.

57 A vízszintes könyöklőn mészből dús, sárgásfehér színűre meszelt vakolat van. A hajó nyugati falát takaró kifestések feltehetően újkoriak.

58 *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára*. Nagybecskerek, Pleitz Nyomda, 1911. 8; valamint *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára*. Nagybecskerek, Pleitz Nyomda, 1912. 139.

7. A szentségtartó fülke kőkerete
Hernádbúd, református templom (Juan Cabello felvétele, 2013)

8. A sekrestyeajtó kőkerete
Hernádbúd, református templom (Juan Cabello felvétele, 2013)

sza. A diadalív belső oldalán lévő harmadik, virágmotívumos kifestést hordozó réteg minden bizonnyal már a reformációhoz köthető.⁵⁹

Tudomásunk van arról, hogy 1635-ben az „Eklészia” egy kis harangot öntetett Eperjesen, amely 1869-ben elhasadt.⁶⁰ 1678-ban a falu már a regéci uradalom része, azonban 1686-ban a források – mint az uradalom részét – már pusztaként, azaz lakatlanként említik meg. 1689–1692-ben, a Rákóczi-uradalmak összesített összeírásakor még mindig a regéci uradalom része és pusztá, de 1693-ban sem változott ez a helyzet.

Az 1711. évben pestis pusztított, amely a falu lakosságát erősen megtizedelte. A falu újratelepítése valószínűleg már közvetlenül a járvány után megkezdődhe-

tett. Ezen feltételezésünket erősíti, hogy az immáron anyagilag is megerősödött közössége a század közepén a templom átalakításába kezdett. Mindenekelőtt elbontották a szentélynek – talán a hosszú ideig tartó gondozatlanság miatt – már meg is sérült boltozatát és természetesen a diadalív váll fölötti félköríves záródását, egyúttal megemelve azokat a hajó falkoronájának magasságáig. Az immáron azonos magasságban tagozatos, téglavakolatból formázott, három lapos homorlatos tagozatból összeállított főpárkány zárja, amely nem fordul át a hajó nyugati falára – bizonyos, hogy itt eredetileg sem épült meg.

A szentélyt és hajót egy kazettás famennyezettel fedték le.⁶¹ Az ún. királykazettán látható 1766-os évszám a

59 A vakolatfeltárásról bővebben lásd SERES 2013 (ld. 3. j.).

60 A *Hernádbúdi Református Egyház jegyzőkönyve*. (A harangot ezek után

elcsérítették a Baktakéki, 1755-ben öntött harangjára.)

61 A berendezésre bővebben lásd FABÓK 2013 (ld. 3. j.).

9. A templomhajó északi fala a kutatás után
Hernádbúd, református templom
(Juan Cabello felvétele, 2013)

készítésének idejét jelöli.⁶² A hajó nyugati végében egy – vélhetően a 18. század végén, de inkább a 19. század elején épült – fakarzat áll, amelyre eredetileg is egy belső lépcső biztosította, s biztosítja ma is a feljutást. A karzat szintjéről létra vezet a padlásterbe.⁶³ Az északi fal előtt feltehetően a 19. század második felében készült, falazott szószerk áll,⁶⁴ amelynek díszes szószerkronája már jóval korábban, jelesül 1753-ban kész volt.⁶⁵ A két időpont között készült el a Mózes-szék, valamint a stálum, továbbá a padok is. Úgy tűnik, hogy a déli kapuzat belső fülkéjének áthidalását is ekkor bontották el,

62 A királyláda széleinek felirata: A keleti rövid oldalon: „Emlékezzél meg a te Teremtődről, á te”, az északi hosszú oldalon: „ifjúságodnak idejében, míg á veSzedelemnek napjai elnem”, a nyugati rövid oldalon: „jönnek, és míg eljönnek az eSztendőök, mel=”, a déli hosszú oldalon: „lyekről azt mondjad: nem szeretem ezeket. Pred: R XII.V.3.”

63 Festése azonban már 20. századi.

64 Ugyancsak falazott feljárata a keleti oldalról kapcsolódik a fehérre meszelt szószerkosárhoz. Fűrészelt, volutás szószerkronája hangvetőjén lévő évszám tanúsága szerint azonban 1753-ban készült. Az ötszögű

és talán ugyanekkor cserélték ki a hajó nyugati bejárati nyílásának áthidalóját is. Mindenesetre a nyílás káváját és áthidalóját borító, sárgásfehérre színezett vakolat a déli kapu káváján is megtalálható, mégpedig oly módon, hogy a fülke elbontott szegmensíves áthidalójának helyét is eltakarja. Mivel ez a vakolat több helyen is előkerült, úgy véljük, hogy a templombelsőben ebben az időszakban kivakolták és kifestették. Megjegyzendő, hogy a hajó nyugati bejárata feltehetően magasabban záródó, előttünk ismeretlen áthidalójának elbontására is ekkor került sor. Az áthidalót egy alacsonyabban záródó kosárvíval helyettesítették, amely alighanem a karzat építésével függ össze. Tudniillik az új karzat eltakarta volna a középkori nyílás felső részét.

A szentély keleti ablaknyílásának áthidalója alighanem a boltozat bontásakor, de lehet, hogy már korábban megrongálódhatott. Ezért a szentély falának emelését megelőzően a váll fölötti részt kissé meghosszabbították, majd téglával kifalazott szegmensívvel zárták le a nyílást. Külső könyöklőjének rézsűjét megszüntették. A kifalazott új inkább közelít a vízszinteshez. A három déli ablak külső rézsűs könyöklőit ugyancsak megváltoztatták. Az ablakok nyílásainak belső oldal felőli könyöklőit ugyan megtartották, ám a rézsűs kávak belső szakaszát erősen megfaragták annak érdekében, hogy több fényhez jussanak. A nyílások külső oldalának szélessége eredeti, mint ahogy annak tartjuk a rézsűs kávak indítását, valamint az azt követő negyven-ötven centiméteres szakaszt is. Innét a belső nyílásig erőteljes lefaragás tapasztalható. Természetesen az ilyenformán megszüntetett ablaknyílás belső félköríves lezárása ennek következtében szegmensíves formát nyert, elvesztve egykori tölcseres formáját.⁶⁶ Azonban, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, nem kizárt, hogy a hajó ablaknyílásainak fent leírt átalakításaira egy későbbi időpontban is sor kerülhetett.

A karzat belső lépcsője mellett egy általunk pontosan nem ismert időpontban, de feltehetően még a 19. század folyamán egy külső feljárt is épült. A nyugati fal északi részén – közvetlenül az oromfal alatt kialakított téglalap alakú ajtónyíláshoz – úgy tűnik, nem építettek

hangvető mezőiben bibliai idézet olvasható. A nyugati oldalon kezdődő és a keleti oldalon befejezett felirat a következő: a. mezőben: „Tusakodjatok a futásba hogy”, b. mezőben: „Rothadatlan Koronát el”, c. mezőben: „nyerjétek. I.: Kor.: Rc.9: V:zs. Sump.”, d. mezőben: „C:D:AL: Nagy. Indust: Nob: lo:”, e. mezőben: „Sebő et An: Lentsés. Ao 1753.”

65 A berendezésre lásd bővebben Fabók Balázs kutatási dokumentációját.

66 Eredeti könyöklőjének külső síkját a mai alatt 15–20 centiméterrel lejjebb figyelhetjük meg.

feljáró szerkezetet; erre a célra alighanem létrát használtak. A jelenleg befalazott nyílás belső oldalán egy fülkét falaztak ki. Egy 1931 előtti fényképfelvételen még jól látható a külső nyílás, amelyet nem biztos, hogy ebben az időben még használtak is (10. kép). Mindazonáltal nem zárhatjuk ki egyértelműen a karzat két – nevezetesen egy külső és egy belső felőli – megközelítésének egyidejű használatát sem.

1794-ben újraszindelyezték a templomot.⁶⁷ 1877-ben pedig a templombelsőt vakolták ki. Azt is tudjuk, hogy az előkerült színes (sic!) részeket, azaz a freskókat és a felettük lévő vakolatot leverték!⁶⁸ Az épületet egy állószékes, alighanem még a 19. században ácsolt fedélszékekkel fedték le.

1884-ben a templom régi, fából épült előterét elbontották.⁶⁹ Helyén tört kőből építettek újat. Az előtér lábazata rézsús lezárású, míg körbefutó főpárkánya profilos – homorlatból, valamint negyedhengerből összeállított – tagozatokból áll.⁷⁰ Myskovszky Viktornak a templom déli nézetét is ábrázoló rajzán az előtér bejárati nyílása félköríves, kontyolt fedélszéket zsindegyel fedték. A jelek szerint akkor még nem épültek meg a hasáb alakú díszek a hajó nyugati sarkain.⁷¹ A rajzról az is leolvasható, hogy a nyeregtetőt az 1794-ben készült, az idők folyamán nyilván többször, nevezetesen 1921-ben is megújított zsindegy fedte.⁷² A fenti időpontban a templomnak még a szentély keleti falának tetőgerendájához kapcsolódó, fakonzolos, zsindegyel fedett szerkezetre erősített kisharangja volt. 1903-ban lebontották és helyette egy haranglábat építettek, melynek már két harangja volt.⁷³ A haranglábat egy 1923 után, de még 1931 előtt készült fényképfelvétel tanúsága szerint a szentély északkeleti oldala mellé építették. Az épület falait vékony, inkább csak sűrű meszelés takarja, amely alól a fal kvádereinek körvonalai élesen látszódnak. Ugyanabban az évben a templom régi, fából épült előterét is elbontották.⁷⁴ Helyén tört kőből építettek újat, melynek főpárkánya téglából készült.

1931-ben a templom renoválásáról határozott az egyházközség.⁷⁵ Zsindegyfedését elbontották, és helyére bádog került. A renoválás során a roskadozó – feltehetően a templom közvetlen közelében álló – haranglábat el-

10. A nyugati oromfalban kialakított külső ajtónyílás, valamint a szentély északkeleti oldala mögötti harangláb 1922–1931 között készült képeslap részlete: Szerencs, Zempléni Múzeum, Képeslapgyűjtemény, ltsz. 012334

bontották, és helyette egy új, úgyszintén bádoggal fedett harangtoronyt építettek, amely minden bizonnyal a mai huszártoronnyal azonosítható.⁷⁶ A jegyzőkönyv szűkszavú sorainál azonban jóval többet árul el a közvetlenül 1931 után készült fénykép-összeállítás. A fényképekből egyértelműen kiderül, hogy a jegyzőkönyvben egyszerűen renoválásként említett munkát meghaladó beavatkozások is történtek.

Az 1884-ben felépített előtér kontyolt lezárását egy timpanonfalra cserélték le, amelyet egy kettős homorlatból kialakított fogrovsorhoz kapcsolódó párkány foglal be. A timpanonmezőben egy kis méretű, szabálytalan nyílás látható. A Myskovszky-rajzon a bejárati nyílás még félkörívesnek ábrázolt lezárását elbontva, vízszintes szemöldököt alakítottak ki. Az előtér déli, valamint a hajó nyugati sarkaira ekkor kerültek föl a tört kőből és téglából falazott, profilos, homorlatból, valamint széles függőlemezről álló párkánnyal és kúpos sisakkal záródó, hasáb alakú építészeti elemek. A ha-

67 A Hernádbüdi Református Egyház Jegyzőkönyve.

68 Uo.

69 Uo.

70 Az előtér déli falában kialakított – szegmensívesen záródó – bejárati nyílás belső oldalára sárgásbarnára festett kétrétegű ácsotkot helyeztek el, melynek belső oldalára szerelték föl az ajtószárnyakat.

71 Az eredeti rajz a MÉM MDK, Tervtár rajzgyűjteményében. Leltári

száma: R 2372. Lencsés Antal hívta föl figyelmünket a rajzra. Köszönet érte.

72 A Hernádbüdi Református Egyház Jegyzőkönyve.

73 Uo. A harangokat Kisgejőcön öntötték. A haranglábat pedig Egy Ferenccel építette.

74 Uo.

75 Uo.

76 Uo.

jó nyugati falát sem kerülte el a felújítás. Az 1922–1931 közötti felvételen – igaz, erősen elmosódva – még látható a bejárati kapunyílás. Annyi bizonyos, hogy az 1931. évi építkezés után nemcsak a karzatra néző nyílást falazták el, hanem a falpilléreket is elbontották, ugyanakkor az általuk közrefogott falszakaszban egy nagy méretű faltükröt alakítottak ki, amelynek a tengelyébe eső középkori eredetű bejárati kapunyílást elfalazták. Minden bizonnyal a nyugati fal lábázatát is ekkor faraghatták le. A hajó, továbbá az előtér sarkainál a vakolatba karcolt kváderköves armírozást készítették. Nem kétséges, hogy egy 1961. évi fénykép még ezt a vakolatarchitektúrát örökölte meg. Nem kizárt azonban, hogy az ablaknyílások átalakítására nem az általunk feltételezett 1711 utáni helyreállításkor, hanem 1931-ben került sor. A templombelső falait takaró fehér meszelésű, legfelső vakolatréteg is bizonyára az 1931. évi tatarozáshoz köthető.⁷⁷

Nagyobb felújításra a jelek szerint már csak 1979–1980-ban került sor.⁷⁸ Először a tető bádoggcseréjéről született határozat, majd az épület külső homlokzatainak teljes körű felújításához, a falrepedések körüli falazat megerősítéséhez adta meg az Országos Műemléki Felügyelőség az építési hatósági engedélyt. A munkálatok elvégzésére a felügyelőség több mint harminckétezer forint összeggel járult hozzá. Az iratok tanúsága sze-

rint nemcsak a tetőt, hanem a külső homlokzatokat, valamint a fő- és a lábazati párkányt is felújították a vakolatok leverése után.⁷⁹ A tető, továbbá a huszártony műemléki palával való lefedésére is ekkor került sor. Úgy tűnik, hogy a belső tér oldalfalai az esetleges vakolathibák kijavítása mellett csupán egy tisztasági festést kaptak.⁸⁰ Az egyházi jegyzőkönyvből mindenestre további munkálatokra derül fény.

Azt nem tudjuk, hogy a hajó nyugati oromfala elé épített, annak tengelyébe állított, vízszintes szemöldökkel záródó kapurizalit mikor is készült. Sejtésünk szerint alighanem valamikor az 1961 utáni években keríthettek erre sort. Tengelyében a középkori nyílás szélességével megegyező ajtónyílást alakítottak ki, amelynek szemöldöke egy öt centiméter vastag félemezzel megerősített fatábla. A kapurizalit nyílásának belső oldalán meszelt felületű falc van. Ennek alapján a rizalitfalra rögzített ajtószárny befelé nyílt. Mindez persze azt is jelenti, hogy mindkét – nevezetesen a hajó nyugati falába vágott középkori eredetű, valamint a kapurizalittal egykorú – ajtónak egyszerre kellett működnie. Azt, hogy mikor is falazták el őket, nem tudjuk. Az egyházi jegyzőkönyvből mindenestre az derül ki, hogy a külső ajtónyílást 1979-ben újra megnyitották, majd a rizalitfal takarásába került középkori ajtót kibontották, és annak fülkeszerű bemutatása mellett döntöttek.⁸¹

77 1961-ben egy helyszíni szemle alkalmával megállapították, hogy a déli oldalon repedések mutatkoznak, valamint a szentély melletti sarkok megsüllyedtek.

78 MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok.

79 Uo. Détsy Mihály területi felügyelő az 1979. június 19-én kelt feljegyzésében nemcsak az elvégzendő munkákat sorolta föl, hanem a felhasználandó anyagok összetételét, valamint alkalmazásuk módját is meghatározta. Az épület kutatója: Horváth Alice. Kivitelezők: helybeli kisiparosok. In: *Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemléki Felügyelőség Évkönyve*, IX. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai, 9.) Budapest, OMF, 1984. Adattár. (Kutatási dokumentációnak azonban nincs nyoma.) Ezekre lásd MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok.

80 A hajó hossza 11,07 m, szélessége 7,11 m. A szentély legnagyobb hossza 1,9 m, a diadalívnél mért szélessége pedig 5,5 m. A szentély és a hajó főpárkányig mért homlokzati falak magassága 6 m. Fal-

vastagság: 1 m. Az előtér 385 × 380 cm alapterületű. In: *Magyarország műemlékjegyzéke*. Budapest, OMF, 1976. 220.

81 Hernádbüd, *Református Egyház Jegyzőkönyve*. „[...] láthatóvá váltak [...] az egykori toronybelső [sic!] kváderfelületei és a hajóban vezető nyílásai” (Itt alighanem a hajó nyugati falának elfalazott bejárati kapujára és a karzatheljáró ajtajára utalnak.) „A hajó és a szentély románkori ablakait korábban a rézsús kávak kivésésével kibővítették.” (A hajófal síkjában lezárt befalazás belső felőli oldalán csupán egyetlen vakolatréteget figyeltünk meg, amely a befalazást már a helyreállításhoz köti.) Minden bizonnyal ez az egyetlen, amit 1979–1981-ben kutatással tártak föl. Ugyanakkor meglepő, hogy az elfalazott sekrestyeajtót, valamint elbontott boltozata befalazott fészékének nyomát nem érzékelték, vagy egyszerűen csak eltekintettek a bemutatásától. Ehhez azonban, ismerni kellene Horváth Alice (ha egyáltalán megíródott) kutatási beszámolóját, amely ez ideig nem került elő.

A kőszegi Zwinger

A Kőszegről szóló történeti és régészeti szakirodalomban a belvárost körülvevő városfalak, bástyák és kaputornyok építéstörténetének feltárása – főként az 1532. évi török ostrom kapcsán – az utóbbi évtizedekben komoly hangsúlyt kapott. Fontos kiindulópont volt ehhez a hadjárat 450. évfordulójára magyar fordításban megjelentetett, 16. századi forrásválogatás, amely azon túl, hogy több oldalról tényszerűen világított rá az egyedi körülményekre és a páratlanul izgalmas, a védők valóban hősiességét bizonyító eseményekre, néhány lényeges, korabeli adatot is közölt a védelmi rendszerről.¹ Ezzel párhuzamosan a korszakról már előzőleg alapvető tanulmányt közzétevő, a kötetet válogató és összeállító Bariska István történész, elsősorban az addig nagyrészt feldolgozatlan, német nyelvű kőszegi és bécsi levéltári anyagra támaszkodva írta meg e témában az első összefoglalást *Erődítési munkálatok Kőszeg városfalain a 16. században* címmel. Jól kiegészítette ezt a néhány évvel későbbi, értelmező fejezetekkel kísért újabb forrásközlés, az 1575. évi, harc esetén a polgárokat

az egyes erődítményekbe beosztó városi sorozólajstrom (Musterregister).² A történeti források figyelembevételével és minden esetben a helyszín alapos vizsgálatával, a témát újabb szempontok felől is közelítve születtek e tárgyban publikált tanulmányaink (B. Benkhard Lilla), de nem lehet említés nélkül hagyni Bakay Kornél különböző mélységű, többnyire saját ásatási eredményeit is beépítő, a védművekre koncentrááló írásait sem.³

Bastei, Nagybástya, Sarokbástya, Öregtorony, Zwinger

Kőszeg emblematiszta épülete (1. kép) a belváros délnyugati sarokpontján álló, impozáns megjelenésű – a magyarországi emlékanagot tekintve ritka épségben megmaradt – háromszintes Öregtorony, ahogy a helyiek nevezik: Zwinger.⁴ A vele ellentétes, északnyugati olda-

- 1 *Kőszeg ostromának emlékezete*. Vál., szerk. BARISKA István. (Bibliotheca Historica.) Budapest, Európa Könyvkiadó–Helikon Kiadó, 1982.
- 2 BARISKA István: Küzdelem az ausztriai zálogon lévő Kőszeg városa és az uradalom között a 16. század derekán. *Vas megye múltjából*, 1. 1976. 61–99; BARISKA István: Az 1532-es török hadjárat és Kőszeg ostroma. *Honismeret*, 10. 1982. 6. sz. 26–30; BARISKA István: Erődítési munkálatok Kőszeg városfalain a 16. században. *Vasi Szemle*, 36. 1982. [a továbbiakban: BARISKA 1982a] 245–259; BARISKA István: Városvédelmi szervezet a XVI. századi Kőszegen. *Vas megye múltjából*, 3. 1986. 20–52.
- 3 B. BENKHARD Lilla: A kőszegi védműrendszer. In: *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Szerk. BARISKA István–SÖPTEI Imre. Kőszeg, Kőszeg Város Polgármesteri Hivatala, 2000. 35–58; B. BENKHARD Lilla: A kőszegi Felsőkapu-torony kutatása. In: *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára*. (Művészettörténet – műemlékvédelem, 9.) Szerk. BARDOLY István–HARIS Andrea. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002. 397–414; B. BENKHARD Lilla: Kőszeg város déli védművei. In: *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szerk.

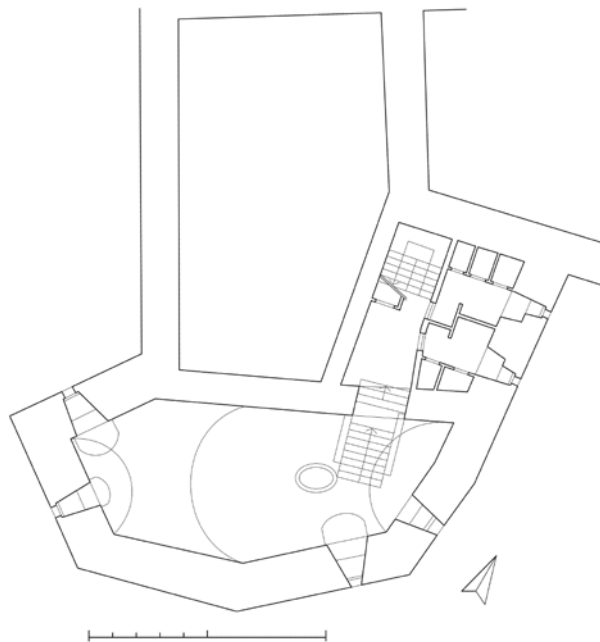
MAYER László–TILCSIK György. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2003. 155–176; B. BENKHARD Lilla: A lebontott kőszegi Halász-kapu (Füredőst-torony) története. In: „Gondolják, látják, az várnak nagy voltát”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk. Kovács Gyöngyi–MIKLÓS Zsuzsa. Budapest, Castrum Bene Egyesület–Historiaantik Könyvesház Kiadó, 2006. 23–32; B. BENKHARD Lilla: Utak a városban. Topográfiai változások Kőszeg városkapuja előtt a 13–16. században. In: *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére*. Szerk. BENKŐ Elek–Kovács Gyöngyi–OROSZ Krisztina. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Központ, Régészeti Intézet, Budapest, 2017. 149–163; BAKAY Kornél: Kőszeg város középkori védművei. In: *Történelmi és művészeti antológia*, II. Szerk. TÓTHÁRPÁD Ferenc. Kőszeg, Kőszegi Várszínház Alapítvány, 1998. 6–11; BAKAY Kornél: A középkori Kőszeg. (Kőszeg évezredei, 1.) Kőszeg, Jurisics Vár Művelődési Központ, 2001. 55–104. A török ostromra vonatkozó néhány forrás magyar nyelvű újrafordítása mellett eredeti nyelven történő közlését lásd Uo. 213–271.

- 4 Közkezdvelt elnevezését arról a falszorosról (Zwinger) kapta, amely mellette, a város nyugati oldalán húzódik. BARISKA 1982a (ld. 2. j.).

1. Kőszeg, a Zwinger a nyugati falszoros külső falával
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2000)

lon, külön vizesárokkal elkerített négy saroktoronyból álló, a 16. század közepére már több palotaszárnyal bővült várral együtt a védelem legerősebb szakaszát képviselte. A vár-városok sorába tartozó település megalapítása óta hatékonyan védekezett a nyugati oldalon húzóódó hegyek felől várható támadás ellen. A tűzfegyverek megjelenését követően, Mohács után, a török fenyegetettség ár-

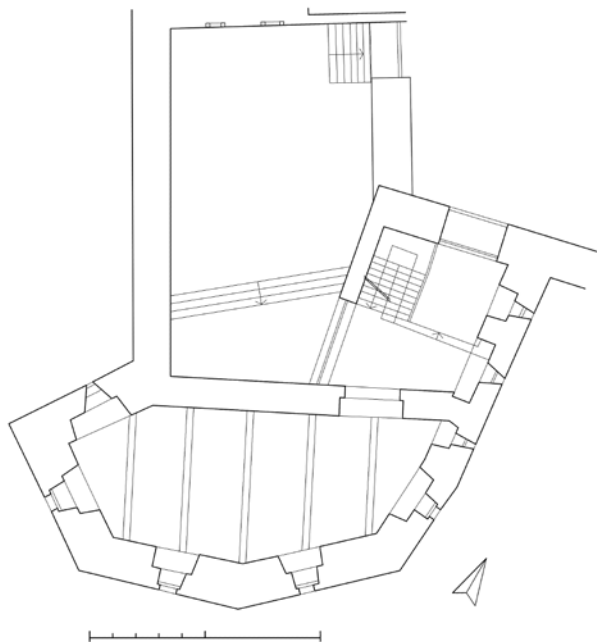
2. Ivicsics Péter–Bálint Ádám: A pince alaprajza, 2017
Sedlmayr János felmérése (1962) nyomán. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, Itsz. R.12658

nyékában, a Bécstől alig száz kilométerre s a hadi utak vonalában fekvő, Habsburg-zálogbirtokon lévő Kőszeg megerősítése sürgető feladattá vált az udvar számára.⁵ Az 1532. évi török ostrom és az azt követő helyreállítás történetében mind ez idáig éppen a Zwingerről esett a legkevesebb szó. Ezúttal a vele kapcsolatos régebbi és újabb ismereteket igyekszünk összefoglalni és értelmezni. Írásunkban elsősorban az épület középkori-kora újkori korszakát szeretnénk megragadni, ezért csupán érintőlegesen foglalkozunk a további építési periódusokkal.⁶

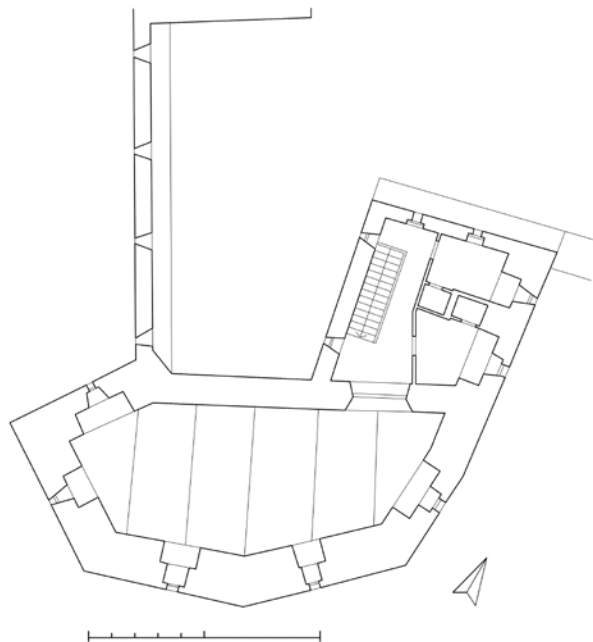
256. A 17. század második feléből már rendelkezünk olyan adattal, amely a névátvitelt bizonyítja: „Item Meister Thomas und Pauly [Zimmerleuthen] wegen als Thor am Zwinger machen = d. 60“. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fiókleveletár (a továbbiakban: MNL VaML KFL), Acta Miscellanea V/3. c. Számadás-könyvek, 1668. február 11.

- 5 BARISKA István: *A Szent koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647.* (Archivum Comitatus Castriferrei, 2.) Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2007. 44–45, 82–85; BARISKA 1982a (ld. 2. j.). 246–249.
- 6 A Sedlmayr János (Országos Műemléki Felügyelőség, a továbbiakban OMF) által tervezett és irányított 1963–1964-ben végzett műemléki helyreállítást megelőzően a falazatok vizsgálatára nem került sor, mint ahogy komolyabb régészeti feltárás sem történt. Gergelyffy András mindössze egy féloldalas jelentést írt, Holl Imre

1962. évi ásatása pedig önhibáján kívül sajnos csupán másfél hétre korlátozódott. A munkákról kisebb dokumentáció és ásatási jelentés készült. HOLL Imre: *Kőszeg, Chernel u. 16. Nagybástya. Kutatási dokumentáció.* Budapest, 1963. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban: MÉM MDK), Tervtár, Itsz. D 4369. [a továbbiakban: HOLL 1963a]. (Ugyanez a dokumentáció a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában is megtalálható. HOLL Imre: *Ásatási jelentés, Kőszeg-Nagybástya* 1962. XVII. 341/1962.) A régészeti feltárásról összefoglalás nem született, HOLL Imre kisebb jelentésekben tette közzé megfigyeléseit. HOLL Imre: *Kőszeg, Nagybástya (Vas m.) Régészeti Füzetek*, 16. 1962. 70; Imre HOLL: *Kőszeg – „Grosse Bastei“ (Com. Vas) Archäologische Forschungen im Jahre 1962. Archaeologiai Értesítő*, 90. 1963. [a továbbiakban: HOLL 1963b] 308. Sedlmayr János a helyreállítás utódokumentációjának műszaki leírásában összefoglaló módon írta le a beavatkozásokat, melyhez lásd SEDLMAVR János: *Kőszeg, Chernel u. 16.*

3. Ivicsics Péter–Bálint Ádám: A pince alaprajza, 2017
Sedlmayr János felmérése (1962) nyomán. Magyar Építészeti Múzeum
és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, Itsz. R 12655

4. Ivicsics Péter–Bálint Ádám: A pince alaprajza, 2017
Sedlmayr János felmérése (1962) nyomán. Magyar Építészeti Múzeum
és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, Itsz. R 12656

Helyszíni megfigyelések

A jellemzően sokszög formájú, külső pozíciós sarokbástya (ágyútorony) alaprajzát tekintve két egységre tagolódik. Egy kisebb, nyíhén trapéz alakú térre, amely kívülről illeszkedik a városfal tompaszögét bezáró sarkának déli oldalához, továbbá egy mögötte, még délebbre elhelyezkedő, nyugat felé hosszan elnyújtott, hatszögű szakaszra (2–4. kép). A városárokba épített aszimmetrikus körítőfal nyugati irányban szabályos derékszögű háromszöggel záródik. A külső-belső közlekedésre szolgáló, kisebb helyiséget és a hadászati célú, nagy méretű tereket belülről elválasztó fal nyugati irányban továbbfutó folytatása a sokszögzáródású bástya északi vég-

falát alkotja. Mivel ez egyben a város nyugati oldalán végighúzó Zwingert lezáró fal is, semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a sarkon emelt erődítmény sajátos építészeti kialakítását a vele együtt tervezett és megépített külső városfal, illetve az általa határolt fal-szoros indokolja.⁷

A szabálytalan alakú tömeget meredek hajlásszögű, hódfarkú cserép héjazatú, kontyolt szakaszokból készített nyeregtető fedí (5. kép). A 2015-ben megújított homlokzatszakaszokat kivéve a külső falakon különböző periódusú vakolatmaradványok maradtak fenn, amelyeket az 1960-as években csupán a szükséges mértékben egészítettek ki. Közülük a legkorábbiak sárgás törtfehér vagy szürkés árnyalatú, anyagukban színezett, durváb-

Nagybástya helyreállítása. Felmérési tervdokumentáció. Budapest, 1963. MÉM MDK, Tervtár, Itsz. D 4372. Eredményeit röviden publikálta: SEDLMAYR János: A kőszegi Nagybástya helyreállítása. *Műemlékvédelem* 11. 1967. 65–68. A feltárt jelenségek a kőszegi védműveket tárgyaló munkákba csak sommásan kerültek bele. Lásd HOLL Imre: *Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye.* (Fontes Archaeologicae Hungariae) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 79. B. BENKHARD 2000 (ld. 3. j.). 51–52; BAKAY 2001 (ld. 3. j.). 74–77; LON Gábor: *Kőszeghegyalja régészeti örökségének olvasókönyve.* (PannonKÖR Füzetek, 5.) Kőszeg, Pannon Kulturális Örökség Egyesület–Kőszegi Városi Múzeum, 2016. 225–226. Az épület külső-belső részleges meg-

újítását és korszerűsítését a Kőszegen működő Felsőfokú Tanulmányok Intézete kezdeményezte, és jelenleg is használja. A munkálatokkal párhuzamosan (tervezők: Sopár Katalin és Kuntner Ferenc, kivitelező: Szárnyas Kft.), a szerzőknek 2015-ben lehetőségük nyílt a falazatok szemrevételezésére. Állványról dolgozhattunk az épület utcai (északi) homlokzatán és a fal-szoros felőli külső felületeken. Itt szeretnénk köszönetet mondani Ivicsics Péternek, aki a helyszíni kutatásokban és a feldolgozásban is segítségünkre volt.

7 Rövid jelentésében Gergelyffy András a bástyát a nyugati városfal külső vonulatával egyidejűnek vélte. Lásd MÉM MDK, Tervtár, Itsz. D 4372. Hasonlóképpen gondolja BAKAY 2001 (ld. 3. j.). 76.

5. A bástya keleti homlokzata
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2004)

felületűek. A tető alatt végighúzódnó, alsó pálcattaggal kísért, széles horonnyal kialakított, simított vakolatú párkányt váltakozva sötétszürke-fehér színre festett, téglalap alakú, keretelt mezők díszítik. Pusztá szemrevételezés révén keltezése nehéz, mert a motívumkincs alkalmazása a 16. századtól egészen a 18. század második feléig általános volt. A keleti homlokzaton az

említett festett párkány alatt keskeny sötét keretelésű, füles vakolatmezőben egykor valamilyen felirat lehetett. Szövegére mindeddig semmiféle utalást nem találtunk (6. kép).

A kisebb, enyhén trapéz formájú egység város felőli, rövid északi homlokzata, ahol középtájon a terméskő falszövetben újkori téglákkal másodlagosan kialakított, jelenlegi főbejárat is található, valójában maga a városfal egy darabja (7. kép). Megvésett keleti végződése bontásra utal (5. kép), a hiányzó szakasz helyét jelző alacsony mellvédfal felmenő szakasza a 20. század második felében épült.⁸ Az egykori déli városfal innen mintegy 25 méterrel keletebbre magasan álló folytatása a terméskövek vízszintes sorokba rendezett rakásmódját tekintve a 13. század végére, 14. század elejére keltezhető.⁹ Az általunk vizsgált, később toronyfalként felhasznált szakaszt kemény fehéresszürke színű, kavicsos habarcsba rakott terméskőből építették. A falszövet szemrevételezés alapján történő vizsgálata – a többszöri utólagos beavatkozás miatt – itt jóval nehezebb, mint a Chernel utcából kivezető híd utáni, imént említett falrészlet (Chernel utca 11. és a Hősök tornya közötti falszakasz) esetében. Régebbi fényképek tanúsága szerint mintha a vízszintes sorokat követő falegyenek hiánya mellett helyenként nagyobb méretű terméskövek is megfigyelhetők lennének.¹⁰

Mindenképpen feltűnő azonban a Zwinger homlokzatában fennmaradt középkori városfalszakasz nyugati szélén, a falsaroktól mintegy 170 centiméterrel beljebb végighúzódnó határozott függőleges falelválás (8. kép). Kétségtelen, hogy a keskeny sáv a déli szakaszhoz egykor tompaszögben csatlakozó, nyugati belső városfal lenyomata, amelynek felületét a bontást követően téglákkal egyengették ki.¹¹ Az erőteljesen visszabontott és kiegészített fal északi irányban a nyugati falszoros ala-

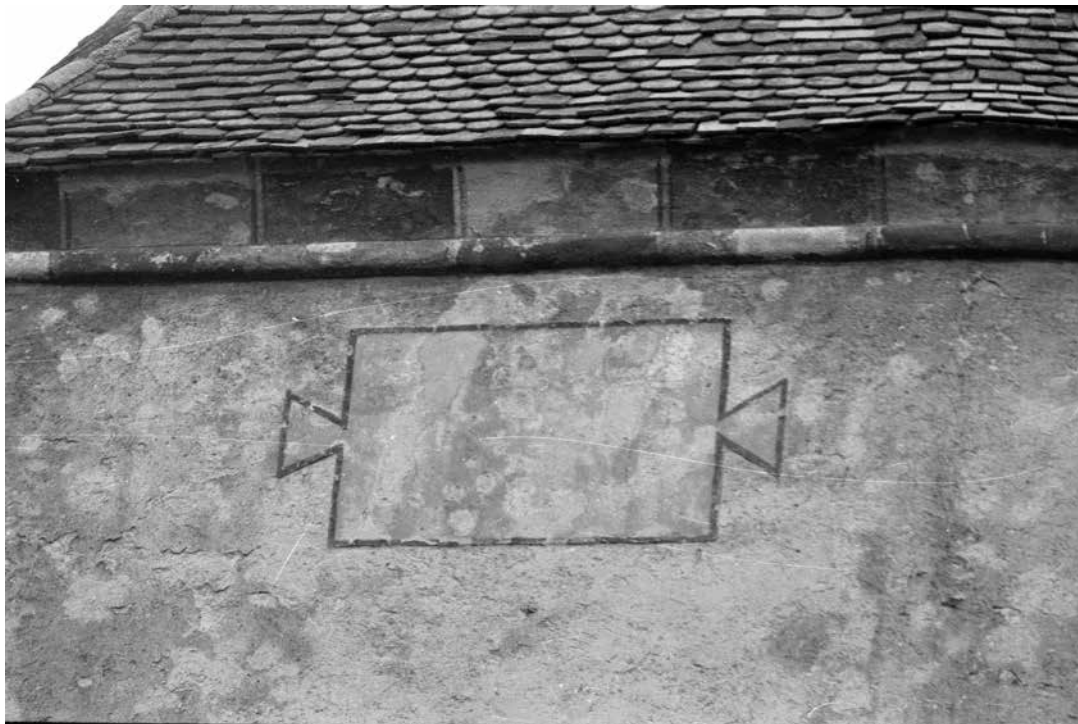
8 Az 1962–1964. közötti helyreállítás befejezése előtt itt rácsos fémerítés és deszkakapu zárta le a szomszédos Chernel utca 18. számú házhoz tartozó kertet, amely kiterjedt a városárok területére is. Lásd MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 58225N.

9 Az osztrák kutatás megbízható eredményeit figyelembe véve az 50–60 centiméterenként szabályos, vízszintes habarcsfugákkal kialakított, kisebb méretű terméskövekből rakott falszerkezet leginkább a 13. század második felére jellemző. THOMAS KÜHNTREIBER: Handwerks-geschichtliche und ideologische Aspekte mittelalterliche Mauerwerks am Beispiel Ostösterreichs. In: Walter MELZER: *Mittelalterarchäologie und Bauhandwerk. Soester Beiträge zur Archäologie* 6. Soest, 2005. 184–186; Doris SCHÖN: Németújvár (Güssing) – épületrégészeti megfigyelések az elővárban. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Folyóirata*, 18. 2015. 32–34. A kőszegi városfalak, pontosabban egyes városfalszakaszok keltezését illetően csupán néhány ponton támaszkodhatunk régészeti feltárásokra, illetve kutatói megfigyelésekre. I. Károly király az 1328. évi kiváltságlevél után 1336-ban városfalak építésére kötelezte a várost, segítségképpen tíz

évre elengedve a hadiadót. Feltételezhető, hogy a kőfalak egy része ekkor már állt. Talán erre utalhatnak a *Chronicon Austricum*, valamint az *Österreichische Reimchronik* (GOMBOS Albin: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*, I–III. Budapest, Acad. Litterarum de Stephani, 1937–1938. 278–280, 515, 1851–1856) adatai Kőszeg 1289. évi ostromáról, amikor a várost „stat”-ként említve „muros civitatis”-ről szólnak. BARISKA István: Kőszeg középkori történetéhez. *Vasi Szemle*, 33. 1979. 70–72; BAKAY Kornél: Árpád kori vár, lakótorny és védmű Kőszegen. *Savaria. A Vas megyei múzeumok értesítője*, 19. 1990. 2. sz. 71–72.

10 A falrakás módját 2015 előtt az utólag rárakódott, különböző korú habarcskenések és vakolatok miatt volt nehéz vizsgálni, jelenleg pedig a felületre kikent csúnya, cementes fugázás teszi ezt lehetetlenné. Ebből a szempontból figyelemre érdemes archiv fotó: MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 58224N.

11 BARISKA 1882b (ld. 2. j.). 256. és BAKAY 2001 (ld. 3. j.). 76–77 – tévesen – a belső nyugati falat tartják későbbinek. Helyesen állapítja meg a sorrendet ILON 2016 (ld. 6. j.). 226.

6. A festett párkány az egykori felirat keretével
(B. Benkhard Lilla felvétele, 1997)

csony mellvédfalaként folytatódik. Magasabb szakaszát ugyanebben a vonalban, a bástya homlokzatával szemközt található Chernel utca 14. számú ház oldalsó kerítésfalában figyelhetjük meg.

Holl Imre 1962. évi részleges régészeti feltárásakor hangsúlyozta, hogy a nyugati „belső városfal [...] fennállásáról eddig tudomásunk nem volt. Ez a belső városfalvonulat [...] több helyen rekonstruálható és egyes

szakaszai a házfalokban talán még fellelhetőek”.¹² A két fal egymáshoz való csatlakozásának vizsgálatakor megállapította, hogy a járószint alatt a 170 centiméter széles nyugati fal továbbfut a rá merőleges déli fal mögött. Mindkét szakasznak önálló alapozási kiugrása van, de a kb. 40 centiméterrel magasabban húzódó alapozási kiugrással rendelkező déli falat rátámasztották a mélyebb alapozású nyugatira (9. kép).¹³ Ez a tény kétség-

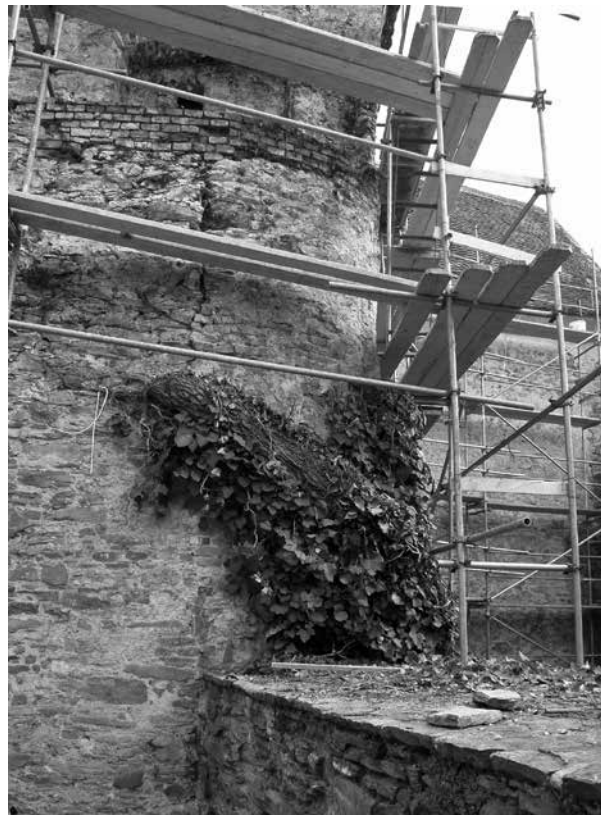
12 HOLL 1963a (ld. 6. j.). A régész természetesen a falvonulat elméleti rekonstrukciójára gondolt. Későbbi kutatásaink alkalmával mi magunk több helyen is találkoztunk a belső nyugati városfallal. 1983-ban a Chernel utca 14. udvarán nyitott régészeti árokban egy nagy méretű, kb. 243 × 300 centiméteres terméskő-alapozás került elő, amelyet az udvaron végighúzó városfal belső, keleti oldalához építettek hozzá. Feltételezhető, hogy egy, a falnak utólag nekitámasztott támpillér széles alapozásáról van szó. Lásd MENTÉNYI Klára–B. BENKhard Lilla: *Kőszeg, Chernel u. 14. Kutatási utódokumentáció*. Budapest, 1984. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 24931; B. BENKhard Lilla: *Kőszeg, Chernel u. 14. Régészeti Füzetek*, I. Ser 1. No. 37. 1984. 31. 2015-ben, a Chernel utca 10. belső falkutatása során statikai vizsgálatokhoz kapcsolódva nyílt lehetőség feltárni a járószinteket. Az egykori falszorosba 1803-ban beépített istálló jelenleg csupán 73 centiméter széles keleti faláról kiderült, hogy valójában azonos a korai városfallal. Felmenő szakaszából a kialakítandó tér megfelelő

arányai miatt 125 centimétert levéstek, a járószint alatt azonban megtalálható volt az eredetileg kb. 198 centiméter (1 bécsi öl) vastagságú, első periódusú városfal. *Kőszeg, Chernel utca 10. Belső terek kutatása, kutatási dokumentáció*. Budapest, 2015. MÉM MDK, Tervtár, leltározás alatt. Lásd még MENTÉNYI Klára: A Chernel család „régí háza” Kőszegen. *Életünk*, 53. 2015. 12. sz. 25–26.

13 HOLL 1962 (ld. 6. j.). 3. 4. kutatóárok. A kelet–nyugati irányú, déli városfal támaszkodik rá a belváros sarkán beforduló észak–déli irányú nyugati fal kb. –1,6 méteren húzódó, kb. 10 centiméteres kiülésű alapozási kiugrására. Az utóbb említett fal alapozási árkában sajnos nem volt korhatározó lelet. Lásd HOLL 1963a (ld. 6. j.). A 4. sz. kutatóárok felső –0,8–1,2 méter közötti, építési törmelékkel kevert rétegéből I. Lipót 1695. évi érme került elő. Az alatta húzódó, lapos tetőcseréppel, téglatörmelékkel és konyhai kerámiával kevert réteg azonban már egy másik építkezésre utal. Benne leletanyagként mázas és mázatlan újkori kerámia volt.

7. Az északi homlokzat a város felőli bejáráttal a 2015. évi részleges megújítást követően
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2015)

8. A város egykori belső délnyugati sarka a lebontott nyugati városfal nyomával a Zwinger északi homlokzatának szélén
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2015)

kívül időbeli egymásutániságot igazol. A falszoros felőli vizsgálva a felmenő falszövetet (10. kép) annyi mindenestre kiderül, hogy a déli fal keresztmetszete valójában a nyugati fal maradványa. A ma igen keskeny, de szabályosan rakott külső falsíkkal megépített, mindkét hosszanti oldalán megbontott, függőleges terméskő sáv szélessége mindössze 70–90 centiméter között mozog. Ennek kézenfekvő magyarázata, hogy építéskor a Zwinger – tőle kissé eltérő, sárgás kötőanyagba rakott – enyhén trapéz alakú nyaktagját délről, a nyugati homlokzati síkon erőteljesen bekötötték az említett városfalba.¹⁴ Ugyanakkor nem zárható ki az a feltéte-

lezés sem, hogy a várost nyugat felől védő, 14. századi belső városfal – talán éppen a sarok korábbi, ismeretlen védművével összefüggésben – déli irányban valameddig még továbbfutott. Bonyolítja az értelmezést, hogy a szóban forgó, falszoros felőli homlokzaton a nyugati fal másik, északi irányban folytatódó egységéből meghagyott alacsony mellvédet – igaz, itt a falsík szögben megtörik – láthatólag szintén utólag kötötték bele a fennmaradt függőleges sáv alsó szakaszába. A bekötés szélén megfigyelhető téglalap alapján ezt a jelenséget köthetnénk ugyan az 1963. évi munkálatokhoz, a terméskövek között mutatkozó, agyagos, de meszet

14 A homlokzatként felhasznált déli városfal túloldali, keleti bütüje – a gyilokjáró alatt – jelenleg 170–180 centiméter széles. A falszoros felől a gyilokjáró alatti felső szakasz esetében kis mértékben a falsík is eltérőnek mutatkozik. A bekötés mindenesetre nem mondható szakszerűnek, de éppen ez a tény hívja fel a figyelmet arra, hogy a

nyugati fal valóban nem fordult egyszerűen délnek. Érdemes továbbá azt is figyelembe venni, hogy amikor a bástya enyhén trapéz alakú, ún. nyaktagját hozzátoldották az akkor még magasan álló, nyugati belső fal visszabontott déli végéhez, ennek további részei északi irányban még biztonságosan álltak.

9. A déli és a nyugati városfal alapozásának csatlakozása 1963-ban Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, Itsz. D 4369

is tartalmazó kötőanyag azonban ellentmond ennek a feltételezésnek (10. kép).

Az említett jelenségek mindenesetre felhívják a figyelmet arra, hogy a város délnyugati sarkán kialakult védelmi rendszer kiépítésének története korántsem felderített. Különösen, ha az egyik legveszélyeztetettebb pontról szólva indokoltan feltételezzük, hogy ezen a sarkon a késő gótikus formájú, sokszögű bástyát megelőzően is állhatott már valamiféle torony. Ennek kiterjedését, formáját és korát az itt álló, egyes városfalszakaszok keltezésével együtt csupán az 1962. évi feltárás lehetőségeit meghaladó, jóval kiterjedtebb és mélyebbre hatoló régészeti kutatás tudná tisztázni.¹⁵

15 Ahogyan a városi jegyző, Pangratz Schwankler 1551. április 4-én írt feljegyzésében korábbi faszervezetű tornyokat említ (MNL VaML KFL Titkos Levéltár V.13. b. Póts. I. 44.), nem lehetetlen, hogy a ma álló bástya helyén, vagy még valószínűbben tőle északra, a város belső sarkában hasonló anyagú erődtítmény állhatott. Lásd BARISKA 1982a (ld. 2. j.). 254, 259. 35. j. További kérdések merülnek fel azzal a HOLL Imre által „ismeretlen rendeltetésű későközépkorinak látszó kőfal végződése”-ként meghatározott, 170 centiméter vastag falrészlettel kapcsolatban, amelyet 1962-ben a régész a külső nyugati fallal párhuzamosan, tőle 4 méterre, a városárokból talált. Lásd HOLL 1962 (ld. 6. j.). 1. kutatóárok. A 8 méter hosszú, 1,3 méter széles kutatóárokban előkerült, ismeretlen rendeltetésű építményhez tartozó járósínteket a magas talajvíz miatt nem lehetett tisztázni.

10. A bástya falszoros felőli nyugati homlokzata a korábbi nyugati városfal maradványaival és a széles bejáratral (B. Benkhard Lilla felvétele, 2019)

A Zwinger északi homlokzataként szolgáló egykori déli városfal felső szakaszán mutatkozó kisebb nyílások az építmény eredeti funkciójára utalnak. Nem véletlen, hogy a falazat itt mintegy 45–50 centimétert visszaugrík, a padka kétségkívül egy faszervezetű gyilokjáró feltámasztására szolgált (11. kép). Közelebbről megvizsgálva a lőrésüket, megállapítható, hogy a szélesebb nyugati nyílás áthidalójának narancssárgás-vöröses színű tégláit erősen meszes, sötét, apró kavicsokkal kevert habarcsba rakták. Az áthidalót utólag törték bele abba az újkori vakolatba, amely a 2015. évi helyszíni megfigyeléseink idején még a felületen volt. A nyílás hátsó síkon történő befalazása – az 1962. évi felmérési rajz szerint – mindössze egy kicsiny szellőzőnyílással azonban már megelőzte az 1963–1964. évi helyreállítást¹⁶ (12. kép). Meglepetést okozott azonban a korábbi építészeti felméréseken és terveken nem szereplő, a falazatot elborító, hatalmas borostyán által eltakart harmadik, keleti nyílás.¹⁷ Ezúttal ugyanis egy átalakítás

A fal környezetéből előkerült újkori, 17–18. századi kerámia-töredékek és a vegyes, kevert talaj az árok betöltéshez tartoztak. Lásd HOLL 1963a (ld. 6. j.). A dokumentációban szereplő mélységadatokat a talajtól/járósíntől kerültek meghatározásra.

16 A homlokzat felmérési rajzának dátuma: 1962. november 8. MÉM MDK, Tervtár, Itsz. R 12654. A toronyfalba másodlagosan belevágot, széles ablaknyílást minden bizonnyal csupán a 19. század folyamán vagy még később hozták létre. Szegmensíves áthidalójának tégláival látható módon elroncsolták azt a korábbi, sárgás árnyalatú külső vakolatot, amelynek akkor még meglévő felületeit az 1960-as években dicséretre méltó módon igyekeztek megőrizni.

17 Még korábbról fennmaradt azonban egy archív fénykép, amelyen a növekvő borostyán még látni engedi a keleti lőrést: MÉM MDK,

11. A déli városfal gyilokjáróját őrző északi homlokzat a 20. század elején Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 10339P

12. Sedlmayr János: A Zwinger északi homlokzatainak felmérése, 1962 Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. R 12654

nélküli lőrést látunk, rézsús kávékkal és egyetlen nagy terméskő áthidalóval (13. kép). A mintegy 54×54 centiméteres, négyzetes formájú lőrés, vöröses téglákból kirakott kávéival egykorúnak bizonyult a gyilokjáró tojás-héj árnyalatú, kavicsokat is tartalmazó, jó megtartású kötőanyagba rakott terméskő falszövetével, amelyre csupán egy későbbi időszakban hordták fel a fehér, meszes vakolatot. Kialakítása idején egyértelműen belülről szolgált, középső síkján a mai napig megtalálható a szakállas puska feltámasztására alkalmas, eredeti fatámasz. Téglák alkalmazása a nyílások kávéinál ugyan a középkor folyamán gyakori volt, a kőszegi erődítés-rendszer esetében azonban a 15. század végénél korábban nem fordult elő. A lőrés és vele együtt a gyilokjáró kiépítése szempontjából figyelembe veendő, hogy a különböző típusú szakállas puskák általános elterjedése sem történt meg az említett időpont előtt.¹⁸ Eddig nem szóltunk még a középső nyílásról, amely – a vízszintes áthidaló helyén látható téglák és a falsíkra merőleges kávék miatt – első pillantásra másodlagos kialakításúnak tűnik. Valójában csak átalakították, méghozzá 1963–1964-ben, de szélessége eredeti. Két téglasorral följebb ott látjuk a meglévő lőrés áthidalójával azonos méretű és anyagú, széles terméskövet, amely eredetileg fedte a nyílást. Éppen úgy, ahogyan az OMF említett

Fotótár, ltsz. 10339N. Éppúgy hiányzik azonban az 1962. novemberi építészeti felmérésről, mint az 1963. január 18-i tervről: MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 12654, R 12693. Ennek oka az épületbe tervezett borozóhoz és presszóhoz jól illő, hagyományos növényzet megőrzése volt.

1962. évi felmérési rajzán látjuk (12. kép). A talán akkor még meglévő rézsús kávék lefaragását és a nyílás 18–20 centiméterrel történő lejjebb csúsztatását a belső térben elhelyezett vizesblokkokhoz szükséges, megfelelő szélességű és magasságú szellőzők magyarázhatják. A kis méretű nyílások szabályos homlokzati ismétlődése alapján feltételezhető, hogy eredetileg nyugaton is lőrés lehetett. A Zwinger északi homlokzatának említett felmérési rajza ugyanakkor még egy különbségre felhívja a figyelmet, s ez a gyilokjáró kiugró padkája fölötti fal hosszanti mérete. Ma az eredeti helyén lévő, keleti lőrés parapetmagassága mindössze 26 centiméter, a rajzon pedig ennél kb. 100 centiméterrel több, ami a lőrés egykori használata szempontjából jóval megfelelőbb. A 2015. évi helyszíni vizsgálatok igazolták a szélesebb városfalszakasz megemelését. Keleti végén inkább az épületből máshonnan kibontásra kerülő terméskövek felhasználásával, nyugaton pedig új téglákkal a műemléki helyreállításkor kb. 60–85 centiméterrel följebb falazták a padkát. Így a városfal utcaszinttől mért 6,5 méteres magasságához képest ma a gyilokjáró magassága összesen csak 2,2 méter.

Mivel a lőrések a dél felől közelítő ellenség távoltartására szolgáltak, az említett déli városfalszakasszal együtt, esetleg valamivel később emelt gyilokjáró csak

18 Heinrich MÜLLER: *Historische Waffen*. Berlin, Ministerium für Nationale Verteidigung, 1957. 123. A szakállas puskák 15. századi megjelenéséről, fajtáiról és elnevezéseiről: KELENYI József: *Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. 1988. 484–490.

13. A déli városfal gyilokjárójának egykorú, falra merőleges lőrése (B. Benkhard Lilla felvétele, 2015)

akkor épülhetett, amikor a mai Zwinger enyhén trapéz alakú tömege még nem állt. Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy a bástya kb. 180 centiméter vastag keleti fala már építésekor teljesen elfalazta az eredeti lőrést. Ezért nem láthatjuk belülről. A falszoros felőli sarkon egy, a síkból előreugró falcsontörödéék igazolja, hogy a déli oldalon megmaradt gyilokjárót építésekor átfordították az akkor már biztosan

14. Az egykori nyugati gyilokjáró csatlakozásának maradványa (B. Benkhard Lilla felvétele, 2015)

álló, nyugati belső városfal fölé is (14. kép). Lehetséges, hogy valamiképpen összefüggésben állhatott a jelenlegi bástyát megelőző, leginkább a városfalakon belülre lokalizálható, feltételezett védművel. A Zwingerrel eltakart délivel ellentétben a gyilokjáró nyugati szakaszát még sokáig megtartották. Erről a több szempontból is a várost hitelesen ábrázoló, 1746-ban készült fogadalmi kép tanúskodik, ahol a sarokbástyától nyugatra húzódó kettős fal belső vonulatánál egy mögötte lévő gyilokjárót feltételező pártázatot látunk. A nyugati belső fal minden bizonnyal csupán a 19. század folyamán bekövetkezett, teljes bontását az erődítésrendszer jelentőségének elvesztését követően az 1760-as évektől kezdődően megelőzte a nyugati falszoros feltöltése és területének felosztása.¹⁹

Vizsgáljuk tovább az épületet. Az enyhén trapéz formájú, kisebb tömeg falszoros felé eső, nyugati homlokzati faláról már tudjuk, hogy utólag épült neki a koráb-

19 Az olajfestmény a Kőszegi Városi Múzeum tulajdona, Itsz. K. 55.58. Méret: 86,5 × 145 centiméter. A belső nyugati városfal pártázatos gyilokjárója a képen csupán a következő nyugati toronyig, az ún. Kiszwingerig húzódik. Ahogyan nyugaton ehhez a gyilokjáróhoz talán már létrejött idején pártázat is kapcsolódott, nem kizárt, hogy a Zwinger-bástya megépítése előtt, legalábbis a saroknál, a déli oldal hasonlóképpen nézett ki. Természetesen ez csupán feltételezés. A falszoros felmérését, ahol valamely építkezéshez kapcsolódó, tűzolt földmunka miatt már 1742-ben kidőlt egy falszakasz (MNL VaML KFL Kőszeg Város Tanácsának Iratai, Ülésjegyzőkönyvek, 1642. május 30. 204.), a város 1767-ben kezdeményezte. Uo. 1767. július 14. 896–897. Azt követően, hogy egy évvel korábban területéből a mögötte húzódó utcában házzal bíró (Chernel utca 10.) Kelcz

József királyi tanácsnoknak már eladtak egy darabot. Uo. 1766. május 16. 237–238. 1778-ban, egy nagy tűzvész után báró Sigray Károly ugyancsak jogot formált a lakóépülete (Chernel utca 12.) mögé eső szakaszra. A városi iratból kiderül, hogy önhatalmúlag már ezt megelőzően ajtót nyitott az itt található tornyon (Kiszwinger), amit szabadon használt. Uo. 1778. március 20. 33. 1764-ben Sztvetics Jakab királyi táblabíró, ügyész, tanácsos özvegye, aki közvetlen szomszédja volt a sarokbástyának (Chernel utca 14.) 1764-ben saját pénzén előlegezte meg a városnak a Zwinger javítását. Uo. 1764. május 24. 215. A munkát a tanács a rossz tető kijavításával folytatta. Uo. 1765. április 26. 594. 1804-ből újabb veszélyes földmunkákról, valamint a terep és a bástya helyreállításáról hallunk. Uo. 1804. április 23. 235–236.

15. A falszoros felőli nyugati homlokzat (Malustyik Mariann felvétele, 2016)

bi városfalnak. Egységes, tisztán termésköből rakott, rendezett falszövetében a Kőszegi-hegység kemény palás kőzetének kisebb, keskenyebb és nagyobb darbjai mellett helyenként méretesebb és porózusabb, sárgás színű kövek is előfordulnak (15. kép). Egészen a falfelület déli szélén nyílik egy kissé szabálytalan félköríves záródású, széles bejárat, amelynek áthidalóját lapos terméskövekből készítették (10. kép). Helyzete és

lehetséges egykori funkciója miatt ugyan egyértelműen utólagosnak gondolnánk, datálása mégis bizonytalan. Belső nézetéről fennmaradt egy, a munkálatok során készült, 1963. évi archív fényképfelvétel (16. kép),²⁰ amely a nyílás utólagos mivoltának tekintetében nem teljesen meggyőző. Holl Imre kényszerűen rövid ásatásakor a nyílás elé kitűzött árokkal (2. számú kutatóárok) sikerült tisztázni a bejárat egykori küszöbszintjét és a hozzá tartozó belső járószintet, amely a korábban leírt északi homlokzat előtti utcai járószintnél 60, illetve 50 centiméterrel volt lejjebb (–0,5–0,6 m). Szervesen csatlakozott hozzá egy kissé befelé lejtő, 5–10 centiméter vastag habarcsos, törmelék építési réteg. Ő a nyílást a bástyával egyidősnek tartotta.²¹ Amennyiben azonban az első periódusú belső járószint –0,5–0,6 méteren volt, ugyanakkor a régész megállapítása szerint a falszoros legkorábbi szintje –1,25 méteren, akkor a bejárat nem nyílhatott erről a járószintről. Külső lépcső alkalmazása egy késő középkori védmű esetében amúgy is problematikus, különösen, amikor egy ilyen széles nyílásról van szó. Ráadásul lépcsőre utaló nyomot a dokumentáció nem említ. Az egyidejűség tekintetében kétségeink támadnak azzal kapcsolatban is, miért nyitnának egy hatalmas kaput éppen a támadásnak leginkább kitett, különleges védelmi funkciót betöltő falszoros irányából. Nyilvánvaló, hogy a Zwinger főbejárata az erődített város felőli, északi oldalon nyílt. Jelenleg is megfigyelhető, a régebbi fényképekről pedig egyértelműen leolvasható, hogy a falszövetbe utólag beletört kétszárnyú, vízszintes záradékú fakaput megelőzően itt egy nála valamivel keskenyebb, vagy vele nagyjából azonos szélességű, de jóval magasabb, feltehetően íves záradékú bejárat lehetett.²²

Mindezzel kapcsolatban bizonytalanság merülhet fel a kisebb, trapéz alakú egység és a bástya várárokban álló, elnyújtott formájú, sokszögzáródású tömegének egykorúságával kapcsolatban. A falszoros délkeleti sarkát vizsgálva, szerves csatlakozásuk egyáltalán nem meggyőző, míg a belső oldalon, természetesen csupán archív képek (16. kép) alapján, mintha ennek ellenkezőjét

20 HOLL 1963a (ld. 6. j.). No. 11400–11401; ezenkívül: MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 59258N. A 3,8 méter széles, a tengelyben 2,6 méter magas kő áthidalású nyílásba a tervező, Sedlmayr János fém-üveg kombinációjú modern ajtót tervezett. Lásd MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 12680.

21 „A nyílás küszöbe és a belső középkori szint –0,6 méter mélységben fekszik.” Lásd HOLL 1963a (ld. 6. j.). A fal alapozási mélységét itt sem sikerült teljesen, csak –1,28 méterig feltárni. Érdemes felfigyelni a fal mellett lévő kevert, sárga agyagos rétegben található némi tetőcserépre. Korhatározó lelet nem került elő. Lásd Uo. Az épület különböző helyszínein jelentkező bontási-építési törmelék viszont

több építkezésre is utalt, de ezek mindegyike újkori (17–18. századi) leletanyaggal együtt jelentkezett. A középkori járószinteket nem különítette el egymástól HOLL 1962 (ld. 6. j.), 70., illetve HOLL 1963b (ld. 6. j.), 308. Az a két darab Árpád-kori cseréptörredék, amely egy korábbi földmunka során került a felszínre, a város 13. századi meglétét, és nem a Nagybástya építését igazolja, amit maga a kutató is megerősített. HOLL 1992 (ld. 6. j.), 79.

22 MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 9932P, 10339P. Ugyanezt feltételezi ILON 2016 (ld. 6. j.), 226., a trapéz alakú, kisebb tömeggel kapcsolatban felvetve a korábbi keltezés lehetőségét.

16. A Zwinger kisebb földszinti tere a nyugati falszoros felőli és a nagyterembe vezető bejáráttal 1963-ban Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 59258N

gondolhatnánk. A helyszínen járva, a földszinti nagyterem felől szemrevételezve a falszövet túloldalát, feltűnik egy további, figyelemre méltó rendellenesség, a négyszögletes tömeg nyugati külső falsíkjának vonalában mutatkozó szabályos függőleges falelválás (17. kép). Helyszíni falkutatás hiányában ugyan még értelmezni sem tudjuk a leírt jelenségeket, amelyek mégis felvetik annak lehetőségét, hogy a kiugró, sokszögű bástya ún. nyaktagjának nyugati falát az ágyútoronnyal nem egy időben emelték.²³ Ezt a megállapítást támaszthatja alá az alkalmazott falszerkezetek csekély, de jellemző eltérése, miszerint a sokszögű építményben kívül-belül több nagyobb méretű, vízszintes sorokban nem rendezett, főként sárga színű terméskövet látunk.

Visszatérve a nyugati falszorosba vezető széles kijáratra (10. kép), a bástyával egykorú lehetséges szerepére egyelőre nem tudunk elfogadható magyarázatot adni. Régies megjelenése ismétlődik a fölötté található szint-

ről nyíló, tisztán terméskőből rakott, késő középkori formájú keskeny lőrések esetében (15. kép). Mintha itt valamiféle korábbi falszakasz egyelőre érthetetlen okból történő megtartásáról lenne szó, aminek amúgy mind helyzete, mind csekély falvastagsága ellentmond. Természetesen nem lehet kizárni annak a lehetőségét sem, hogy késő középkori jellege ellenére mégis a már álló Zwinger kora újkori átépítéséhez kapcsolódott. A széles ajtó persze leginkább az épület katonai raktár vagy városi borospince funkciójához illeszkedne. Az utóbbi kezdetét a pince dongaboltozatán stukkókeretbe foglalt, német nyelvű felirat őrizte meg számunkra: Thit Herrn Fransiscus Pallocsay der Zeit Statt Richter Anno 1764. Joh. Michael Kehr St. Camerer Josephus Tamásy Keller Meister.²⁴

Ami a sokszögzáródású, háromszintes ágyútorony egymás fölötti belső termeit illeti, nyílásaikkal együtt meglepően egységes és eredeti képet mutatnak. Úgy

23 A 190–200 centiméter vastag külső körítőfalakkal szemben a négyzetes tömeg nyugati falának igen keskeny mivoltát (mindössze 70 centiméter) indokolhatja pusztán az a tény is, hogy az előtte húzódó falszorosra néz.

24 Amennyiben a széles nyílást mégis a 17–19. században alakították ki, minden bizonnyal másodlagosan felhasznált építőanyaggal és középkori technikával dolgoztak. A borospincével kapcsolatos felirat által jelzett időpont szorosan összefügg a bástya levéltári ada-

17. A földszinti nagyterem északi falán megfigyelhető függőleges falelválás
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2019)

tűnik, az ágyúk és a kisebb fegyverek működtetésére szolgáló, különböző szélességű, félköríves, illetve szegmensíves áthidalókkal megépített belső fülkék, függetlenül attól, hogy káváik a falsíkra merőlegesek vagy rézsűsek-e, nagyrészt eredeti állapotukban maradtak fenn (18. kép). Érzékelhetően tudatos elrendezésben és szerves egységben épültek a falszövettel. Leginkább téglából rakták őket, az alsó szint észak felé

tokból ismert felújításával, amiről korábban már írtunk. Lásd a 19. jegyzetet. Itt jegyezzük meg, hogy az épület városi raktár funkciója egészen az 1960-as évekig megmaradt. SEDLMAYR 1967 (ld. 6. j.). 66. A kisebb trapéz alakú tér utólagos alápincézése az 1963–1964 között végzett műemléki helyreállítás idején történt. SEDLMAYR 1963 (ld. 6. j.). A vakolt-meszelt pincében falkutatásra sajnos nem volt lehetőség, ezért a lapos dongaboltozat keltezésével kapcsolatban is bizonytalanok vagyunk, de hajlunk arra a feltételezésre, hogy leginkább az 1764. évi javításokhoz köthető. Az említett széles nyugati nyílást utóbb egy keskenyebb terméskő fallal zárták le, amelyben talán még később egy szegmensíves záradékú, fülkés ablakot alakít-

néző tekintélyes méretű fülke áthidalójában azonban érdekes módon együtt jelennek meg a lapos terméskövek és a téglák. A téгла alkalmazása minden olyan helyen jellemző a városárokba kiugró építményre, ahol finomabb csatlakozásokat kellett megoldani. Így a sokszögek külső sarkainál és az eredeti lőrészek káváinál. A külső homlokzati síkon jelentkező kisebb nyílások egy részét utóbb kismértékben kiszélesítették ugyan, de ezek a beavatkozások összességében nem változtatták meg a védmű külső, zárt megjelenését.

A nyugati városárok felől ugyan régóta (tegyük hozzá, hangulatos) borostyán fedi a csatlakozást, egy archív felvételen azonban a homlokzati falsík alsóbb szakaszainál a torony és a városfal legalábbis utólag egymásba kötöttek látszik (19. kép).²⁵ Ha azonban belülről, a falszoros felől vizsgáljuk a sárgás kötőanyagba jellemzően szürkés színű, laposabb terméskövekből rakott falazatot, a magasabb, alsó szakasról azt állapíthatjuk meg, hogy csupán nekitámasztották a bástyának. A hozzá tartozó egykori gyilokjáróból azonban csupán egy kis csonk maradt meg közvetlenül a bástya mellett. Az archív felvételen jól megfigyelhető, hogy ezt már igyekeztek bekötni a falsarokba (20. kép).²⁶ Az elpusztult korábbi helyére valamivel később új gyilokjáró épült. A rézsűs falkoronával kialakított, számos téglát tartalmazó, az előzőnél jóval szélesebb padkát hagyó mellvéd elválik a nála korábbi bástyafaltól. Alul-felül egy-egy nagyobb terméskövel lezárt, álló formájú lőréseinek függőleges káváit téglákból rakták ki. A két periódus falszövege hasonló, abban azonban mégis eltérnek egymástól, hogy magán a városfalon – s ez a városárok felé eső, külső oldalról készült fotón még jobban látható (19. kép) – az állványlucakkal egy vonalban, mintegy másfél-két méterenként vízszintes falegyenek húzódnak. Az újabb gyilokjárót a téгла mellett főleg nagyobb sárgás kövekből építették, ami egyébként a sokszögű ágyútorony falaira is jellemző.

Összegezve az eddigieket, több körülmény is alátámasztja azt a feltételezést, hogy a város délnyugati sarkában, leginkább a Zwinger előtti területen a 14. szá-

tottak ki. MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 59258N.

- 25 A fénykép a műemléki helyreállítás idején, 1963. november 30-án készült. MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 59465N.
- 26 A korábbi gyilokjáróhoz mindössze 20–25 centiméter széles padka tartozott, az előtte végigfutó, faszervezetű folyosót ezért komolyabban hozzá kellett erősíteni a falakhoz. Ennek nyomai azonban ma nem mutatkoznak. Az eredeti szintre történő lemélyítés előtt a falszorosról és a nyugati külső városfal bástya melletti szakaszáról 1963. december 7-én készített felvétel: MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 66784N.

18. Az emeleti nagyterem délnyugati sarka
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2014)

zadban már állhatott valamiféle részben kőből, részben fából épített torony. Elképzelhető, hogy a tompaszögben egymáshoz csatlakozó városfalzakaszok, amelyek közül a nyugati valamivel korábbi, mint a déli, egyben ennek a toronynak, esetleg hátulról nyitott védműnek a külső körítőfalai voltak. A falak tetején körbefutó, a 15. század folyamán valószínűleg megújított gyilokjárók akár a szóban forgó erődítéshez is tartozhattak. A jelenlegi bástya építésekor teljes mértékben elbontották a lehetséges belső szerkezeteket, s az új külső pozíciós tornyot kívülről nekitámasztották a meglévő déli városfalnak, amely az épület északi, bejárati homlokzatát alkotja. Nem kétséges, hogy az erődítményrendszer fontos, új elemét már eleve együtt tervezték a kettős fal által határolt, három öl szélességű (6,5 méter) falszorossal, amelynek külső falvonulatát vele egy időben emelték. Ennek átalakításai az 1532. évi török ostrom utáni helyreállításhoz köthetők. Felmerül a kérdés, tarthatott-e a bástyának a falszoros felőli, mindössze 70 centiméter vastag, a többitől részben eltérő, régisebb megjelenésű nyugati fala egy valamivel korábbi védműhöz, vagy éppen ellenkezőleg, a szóban forgó falszakaszt építették-e utólag a már álló bástyához. Régészeti feltárás és falkutatás nélkül, pusztán szemrevételezéssel erre nem tudunk választ adni. Megfigyeléseink mindenestre lehetőséget teremtettek az épület jobb

27 LELKES István: *Kőszeg*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1960. 167; C. HARRACH Erzsébet–KISS Gyula: *Vasi műemlékek. Településtörténet, építéstörténet, művelődéstörténet*. Szombathely, Vas megyei Tanács Művelődési Osztálya, 1983. 189; BARISKA István–NÉMETH Adél: *Kőszeg*. Budapest, Panoráma Könyvkiadó, é. n.

19. A Zwinger északnyugati sarkának csatlakozása a külső városfalhoz 1963-ban
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, Itsz. 59465N

megismerésére, aminek birtokában megkísérelhetjük felderíteni építésének korát.

Keltezés

Az ólaszbástyák közé sorolható, sokszög alaprajzú, kőszegi Zwinger építési korát a szakirodalom kezdetben, mint a legkorábbi erődítések egyikét, a 13–14. századra tette,²⁷ de – a tűzfegyverek használata miatt – már ezzel párhuzamosan, később azonban még inkább

[1984]. 91–92. A bizonyító erőnek tartott két darab Árpád-kori cserépről fentebb már tettünk említést, miszerint azt maga a kutató, Holl Imre is úgy értékelte, hogy azok nem a Zwinger építési idejére, hanem a város 13. századi meglétére utalnak. HOLL 1992 (ld. 6. j.). 79.

– előtérbe került a 15. századi keltezés. Elsősorban formai okokra hivatkozva felmerült, hogy az ostrom körüli, illetve utáni építkezéshez tartozna.²⁸ Magunk a Zwinger jelenlegi kiépítését a 15. század második felére kelteztük, leginkább a Mátyás-kori renováláshoz kapcsolódva.²⁹ Ezt több szempont is alátámasztani látszott, elsősorban a várost 1482-ben elfoglaló uralkodó Kőszegen kibocsátott négy oklevele. Ezekben az ostrom után biztosította a polgárokat jogaik sértetlenségében, valamint öt év vám- és harmincadmentességet, továbbá különböző más kedvezményeket ígért az elszendetett károk miatt. Az ugyanazon a napon, 1483. január 25-én kibocsátott oklevelei közül egyik a város falainak és erődítéseinek javításáról, illetve újjáépítéséről rendelkezik: „mit Statmaur Weer vnd ander Vessigung widervmb gerichtn, zupawen vnd zubewarn”.³⁰ Emellett fő érvként fogadtuk el a rendelkezésre álló 16. századi források hallgatását a város délnyugati sarkán álló bástyával kapcsolatban. Ezt csak úgy lehetett értelmezni, hogy a török ostromra való készülődés idején a Zwinger már régtől fogva állt.³¹

A kőszegi topográfia munkálataival összefüggésben 2018-ban újból nagyobb hangsúlyt kapott az I. Ferdinánd-korabeli erődítésekre vonatkozó iratanyag, mindenekelőtt az építkezések részletei tekintetében. Az 1532. évi ostromot követő helyreállítási munkálatok stratégiai, pénzügyi hátterét, az uralkodó és az uradalom birtokosai, továbbá a város közötti változó viszonyt s ebben Jurisics Miklós, majd örökösei szerepét Bariska István több kiváló tanulmányában már feltárta.³² Mindezzel nem kívánunk foglalkozni.

Témánk szempontjából elsősorban arról az elszámolásról érdemes szót ejteni, amelyet még 1533-ban vetettek papírra a Jurisics Miklós saját költségén 1531–1533 között megépített három toronyról.³³ Elsőként a város északkeleti sarkán álló Rókafok-bástyáról („Fuxzagl”) írnak, amit egyedül Szilveszter mester és az ő legényei építettek „Allain dem Sylvester maister und seinen kuerlten [...]”. A következő, 1532-ben emelt toronyról az alábbiakat tudjuk meg: „Vermerkt was der ander thurm zu Guns genant das Neue thurn. B Im werk aufgepauen zwey und dreissigsten Jar. gemauert und auffgeföhrt worden. Im pauten gelt. durch mit aller Robat gestanden ist, Den Silvester. und Bernhart Maurern. sampt iren kuerlten. dißsen Thurn gemauern und auffgeföhren. par gelt bezalt. Wann dißer thurm weiter und grösser ist. dann der erste thurm genant Fuxzagl.”³⁴ Vagyis ezen már két kőművesmester dolgozott. Vele kapcsolatban kiderül még, hogy a víz távoltartása miatt (feltehetően földszinti) padlóját téglákkal borították, mészegető kemencéket építettek, amelyekbe 130 szekényi fát hoztak az erdőből, és követ törtek. Külön fizettek a kőanyag és a mész fuvarozásáért, a kőműveseknek a kő rakásáért, a kő és mész felhordásáért a toronyba. Az építkezéshez szükséges munka az előkészítéssel együtt 1275 napi munkát tett ki, minden napszám 74 krajcárba került. Egy későbbi, 16. század közepi forrás – még ugyancsak az egykori és újabb költségek rendezése céljából – az 1532–1549 között épített városi tornyok építési jegyzékét („Paw Register auff die trey Turn”) tartalmazza. A listában elsőként felsorolt, 1532-ben emelt új toronynak nevezett építményről rögtön a következők olvashatók: „Vermerckt

28 SEDLMAVR 1967 (ld. 6. j.). 65–66. Bariska István később a tűzfegyverek elterjedése utáni időszakra, de a Ferdinánd-kori bástyáknál korábbra keltezi. BARISKA 1986 (ld. 2. j.). 45. A Zwinger datálása felmerült 1998-ban a IV. Sárospataki Reneszánsz Művelődéstörténeti Konferencia szóbeli vitájában. Feld István akkor és azóta is 16. századnak véli a bástyát. Bakay Kornél legkorábban Mátyás király korára teszi, de realitásabbnak tartja az 1531–1549 közötti keltezést. BAKAY 2001 (ld. 3. j.). 77. Ilon Gábor szerint a valószínűleg 15. századi eredetű, de 1532-ben már mindenképpen létező, korábbi tornyot, amely egybeépült a nyugati belső városfallal, a 16. században bővítették az ágyúk befogadására is alkalmas sokszögű egységgel. Véleménye alaposabb helyszíni megfigyeléseken nyugszik, de abban téved, hogy a Zwinger északi kis egysége még nem állt a várárokbán. ILON 2016 (ld. 6. j.). 226.

29 B. BENKHARD 2000 (ld. 3. j.). 52.

30 1483: DF 262 232 MNL VaML KFL Titkos Levéltár, No. 44. Az idézetet közli BARISKA István (B. Benkhard Lilla, Ivicsics Péter, Kovács Viktória, Mentényi Klára, Söptei Imre, Szilágyi Magdolna közreműködésével): *Kőszeg. Magyar Várostörténeti Atlasz 6. Hungarian Atlas of Historic Towns No. 6.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 17–18. A regesztákat már korábban közölte HORVÁTH Ferenc–KISS Mária: *Kőszeg szabad királyi város titkos levéltára.* *Vasi Szemle*, 3. 1963. 70.

31 BARISKA 1982a (ld. 2. j.). 249–257; BARISKA 1986 (ld. 2. j.). 45; B. BENKHARD 2000 (ld. 3. j.). 52.

32 Bariska István az általa részleteiben már ismertetett 16. századi iratokat közös topográfiai munkánk számára kibővített formában bocsátotta rendelkezésre, amit ezúton is köszönünk neki. A német nyelvű források egy része a kőszegi levéltár (MNL VaML KFL) ún. Titkos levéltárában található. HORVÁTH–KISS 1963 (ld. 30. j.). 64–85. Másik részét a bécsi Österreichische Staatsarchiv Hofkammerarchiv gyűjteményének alsó-ausztriai és magyar vonatkozású anyagai őrzik. *Kőszeg 16. századi történetéről* lásd BARISKA 1976 (ld. 2. j.). 61–99; BARISKA 1982a (ld. 2. j.). 245–259; BARISKA 2007 (ld. 5. j.). 15–134; BARISKA István: Jurisics Miklós (1490–1543). Egy közép-európai jelenség. *Vasi Szemle*, 62. 2008. 703–720.

33 VaML KFL Titkos Levéltár V13b. Pótsorozat I. 44.

34 Saját fordításban: Feljegyzés a másik kőszegi toronyról, amit Új toronynak neveznek. B [arra utal, hogy ez a második]. Az épületet a harminckettedik évben építették fel és kivitelezték. Az építési költség az összes robottal együtt áll, Szilveszter és Bernhard kőművesek együtt az ő legényeikkel falazták és emelték fel ezt a tornyot. Építési költség fizetve. Mivel ez a torony szélesebb és nagyobb, mint a Rókafoknak nevezett első torony.

20. A nyugati külső városfal csatlakozása a Zwingerhez a falszoros felől 1963-ban
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 66784N

des Gepey des Thurms genannt der Neue thurn. Am Eck gegen den Weingarten herauff. So im zwaytend dreysigisten Jar. von Grunt auff gemauert. und auff pauet worden. was er in pautem gelt. auch die zhiggell gestanden. und ausgab darauff gerecht ist. den Silvester. und Bernhardte Maurer baide Maister das ganzens sampt jeden werkhten. diesen Thurn gemauern. und auff gefüren. pau gelt zugestalt. und bezalt [...].³⁵ A mészégetés három kemencében folyt, mindegyikbe kb. 40 Mutt (kb. 800 hl) meszet hoztak. A mész jó része megmaradt, ezt a város építkezéseire fogják felhasználni. A tetőhöz vettek négyezer zsendelyt és hozzá szükséges zsendelyszeget, négysekérnyi (kb. 3,6–4 tonna súlyú) deszkát a padozathoz (tetőszerkezethez), ajtószárnyakat a toronyba. Egy új szerkezetet a vízfordáshoz, csörlőt és kötelet, amely felhúzza a vizet a toronyba. Zsendelyt a mészégető kemencéhez, kőhidakhoz és a sarok leszakadt falához. Körzöt, szögmérőt, csákányokat, egy új

fakalapácsot és kovács, metsző munkaeszközöket: egy részüket vasból. Egyéb faszerveket az állványzathoz és a gerendák áthúzásához, feladásához. Megjegyzendő, hogy minden faszervezettel a toronyhoz, a feldarabolást, a torony befedését, majd a padozatok készítését (itt a belső padozatokra gondolhattak, mert a másik forrásból kiderül, hogy alul téglapadló volt) már elszámolták és kifizették az itala való pénzzel együtt.³⁶ Mindkét forrás arra a sarokra épített toronyra vonatkozik, amely nagyobb, mint a Rókafok-bástya, ezért nem egy, hanem két kőműves építette. Míg az előző munkáért Sylvester mester és segédei 85 tallért és 5 solidust kaptak, továbbá 30 vödör bort, 8 meszely lisztet és egy kétéves disznót, a török ostrom évében, 1532-ben emelt Új- („Neue“-) toronyért neki és Bernhard mesternek, embereikkel együtt 134 tallért és 60 solidust fizettek.³⁷ Véleményünk szerint ezek a leírások jóval inkább vonatkoztathatók a később Zwingernek nevezett Nagybás-

35 VaML KFL Titkos Levéltár V.13b. Pótsorozat I. 19. Gebaue Register 1532–1549. A cím ellenére a listában négy torony szerepel. Az első tételként szereplő, új toronyról közölt részlet saját fordítása: „Feljegyzés az újnak nevezett torony építéséről. A sarkon a szőlővel szemben emelkedik. 1532-ben alapjaiból falatták és építették fel. Az építési pénzben a téglák is benne volt, és erre fizetődött ki. Syl-

vester és Bernhard, két kőművesmester falazta és emelte ezt a tornyot egészében, minden védművével. Az építési pénz átadva és kifizetve...”.

36 A források teljes, szakszerű közlését a topográfiai kötetben tervezük kiadni.

37 BARISKA 1982a (ld. 2. j.). 254.

tyára („Pastei”), mint a szőlőkkel ugyan szintén szemközt, de a külső nyugati körítőfal közepén álló, nála és a Róka-fok-bástyánál nyilvánvalóan kisebb védműre.³⁸ Ezzel párhuzamosan, az épület alaposabb megismerése révén – átértékelve saját korábbi datálásunkat – arra a következtetésre jutottunk, hogy a sokszög alaprajzú, belül kényelmes tüzelőnyílásokkal tervszerűen megépített, háromszintes ágyútorony jelenlegi formájában nemigen lehet korábbi a 16. század első felénél.³⁹ Tekintetbe véve az akkortájt korszerűnek mondható, a nyugati falszorossal összefüggő megoldást is. Megjegyezzük, hogy ez utóbbira vonatkozó építési adatok sajnos mind ez ideig nem kerültek elő. Amennyiben az említett források általunk javasolt azonosítása helyes, ettől kezdve a falszorosba illeszkedő, vele ugyancsak egy koncepcióba tartozó kis torony, az ún. Kiszwinger keltezése okoz majd gondot. A két szóban forgó erődítmény először csupán a város önkormányzata által készített, 1575-ből fennmaradt, szükség esetén a város polgárait az egyes tornyokba beosztó szemlejegyzékben, a Musterregisterben szerepel együtt.⁴⁰ Tudjuk, hogy Jurisics 1530-ban már értesülve az 1529. évi követő újabb török támadás tervéről, 1531–1532-ben saját pénzén, gyorsan építette fel a forrásadattal is rendelkező két külső pozíciós bástyát.⁴¹ A többi mind a korábbi időszakból fennmaradt állapotában várta az ostromot. Közülük, ahogyan már szó volt róla, a városi jegyző, Pangratz Schwankler 1551. április 4-én írt feljegyzése szerint némelyik, legálábbis részben, bizonyára faszervezetű lehetett.⁴²

Az említett forrás a saroktoronyt alapjaiból építettnek mondja, ez a megfogalmazás azonban, mint az általános tapasztalatok mutatják, valójában nem zárja ki valamiféle előzmény létezését. Egy újabb, alaposabb helyszíni kutatás nélkül azonban csupán azt a megállapításunkat ismételhethetjük, hogy a stratégiaileg fontos és sérülékeny sarok a 16. század harmincas éve előtt sem állhatott védelem nélkül.

Egyelőre a források mindkét esetben csupán kőművesekről (Maurer) tudósítanak. Kérdés, Jurisicsnak volt-e egyáltalán lehetősége építőmestert (Baumeister) kérni Bécsből vagy máshonnan. A mesterneveket feldolgozó hazai és ausztriai listákban eddig hiába kerestük Sylvester és Bernhard nevét. Számos indok van tehát folytatni a téma kutatását. Az erődítményeknek a török ostromot követő, több mint negyven éven át (1532–1580) húzódó helyreállításáról fennmaradt iratanyag építési munkákra koncentráló, újabb feldolgozása talán még hozhat eredményeket. Magyarázattal szolgálhat az egyes városfalszakaszoknál megfigyelt, s följebb leírt eltérésekre is. Talán nem csupán a Zwinger, hanem a teljes kőszegi védműrendszer kapcsán többet tudhatunk majd a pusztítások konkrét helyeiről és arról is, melyik városfalszakaszt vagy bástyát mikor és miért kellett részben vagy teljesen újjáépíteni. Ugyanakkor továbbra is hangsúlyozzuk, hogy újabb helyszíni, régészeti és falkutatások nélkül sohasem kaphatunk világos képet az erődítményrendszer változásaival kapcsolatban (sem).

38 Utóbbi nem véletlenül kapta később a Kiszwinger nevet. Bariska István a saroktorony („Eckhturn”) megjelölést sarkos, vagyis négy-szögletes formája miatt alkalmazta a falszorossal bizonyára együtt épített toronyra. Megoldásában a Nagybástya, Zwinger általánosan elfogadott korábbi keltezése is szerepet játszhatott. BARISKA 1982a (ld. 2. j.). 254–256; BARISKA 1986 (ld. 2. j.). 45; BARISKA 2018 (ld. 30. j.). 57–58.

39 FELDO István: Ágyúvédművek a 16. század első felének erődítmény-építészetében. *Studia Agriensia*, 27. 2008. 186–195; Marcus JEITLER:

Ferdinand I. und die Wiener Stadtbefestigung. *Historie – Otázky – Problémy*, 2015. 2. sz. 71–84.

40 BARISKA 1986 (ld. 2. j.). 33–35.

41 Harald PRICKLER: Kőszeg város 1530-ban I. Ferdinánd királyhoz benyújtott kérelme. *Vasí Szemle*, 36. 1982. 239–240; BARISKA 1982a (ld. 2. j.). 247–249; BARISKA 2008 (ld. 32. j.). 709–714.

42 MNL VaML KFL Titkos Levéltár V.13. b. Pótsorozat I. 44. Említi: BARISKA 1982a (ld. 2. j.). 254.

A győri káptalan középkori vendégfogadója

Legendák és valóság

Az 1887-ben alapított szingapúri Raffles Hotelt többek között Rudyard Kipling és Somerset Maugham tette híressé, az utóbbi szerint a szálloda „az exotikus kelet összes meséjét jelképezi”. Egy 1904-től adatolható vélemény szerint ez volt a Szuettől keletre található legnagyobb karavánszeráj.¹

Három és fél évszázaddal korábban, a 16. század közepén, Nyugat-Európából nézve az egzotikus kelet még sokkal közelebb, a magyarországi török hódoltsággal kezdődött. A győri helytörténeti irodalomban megszállt vélemény szerint a 16. század közepén a győri káptalan vendégfogadója szinte megtestesítette ezt a „turisztikai” határt. 1840-ben Horváth Mihály tette közzé azt az adatot, miszerint 1554-ben a németalföldi Ogier Ghiselin de Busbecq (1522–1592), I. Ferdinánd konstantinápolyi követe, Győrtől kezdve az ország hosszában nem talált fogadót.² Villányi Szaniszló 1882-ben ezt már úgy interpretálta, hogy a „káptalan nagy vendégfogadója annyiban nevezetes, hogy Győr a XVI. században (1543 óta) mintegy általa leszen a nyugati kultúra végpontjává, amennyiben Busbeque, I. Ferdinand köve-

te, konstantinápolyi útjában Győrtől kezdve az ország hosszában nem talált fogadót”.³ Bedy Vincze 1938-as közleménye szerint a követ „a káptalan jól berendezett vendéglőjéről” emlékezett meg.⁴ Borbíró Virgil és Valló István 1956-ban arról írt, hogy „amikor a [...] követ a portába utaztában megszállott a győri vendégfogadóban, nagy dicsérettel emlékezett meg róla, mint az európai civilizáció utolsó állomásáról.”⁵

Jól megfelelni látszik ez Kipling és Maugham gyorsan felkapott kliséinek, Paulinyi Oszkár szerint ugyanis „Busbecq a hatást keresi, ha szabad e hasonlattal élni, levelei a felszínen mozgó riportok benyomását keltik”.⁶ Ezt csak megerősíteni lehet, a követ két útjáról beszámoló négy levele határozottan olvasmányos, helyenként szórakoztató szöveg, nem véletlen, hogy több latin nyelvű kiadást ért meg,⁷ és hamarosan más nyelvekre is lefordították.⁸ Például a karavánszerájáról, amelyre a Raffles Hotel a közkeletű fenti vélemény ellenére egyáltalán nem hasonlít, a császári követ alapos leírást adott, bemutatva épülettípusát és igénybevételének módját.⁹ A győri fogadóra vonatkozó adat azonban nem talál-

1 Chris HUDSON: Raffles Hotel Singapore: Advertising, Consumption and Romance. In: *Memory – Identity – Trans-Regionalism*. Ed. by Derek HANG–Syed Muhd Khairudin ALJUNIED. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2009. 251; Ashley JACKSON: *Buildings of Empire*. Oxford, Oxford University Press, 2013. 173.

2 HORVÁTH Mihály: Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Megjelent önállóan 1840-ben [...] In: *Horváth Mihály kisebb történelmi munkái*, III. Pest, 1868. 112.

3 VILLÁNYI Szaniszló: *Győr vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században*. Győr, 1882. 29.

4 BÉDY Vincze: *A győri székeskáptalan története*. (Győregyházmegye multjából, III.) Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 1938. 296.

5 BORBÍRÓ Virgil–VALLÓ István: *Győr városépítéstörténete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956. 88.

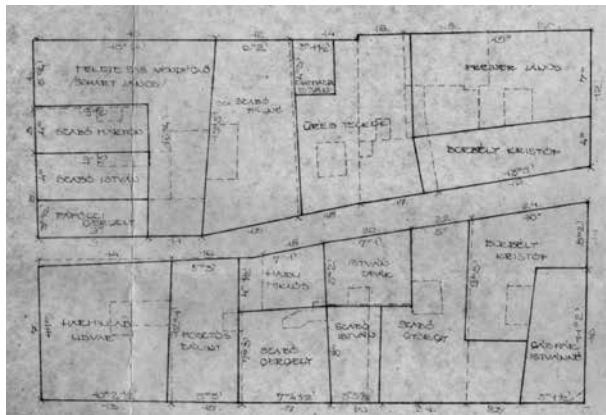
6 PAULINYI Oszkár (ism.): Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien, 1553/55. Hg. von Franz BA-

BINGER. München–Leipzig, 1923. (Studien zur Fugger-Geschichte, 7) *Századok*, 59. 1925. 56.

7 Például: Avgerii Gisenii BvsBEQVII D. Legationis Tvrcicae Epistolae quatuor. Hanoviae MDCV; Avgerii Gisenii BvsBEQVII Legatione Tvrcicae Epistolae quatuor. In: A. Gilsenii Busbequii omnia quae estant. Lugd. Batavorum, ex Officina Elzeviriana, 1633. 12–392.

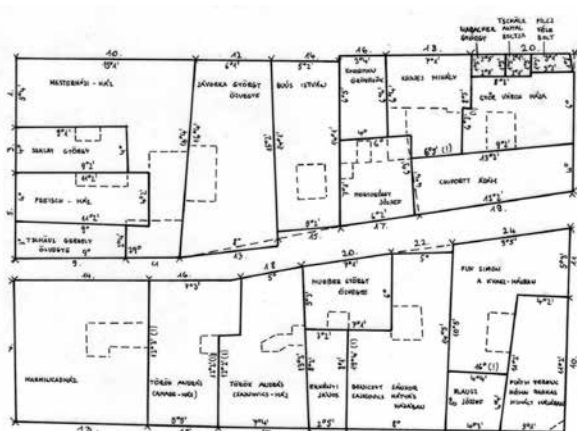
8 Például angolra: Nahum TATE: *The four epistles of A.G. Busbequius concerning his embassy into Turkey being remarks upon the religion, customs, riches, strength and government of that people: as also a description of their chief cities, and places of trade and commerce: to which is added, his advice how to manage war against the Turks / done into English*. London, Printed for I. Taylor at the Ship, and I. Wyat at the Rose in St. Paul's Church-yard, 1694; Charles THORNTON FORSTER–F. H. BLACKBURNE DANIELL: *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, I. London, C. Kegan Paul & Co., 1 Paternoster Square, 1881.

9 THORNTON FORSTER–BLACKBURNE DANIELL 1881 (ld. 8. j.). 26–28.

1. Az 1617. évi telekkönyv Dávid Ferenc által rekonstruált telekosztása a piactértől nyugatra eső két háztömbben, felül (észak) a Szent Rudolf (a mai Király), alul (dél) a Szent Mátyás (a mai Kazinczy), a kettő között a Szent Jakab (a mai Szabadsajtó), bal szélén (nyugat) a Szent Márton (a mai Baross Gábor) utcával. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, Itsz. R 35104.

ható leveleiben. Horváth Mihály a szöveg Elzevir-féle 1633-as kiadásának 27–29. oldalára hivatkozott,¹⁰ ahol nagyon tanulságos leírás olvasható Budáról, az épületeknek a török katonák általi gondatlan és igénytelen használati módjáról, a magyar lakosság törökhöz hasonló hozzáállásáról – Buda és valamennyire Pozsony kivételével nem sokra értékelte a magyarországi városokat a szerző.¹¹ A fogadó (*diversorium*) kifejezés¹² azonban csak annyiban kerül elő itt a szövegben, hogy a törökök éppúgy használják a házukat, ahogy az utazók – átmenetileg – a fogadót: ha az megvédi őket a rablóktól, meletet és árnyékot ad, véd az esőtől, másra nem is tartanak igényt („Se ita domibus uti, quemadmodum peregrinantes diversoriis, in quibus si sint à latronibus, à frigore, à sole, ab imbre tuti, reliquas oportunitates non requirunt.”¹³). Győr neve egyébként ezeken az olda-

2. Az 1749/1750-es adókönyv alapján Lövei Pál és Nagy Judit által rekonstruált telekosztás a piactértől nyugatra eső két háztömbben

lakon egyáltalán nem, és máshol is csak elvétve fordul elő a levelekben.

A káptalan fogadója azonban valóban létezett. A középkori eredetű, korábban helytelenül a város főtere, a mai Széchenyi tér keleti részére, az eredeti keleti térfal (a Liszt Ferenc utca 1.) elé több periódusban emelt és egyre növelt méretű „Lloyd-épület” helyére lokalizált, a források szerint istállókkal, kocsiszínekkel felszerelt „nagy ház”-ként említett vendégfogadó valójában a Király utca 20. helyén állt.¹⁴ A káptalan 1522-ben és 1524-ben is javíttatta/modernizálta.¹⁵ Bérliói mindig tehető polgárok voltak.¹⁶ Működéséről a 16. század közepéig ismertek adatok. 1588-ban a káptalan panaszt emelt az alsó-ausztriai rendeknél a fogadó katonai „megszállása” ellen – erre akkor került sor, amikor a német lovasok Győrben állomásoztak; ennek jól megfelel, hogy az 1566. évi tűzvészt követően a leégett épület anyagát a bástyák építéséhez használták fel.¹⁷ A katonai birtoklást „nevesítette”, hogy az 1567-es telekkönyv szerint a

10 BVSBEQVII 1633 (ld. 7. j.).

11 VÖ. THORNTON FORSTER–BLACKBURNE DANIELL 1881 (ld. 8. j.). 89–90.

12 SZABÓ Mária: „diversorium”. In: *A magyarországi középkori latinság szótára*, III. (D–E). Kiadásra előkészítette: BORONKAI Iván–BELLUS Ibolya. Budapest, Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992. 122.

13 BVSBEQVII 1633 (ld. 7. j.). 27.

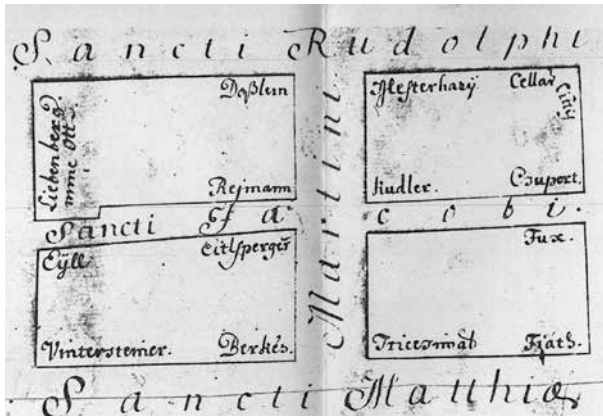
14 A fogadó téves, a „Lloyd-épület” helyére történt lokalizálása: JENEI Ferenc–KOPPÁNY Tibor: *Győr*. (Magyar műemlékek) Budapest, 1964. 137. Ezt elfogadja, de megjegyzi, hogy a fogadó az 1567. évi telekkönyvben a tér keleti oldalán nem szerepel: KALMÁR Miklós: *Győr barokk tere*. *Arrabona*, 18. 1976. 181, 183. A „Lloyd” alatt nem sikerült a káptalani fogadó létét igazolni: BÍRÓ Szilvia–MOLNÁR Attila–SZÖNYI Eszter–TOMKA Péter: *Régészeti kutatások a győri Széchenyi téren*

(2008–2009). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*. Budapest, 2010. 45. A Király utca 20. műemléki kutatásáról, az alább szereplő adatok – a koraiak jórészt Gecsényi Lajostól származnak, segítségéért köszönettel tartozom – egy részével: LÖVEI Pál: *Győr, Alkotmány u. 20. Kutatási dokumentáció*. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, Itsz. D 25203; LÖVEI Pál: *Győr, Király u. 20.* (korábban Alkotmány u.) Lakóház. *Magyar Műemlékvédelem X. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal évkönyve (1980–1990)*. Budapest, 1996. 321.

15 VILLÁNYI 1882 (ld. 3. j.). 29; BORBÍRÓ–VALLÓ 1956 (ld. 5. j.). 87.

16 BORBÍRÓ–VALLÓ 1956 (ld. 5. j.). 87; GECSÉNYI Lajos: *Győr városa 1526 után*. *Arrabona*, 18. 1976. 212.

17 BORBÍRÓ–VALLÓ 1956 (ld. 5. j.). 87–88, 301. 61. j.; JENEI–KOPPÁNY 1964 (ld. 14. j.). 137.

3. A piactértől nyugatra a mai Bécsi kapu térig húzódó, a Szent Rudolf és a Szent Mátys utcák közé eső négy háztömb rajza a Belváros 1757-ből származó térképén. Győr, Xantus János Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény, C.65.39.1.

4. A Győri Király utca 20. Széchenyi térre néző homlokzata 1982-ben Lővei Pál: Győr, Alkotmány u. 20. Kutatási dokumentáció. Budapest, 1982. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. D 25203

mai Király utca 14., 16., 18., 20. és a Szabadsajtó utca 15., 17., 19. egyetlen óriási, a piac és az Uri-utca felé néző, 25 × 12 öl méretű telket alkotott az Alsó-közép-utcában, amelynek „Rueber úr” (Hans Rueber von Püchsendorf, akkor az alsó-ausztriai rendek 1564-ben Győrbe érkezett lovasscsapatának az ezredese, 1568–1584 között felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitány¹⁸) volt a birtokosa.¹⁹ A katonaság ebben az időben égetett, jellegzetes tégláiból²⁰ épült a Király utca mentén a később kisebb telkekre szabdaltnak egésze alatt végighúzódnak – utóbb a felosztásnak megfelelően ugyancsak részekre osztott – dongaboltozatos nagy pince. Ennél tovább azonban nem jutott Rueber építkezése, és még 1588 előtt a helybéli kereskedők építettek a telken műhelyeket és bódékat. 1591-ben a tömb nyugati végében, a mai Király utca és Baross Gábor út sarkán 1617-ben is álló Fekete Sas fogadó²¹ szomszédja szerepel gazdasági ház (*Wirtshaus beim Schwarzen Adler*) néven. 1615-ben a káptalan az alsó-ausztriai rendeknek írott levelében

ismételten kifejtette, hogy a rendek győri telke – amelyet korábban Ferdinand Nogarolának (Graf zu Nogarol, 1584–1588 között ideiglenesen megbízott felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitány, 1588–1590 között győri végvidéki főkapitány²²) adtak – mindig a káptalané volt, csak a zavaros időkben vették el tőle. Ugyanebben az évben a rendek a Nogarolának adott telket a győri vár parancsnokának, Hans Preiner (Breuner) győri végvidéki főkapitánynak²³ adták el.²⁴ Az 1617. évi telekkönyv szerint is ő birtokolta, de ez már nem az 1567-ben szereplő egész területre vonatkozott, csupán annak legnagyobb, 15 × 7 öl méretű, a Király utca mentén a térig tartó részére (1. kép). Tőle délre a mai Szabadsajtó utca mentén Borbély Kristóf akkor még üres saroktelke feküdt,²⁵ aki ezt 1601-ben kapta meg a káptalantól.

A mai Király utca 20.-ban a pincén kívül semmilyen falrészlet nem maradt meg, amelyet a 18. századnál korábbra lehetne keltezni. 1634-ben azonban már nyolc kis ingatlant írtak itt össze (a pince fölött),²⁶ ahogy az 1703-as

18 GECSÉNYI Lajos: Katonák és polgárok a győri végvárbán a XVI–XVII. században. *Hadtörténeti Közlemények*, 31. 1984. 672; PÁLFFY Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle*, 39. 1997. 272.

19 VILLÁNYI 1882 (ld. 3. j.). 130; GECSÉNYI Lajos: *Győr város telek- és házösszeírásai 1564–1602*. (Városi levéltári füzetek. 2003/7.) Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2003. 29.

20 PFANL Jenő: A győri vár téglái. *Győri Szemle*, 3. 1932. 276–293; LŐVEI Pál: *Győri téglák és téglabélyegek. Adatok a győri téglagyártás történetéhez*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Könyvtár, ltsz. 32084; LŐVEI Pál: Adatok a magyarországi téglagyártás és felhasználás történetéhez. *Magyar Műemlékvédelem XI. Az Országos Műemlékvédelmi*

Hivatal Évkönyve 1991–2001. Budapest, 2002. 227, 237; 3. kép, I. tábla.

21 VILLÁNYI 1882 (ld. 3. j.). 139; BORBÍRÓ–VALLÓ 1956 (ld. 5. j.). I. sz. melléklet; JENEI–KOPPÁNY 1964 (ld. 14. j.). 75.

22 BEDV Vince: A győri vár és várkapitányok a 16. és 17. században. *Győri Szemle*, 4. 1933. 153; PÁLFFY 1997 (ld. 18. j.). 273, 276.

23 BEDV 1933 (ld. 22. j.). 156; PÁLFFY 1997 (ld. 18. j.). 277.

24 Az adatokat Gecsényi Lajosnak köszönhetem.

25 VILLÁNYI 1882 (ld. 3. j.). 139–140, 176; BORBÍRÓ–VALLÓ 1956 (ld. 5. j.). I. sz. melléklet; DÁVID Ferenc: Az 1617. évi telekkönyv rajzi rekonstrukciója (1980-as évek közepe). MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 35104.

26 VILLÁNYI 1882 (ld. 3. j.). 140.

telekönnyben is: valamennyi földszintes volt, többségük csupán egy-egy bolthelyiségből állt.²⁷ A tulajdonosok a városban máshol is feltűntek az összeírásokban, a többségük biztosan nem itt lakott. A kis építmények a piactér egyfajta árusításra szolgáló bővítményeként működtek. Az 1703-as kis ingatlanokat a térképre vetítve kiderül, hogy a térre néző oldalon, az északi boltsor és a déli telek között egy jelentős rész kimaradt, amelyet a káptalan piaci háza – mindössze két szobával és egy pincével – töltött ki, 5 és fél öl × 9 és háromnegyed öl tekintélyes mérettel: ez csak az említett nagy pince lehetett.²⁸ Az 1732. évi nemesi összeírás a tér felőli saroktól összeírt három bolt felsorolása után a tekintélyes káptalan pincéjét említi, amely fölött épület állt, benne lakókkal. Az ingatlant tehát a pincével együtt a káptalan idővel visszakarta a katonaságtól – erre valamikor még 1691 előtt került sor, amikor a korábbi Borbély Kristóf-féle telken álló ház eladása során annak északi szomszédjaként a káptalan háza szerepel²⁹ –, és saját használatára mellett lakóknak, illetve a földszinten árusoknak adta bérbe. A nagy pince eredeti bejárata dél felől nyílt, amelyet ekkor már csak a tér felől lehetett megközelíteni. Bizonyosan ez volt az a káptalani ingatlan, amely a város és a székeskáptalan közötti 1743. évi egyezséglevelé értelmében átkerült a város tulajdonába;³⁰ a káptalan „a régi pince fölé épített házból” elmaradó jövedelmét ötven forintban állapította meg.³¹ Az 1749–1750-es házösszeírásban „Győr város közösségének házaként” (*Domus Communitatis Civicae Jauriensis*) szerepel (2. kép),³² a következő két év adóösszeírásában ugyancsak, a belváros 1757-ben felvett térképén³³ pedig a város pincéje (*Cellar Citty*) felirat olvasható a háztömb északkeleti sarkánál (3. kép).

1691-ben a korábbi Borbély Kristóf-féle telken álló ház Csuport (Csupor, Csuportt) János tulajdonába került, feltehetően ő volt az, aki egyetlen ütemben (egysége-

sen még a 17. századra keltezhető, PAX jelű téglából³⁴) kétemeletes lakóházat épített a telken³⁵ (az épületkutatás eredményeinek ellentmondóan azonban az 1703-ban felvett telekkönyv csak emeletesként írta le³⁶). Ez a rövidebb homlokzatával a főtérre néző saroképület az egyik legkorábbi kétemeletes lakóház volt a városban. Kétemeletes volt özvegy Frischenhauserné a Király utca első házaként 1703-ban összeírt, ma a Bécsi kapu tér 11.-be foglalt háza.³⁷ A Csuport-féle házzal egyidős az ugyancsak a rövidebb homlokzatával a térre néző Széchenyi tér 4. előkelő helyzetű, jellegzetes manzárd-tetővel fedett sarokháza a 17. század utolsó évtizedéből³⁸ (az 1703-as telekkönyv már kétemeletesként jegyzi³⁹).

Az egykori Csuport-féle háztól északra, a mai Király utca 20. L alakú északi-keleti – a Király utcára és a térre néző – részének földszintje 1751-es évszámú téglából áll, tehát 1751–1752 táján épülhetett. Az itt 1749–1750-ben szereplő három (1756–1757-től már csak két) bolt továbbra is létezett az adókönyvek alapján, tehát az új épületben a káptalani, majd városi korszakban is boltot kapó (bérelő) kereskedők továbbra is rendelkeztek helyiséggel, az új épület legalább részben kiadásra szolgáló boltokkal épült.

A déli, Csuport-féle telket 1785-ben Boronkay Pál vásárolta meg, néhány éven belül a mai ház északi része is a birtokába került.⁴⁰ Ekkor, az 1784-es és 1785-ös, illetve 1790-es és 1791-es évszámú téglák tanúsága szerint fokozatosan épült ki az északi és a keleti szárny két emelete, egyben az új fedélszék építésekor megemelték a korábbi déli ház második emeletének falkoronáját is. Ekkor alakult ki a ma is álló, U alakú beépítésű, nagy méretű, két sarkán zárt erkélyes, klasszicizáló késő barokk (copf) díszű lakóház (4. kép), udvarán mindkét emeleten vörösmárvány függőfolyosóval.⁴¹ Az 1793-as várostérképen már az U alaprajzú, egybeépített ház szerepel.⁴²

27 VILLÁNYI 1882 (ld. 3. j.). 184.

28 VILLÁNYI 1882 (ld. 3. j.). 184; BORBÍRÓ–VALLÓ 1956 (ld. 5. j.) II. sz. melléklet (nem jelölve a káptalani házat, továbbá a Szabadsajtó utca mentén rossz helyre, egy tömbbel nyugatabbra téve a térre kifutó, Csuport János tulajdonában álló déli telket).

29 Győri Egyházmegyei Levéltár Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára, Felváltási jegyzőkönyvek 1680–1693. fol. 374r–v.

30 SZÁVAV Gyula: *Győr. Monográfia a város jelenkoráról* [...] Győr, 1896. 159: az egyezséglevelé 1. pontja.

31 BEDY 1938 (ld. 4. j.). 132.

32 *Conscriptio Domestica* [...] 1749/50. Győr Megyei Jogú Város Levéltára IV.A. 1064/a/1. fol. 17r.

33 A Belváros 1757-ből származó térképe: Győr, Xantus János Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény C.65.39.1; BÁRDOS Kornél: *Győr zenéje a 17–18. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 8. kép.

34 Lővei Pál: Pannonhalmi téglák. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, II. Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 1996. 248.

35 LŐVEI 1982 (ld. 14. j.); LŐVEI 1996 (ld. 14. j.); Felváltási jegyzőkönyvek 1680–1693 (ld. 29. j.). 374r–v. fol.

36 VILLÁNYI 1882 (ld. 3. j.). 205.

37 Uo. 184; BORBÍRÓ–VALLÓ 1956 (ld. 5. j.) II. melléklet.

38 *Magyar Műemlékvédelem X. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal évkönyve (1980–1990)*. Budapest, 1996. 323.

39 VILLÁNYI 1882 (ld. 3. j.). 185; BORBÍRÓ–VALLÓ 1956 (ld. 5. j.) II. melléklet; JENEI–KOPPÁNY 1964 (ld. 14. j.). 135; 114. kép.

40 JENEI–KOPPÁNY 1964 (ld. 14. j.) 75.

41 LŐVEI 1982 (ld. 14. j.).

42 Hrusovszky Imre városi mérnök térképe: BORBÍRÓ–VALLÓ 1956 (ld. 5. j.) 167. kép.

Rejtőzködő műemléki értékek

Balatonkenese református temploma és paplakja

Az alábbi rövid tanulmányban előbb a balatonkenesei református templom építéstörténete kerül részletes ismertetésre Koppány Tibor által, majd röviden bemutatjuk a templom mellett álló paplakot és korábbi periódusát.

A helybeli gyülekezet a műemléki hatóság felügyeleti segítségével az 1990-es években állíttatta helyre a templom külsejét. Annak munkája közben megfigyelt részletek alapján vált ismertté, hogy az épület falai között középkoriak rejlenek. Azoknak a helyreállítás közben történt megfigyelése, valamint a helybeli lelkészi hivatal és egyéb 18–19. századi írott források alapján rekonstruálható a középkori templom és annak építéstörténete, alaprajza, valamint a Balaton környékének hasonló középkori emlékei nyomán egykori belső tere és tömegformálása is.

Az épület jelenlegi formájában a magyarországi református templomok megszokott elrendezését mutatja. Egyszerű tömegű, nyeregteretű fedett teremtemplom, nyugati, rövidebb oldalán toronnyal, s azon barokkos hagyományokat őrző sisakkal. A torony felületén és a déli homlokzat nyílásai körül provinciális klasszicizáló vakolatarchitektúra van (1–2. kép). Síkmennyezetes belsejében a déli oldalon elhelyezkedő bejárattal szemben, az északi fal előtt áll a falazott és vakolt szószék, felette fából készült hangvetővel, annak jobb oldalán a felvezető, ugyancsak falazott lépcsővel. Az általános elrendezés szerint a szószék előtt helyezkedik el a kőből faragott úrasztala és a keresztelőmedence, bal oldalán pedig a barokkos díszítésű, fából készült papi ülőpad. A további három oldalon kőoszlopokon nyugvó, ácsolt szerkezetű karzat húzódik körben. Alattuk és a karza-

tokon egyszerű, barokkos padok állnak. A nyugati karzaton eklektikus formájú orgona van (3. kép).

A helyszínen első alkalommal 1986 nyarán jártam, Veszprém megye akkor megkezdett műemléki topográfijának anyaggyűjtése céljából. Figyelmemet Németh Gyula lelkész úr hívta fel a templom tornyára, amely kettősen lépcsőzött testével, átlós saroktámpilléreivel középkorinak tűnt. A templom külső-belső megtekintése után az ő jóvoltából tekinthettem bele a gyülekezet 16. századig visszanyúló irattárába. Ott található az az 1785. június 20-án készített kéziratos jegyzőkönyv, amelyet a budai Helytartótanács helyszínre kiküldött bizottsága vett fel a templomról. Annak szövege szerint az épület kelet–nyugati tájolásával, a nyugati oldalon emelkedő tornyával, téglalap alaprajzú hajójával és annál keskenyebb, egyenes záródású szentélyével – ahogyan a jegyzőkönyvben olvasható – a régi katolikus templomok elrendezését mutatta. A hajónak déli bejárata volt, előtte kisebb előcsarnokkal, amely a jegyzőkönyv szerint 1660-ban épült. Belsejében a hajó északkeleti sarkában emelkedett a szószék, nyugati és déli oldalán, valamint a szentélyben fakarzat állt, a hajó közepén pedig az úrasztala. A jegyzőkönyv azt is rögzítette, hogy a hajó belső szélessége 3,5 öl és 6 hüvelyk, a szentélyé 2,5 öl volt. A kettő együttes hossza 9 öl és 9 hüvelyk, az előcsarnok belmérete pedig 2,5 × 2,5 öl volt.¹ Mindebből egyértelműen kiderül, hogy a templom jelenlegi tömegéhez aszimmetrikusan csatlakozó torony mögött levő nyugati és az északi hajófal egy szakasza maradhatott meg az azóta többszörösen átépített, a 18. század vége felé még középkori formájú templomból. Korábbi, valószínűleg 18. század eleji építkezés emlékét

1 Ezúton köszönöm Németh Gyula lelkész úr akkori önzetlen segítségét. A lelkészség irattárában *A Kenesei Reformáta Eklésiának Pro-*

tocolluma 1791. május 28.–1830. nov. 16. és *A kenesei reform. eklésiának inventáriuma*, 1823 című kéziratokat nézhettem át.

őrizte az az északnyugati falsarkon akkor még látható vörös-sárga színű kváderfestés, amely a helyreállítás során sajnálatos módon eltűnt.

Akkor, 1986-ban a templom északi oldaláról a rossz állapotú, hámló vakolatot leverték. Ennek nyomán teljes hosszában előkerült a legkorábbi templom hajójának északi fala. Nyugati vége megegyezett a mai falsarokkal, keleti végét pedig attól 13,30 méter távolságban faragott kváderkövekkel határolt, függőleges falelválás jelezte. Ezzel a korai északi fallal egybeépült a templom nyugati fala. Maga a torony elvált a mögötte emelkedő faltól, ami azt jelezte, hogy később emelték a templom elét. A toronytól délre figyelhető volt a hajó egykori délnyugati falsarka is. Ennek nyomán megállapítható volt, hogy a korai templom déli fala ott húzódott, ahol a jelenlegi belsőben a déli karzatpillérek állnak. Mindennek és az 1785. évi helytartótanácsi jegyzőkönyvben rögzített méretek alapján megállapítható volt a templom első periódusának mérete.

A helyreállítás nem terjedt ki a templom belsejére, ezért az 1785-ben felvett jegyzőkönyvben leírt, a hajónál keskenyebb egykori szentély falainak kutatására nem volt lehetőség. Az északi fal külső síkjában talált, oda másodlagosan elhelyezett, kőből faragott boltozati borda arra vall, hogy a középkori templom szentélyét bordás boltozat fedte. Ismeretlen maradt a jegyzőkönyvben leírt déli előcsarnok is.

Az 1785-ös jegyzőkönyv méretadatai alapján ennek ellenére meghatározhatóvá vált az akkori templom alaprajza. Az ott közölt ölméretek átszámításával – a 18. század végén már használt, 1896 milliméternek megfelelő bécsi öllel számolva – a megközelítően $6 \times 11,50$ méter belméretű hajóhoz $5,80 \times 5,80$ méteres, bordás keresztboltozattal fedett szentély csatlakozott. Ez az elrendezés az Árpád-kori Magyarország késői román falusi templomainak megszokott méreteit és alaprajzi formáját mutatja. Ehhez a templomhoz épült hozzá az átlós sarokpillérei nyomán gótikus torony és az 1660-ban készült déli előcsarnok. Ennek alapján tévesnek minősíthető az a feljegyzett helyi hagyomány, amely

szerint a falu ősi temploma a mai településen kívüli Tornyes-hegyen állt volna.

A mai Balatonkenese, a középkori Kenese templomáról sok történeti forrás szól. Maga a falu ahhoz az 1020 körül a Szent István király által alapított veszprémvölgyi apácakolostor összefüggő, Balaton-parti birtoktestéhez tartozott, amely a ma Balatonalmádihoz csatolt Vörösberénytől – a középkori Szárberénytől – Balatonakarattyáig húzódott. Neve szerepel a kolostor görög nyelvű alapítólevelében, illetve annak Kálmán királytól származó, 1109-ben készített átiratában. Magát a templomot az az oklevél említi először, amelyet Kálmán király okleveléről 1290 körül hiteles szöveggel hamisítottak, és amelyben a kolostor 13. század végi birtokállományát írták le. Ebből ismert, hogy a templomot Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelték, és az a szárberényi plébániaegyház filiája volt. Egyházigazgatási szempontból, királyi alapítású monostor birtokaként az esztergomi érseki főegyházmegye alá tartozott.²

Kenese Szent Mihály-temploma és annak papja, akit a 14–15. századi adatok egyaránt írnak presbiternek, rectornak vagy plébánosnak, később is Szárberény Szent Márton-egyházának filiálisa maradt. Az 1311 és 1495 közötti időből további számtalan említése ismert. Ugyanez volt a jogállása a kolostor birtokain álló többi templomnak is. Közéjük tartozott a mostani Balatonfűzfő helyén volt Máma falu temploma, amelynek konzervált rommaradványai az újkori plébániatemplom szentélye mögött láthatók, azonkívül a Balatonfűzfő határába olvadt és a török hódoltság idején elpusztult Csittény és Sandor falvak templomai, valamint Vörösberény jelenleg protestáns templomaként használt Szent Márton-temploma. Csittény és Sandor templomának még a helye sem ismert, Vörösberényé a későbbi századokban többszörösen átépült. Az apácakolostor birtoka volt még a Bakonyban, Ajka közelében fekvő és azzal egyesített Padrag, amelynek szintén sokszor átépített templomát az 1960-as években alábányászás miatt lebontották.³

A veszprémvölgyi apácakolostor falvainak felsorolt középkori templomai között a mámai és a vörösberé-

2 CsÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, III. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1897. 237. BÉKEFI Remig: *A Balaton környékének egyházi és várai a középkorban*. Budapest, Hornyánszky Nyomda, 1907. 74. A két szerző által idézett és nyomukban Kiss András: *Az 1000 éves Kenese*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1990. 75–90. oldalain átvett, 1231-ből származó adat, amely szerint Bertalan veszprémi püspök Kenesén, a Szent Kereszt tiszteletére épített templomban oltárokat szentelt fel, nem ide, hanem a Zala megyei Kanizsára (ma Nagykanizsa) vonatkozik, éppen úgy, mint az az adat, amely szerint 1241-ben a tatárok felégették Kenese Szent Kereszt-egyházát. A falu 1018–1020 körüli meglétére:

KRISTÓ Gyula: *Magyarország népei Szent István korában. Századok*, 134. 2000. 13. A régi templom Tornyes-hegyi helyére: ÉRI István–TORMA István–KELEMEN Márta–NÉMETH Péter: *Veszprém megye régészeti topográfiája*, II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 8/1. lelőhely.

3 A veszprémvölgyi apácakolostor középkori birtokaira és azok templomaira lásd HÁRICH János: *A veszprémvölgyi apácakolostor birtokainak története (1526–1773)*. Pécs, Dunántúli Egyetemi Nyomda, 1928; valamint LA Bálint–KOVACSICS József: *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964 megfelelő címszavai. A vörösberényi templomra lásd PÁMER Nóra–SCHÖNERNÉ PUSZTAI Ilona: A vörös-

1. Balatonkenese, református templom, déli homlokzat. Fekete-fehér fényképfelvétel
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 128.912N

2. Balatonkenese, református templom nyugat felől. Fekete-fehér fényképfelvétel
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 128.911N

nyi mellé a fentiek alapján a kenesei egykori képe is az „ismertek”-hez sorolható. Az ismertek szót azért szükséges idézőjelbe tenni, mert a három templom közül egyiknek az eredeti képe sem rekonstruálható minden részletében. A korábban feltárt mámaihoz hasonlóan, a kenesei építése is a 13. század közepére vagy második felére helyezhető. A vörösberényi legkorábbi formáját

11–12. századnak tartja feltárója és helyreállítója, ez azonban az általuk közöltek alapján nem egyértelmű.

A veszprémvölgyi apácakolostor birtokain volt középkori templomok építésének idejével kapcsolatban Györffy György további problémát is felvetett. „Tudva azt, hogy a szávaszentdemeteri monostor birtokain több helyütt görög rítusú egyházak álltak, feltehető,

berényi ref. templom feltárása és helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 30. 1986. 97–111. A balatonfűzfő-mámai romra: Sz. CZEGLÉDY Ilona–KOPPÁNY Tibor: A Balatonfűzfő-mámai templomrom. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 2. 1964. 141–160. Mindkettőre: KOPPÁNY Tibor: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. 1967. 135, 147–148. Balatonkenesére: Uo. 123; bár akkor még ismeretlen volt, hogy a középkori a jelenlegi református templommal azonos. Csittényre: Uo. 126; Sandor-

ra: Uo. 141. Földrajzi helyükre: *Veszprém megye régészeti topográfiája* 1969 (ld. 2. j.) 52, 8/10. lelőhely és 53, 8/16. lelőhely. Padragra: KOPPÁNY 1967 (ld. 3. j.) 138. és BAKAY Kornél–SÁGI Károly–KALICZ Sándor: *Veszprém megye régészeti topográfiája*, III. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 186, 11. lelőhely. Kiss Andrásnak az előző jegyzetben idézett könyvében a balatonfűzfő-mámai templomrommal kapcsolatban olvasható az a 19. század óta ismételt feltűnő hagyomány, amely a templomos lovagok építettő tevékenységéről szól, és amely alaptalan.

3. Balatonkenese, református templom, templombelső a karzattal és a szószékkel. Fekete-fehér fényképfelvétel Magyar Építészeti Múzeum–Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 128.914N

hogy a veszprémvölgyi apácák is emeltek birtokaikon templomokat. E feltevés annál is inkább jogosult, mert e monostor éppen akkor jutott a balatonparti összefüggő földterület birtokába, amikor Magyarországon István király szavára a templomépítés megindult. E templommaradványok régészeti feltárása tehát nem lenne érdektelen görög monostoraink tárgyi emléanyagának megismerése szempontjából.⁴

4 GyÖRFFY György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalom-történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 3. 1953. 100–103. Györfly cikkének a Szent István-kori templomépítést tárgyaló részében (349–352) nem tesz említést a szávaszentdemeteri monostor által emelt, görög rítusú templomokról.

A feltevésre mindaddig, amíg a kenesei, az ismeretlen helyű csittényi és a sandori, valamint a lebontott padragi templomok helyének régészeti kutatása meg nem történik, válasz nem adható. A Vörösberényben és Mámán történt feltárások bizánci rítusú templomnak nem találtak nyomát. A kenesei templom megismerhető rekonstrukciója sem ad a felvetésre választ. A veszprémvölgyi apácakolostor birtokain megismerhető templomok közül az első három abba az ország szinte minden tájáról ismert csoportba tartozik, amely az eddigi kutatás alapján a 13. század második felében épült. Késő román és korai gótikus jegyeket mutatnak abból az időből, amikor a kolostor már a ciszterci apácák kezében volt.

A templom későbbi története már jobban ismert. A középkor végén Kenese a jelentősebb települések közé tartozott, a megye 1488. évi összeírása szerint 48 forintos adójával a nagyobb lélekszámú falvak egyike volt. Kedvező földrajzi fekvésének köszönhető, hogy 1532-ben részleges országgyűlés színhelye lett. Székesfehérvár 1543-ban történt török megszállását követően ismétlődő támadások hatására lakói többször elhagyták, véglegesen azonban nem néptelenedett el. 1552-ben, amikor Veszprémet is elfoglalták a törökök, földesurai, az apácák Pozsonyig menekültek. Balaton menti birtokaikat királyi rendelettel a végvárrá lett Várpalota ellátására rendelték. A falu népe ekkor már valószínűleg protestáns volt, 1550-ben ugyanis katolikus pap nélküli, egykori plébániaként írták össze. 1567-től lakossága már biztosan kétfelé, a töröknek is adózott.

A templom mindvégig működőképes maradhatott, dacára annak az adatnak, amely szerint 1570-ben Pálffy Tamás palotai kapitány felrobbantatta, nehogy a török erődítést építtessen belőle. Ha ez valóban megtörtént, az esetleg csupán körítőfalára vonatkozhatott, vagy csak egy részére, mert 1618-ból protestáns papjáról maradt feljegyzés. Amikor 1660-ban déli előcsarnokkal bővítették, az építkezés a hagyomány szerint korábban, az 1658-ban történt helyreállítást követte.⁵

A török kiűzése után a veszprémvölgyi ciszterci apácák jogutódjaként 1626 óta birtokos győri jezsuiták a templomot elvették a protestánsoktól. 1695-ben német fegyveres haddal szállták meg az uradalom falvait, a

5 ILA–KOVACSICS 1964 (ld. 3. j.). 133; *Veszprém megye régészeti topográfiája*, 1969 (ld. 2. j.). 50, 8/1. lelőhely. A templomra vonatkozó legkorábbi összefoglaló: CSONTOS Károly: Kenese község és ezzel kapcsolatban a kenesei plébánia történetének vázlatja. *Veszprémi Hírlap*, 9. 1889. február 19. és CSONTOS Károly: *Kenese község és a kenesei plébánia története*. Veszprém, 1899, valamint Kiss 1990 (ld. 2. j.), mindháromban több tévesen értelmezett adattal.

prédikátorokat elűzték. 1700-ban helyettük katolikus plébánosokat hoztak, Kenesére Fabsics Mihályt. Öt évvel később, amikor Bottyán János generális vezetésével a kurucok megszállták a Dunántúlt, a reformátusként megmaradt lakosság mindenütt elkergette a plébánosokat. Fabsics Mihályt 1721-ben írásba foglalt panaszára szerint megverték és meg is sebesítették.⁶

Fabsics plébánosságának idején, 1700 és 1705 között a templom szentélyének északi oldalára sekrestyét építettek, a szentélyben új oltárt állítottak, és a négy evangélista szobrával díszített szószéket is készítettek. 1705-ben, miután a protestáns lakosság újból prédikátort hívott, a katolikus berendezést elégették, a sekrestyét pedig lebontották. Később, 1721-ben és 1733-ban a győri jezsuita földesurak a Helytartótanácsnál ismételtén visszaigényelték a templomot. Az ügyben folytatott helyszíni vizsgálatok alkalmával meghallgatott tanúk szerint a templom csak részben volt azonos a régivel, részben azonban újjáépített. Ez a vallomás azt támasztja alá, hogy az 1570-ben történt felrobbantás során egy része elpusztulhatott, később azonban újjáépítették. 1733-ban említik festett famennyezetét, amelyen Kádártay János prédikátor és a gyülekezet elöljáróinak neve volt olvasható. 1739-ben tornyát hozták rendbe. Ennek emlékét őrzi az annak déli ajtaja felett, a szemöldökgerendába vésett felirat: „Épült e torony Mészáros Ádám T. Birozagaban”. 1741-ben harangot öntettek Budán, Joseph Steinstock műhelyében.⁷

A jezsuiták ismételt szorgalmazására a Helytartótanács 1749-től újabb helyszíni vizsgálatot tartott, amely 1755-ig elhúzódott. A meghallgatott tanúk minden alkalommal ugyanazt mondták el, mint azelőtt. Ennek alapján a kiküldött bizottság megállapította, hogy a faluban nincsenek katolikusok, a templomot a reformátusok használják. Az 1752-ben tartott helyszíni tanúkihallgatás során a bíró és az esküdtek egyöntetűen vallották, hogy 1749-ben Szegedi János győri jezsuita rektor ígéretet tett a falunak, ha felépítik a tervezett katolikus kápolnát és a vendégfogadót, a régi templomot meghagyja a reformátusoknak. A kápolna helyét ki is jelölték, 1752-ben dolgoztak az építésén. A „Sándori Pusztán levő Pusztta templomot el is hányatván velünk, annak követ el is hordatta Kenesére” a rektor.⁸

A helytartótanácsi vizsgálat közben, 1747-ben Padányi Bíró Márton veszprémi püspök tartott egyházi vizitációt Kenesén. Az erről felvett jegyzőkönyv megállapítja, hogy a templom katolikus módra, azaz szentéllyel épült, tornyát pedig mintegy tíz évvel azelőtt építették. Az utóbbi megjegyzés csupán újjáépítést jelenthetett, vagy a torony magasztását. Az ezt követő évben azt jegyezték fel, hogy az északi hajófal mellett 1740-ben új keresztelőkút készült, 1742-ben ismét dolgoztak a tornyon, 1744-ben pedig a szentélyrész építették újjá.⁹ A templomban az utolsó katolikus egyházlátogatást a középkori hagyomány alapján az esztergomi főegyházmegye tartotta 1761-ben. Annak során megállapították, hogy a faluban katolikus templom nincs, a reformátusok oratóriuma viszont a katolikus templomok formájára épült.¹⁰

A templom körül hosszú évtizedekig húzóódó ügyet II. József türelmi rendelete zárta le. Annak alapján 1785-ben a református gyülekezet engedélyt kapott a templom bővítésére, ami még abban az évben meg is történt. A Helytartótanács által kiküldött bizottság jegyzőkönyvet vett fel a templomnak a református gyülekezet számára történt hivatalos átadásáról. Ez tartalmazza a bevezetőben közölt leírást és abban a középkorból itt maradt templom ölből közölt méreteit. Ekkor, 1785-ben lebontották a középkori szentélyt és a hajóval azonos szélességben mai hosszára növelték az épületet. Déli oldalán ekkor még megmaradt az 1660-ból származó előcsarnok. A megnagyobbított templom kibővített famennyezetére ekkor is felkerült a prédikátor, Árvay Pál és a gyülekezeti elöljárók neve. Ebből az építkezésből származhatnak a nemes vonalú, festett alsó és festetlen karzati késő barokk padok és a szószék hangvetője. Megvalósító mestereinek nevét nem jegyezték fel.

A következő építkezésre 1806-ban került sor. Akkor a tornyot magasztították. Abban három harang függött. Közülük egyet még 1738-ban, a másodikat 1744-ben, a harmadikat 1800-ban öntötték. Az utóbbi Budán készült, Müller Ferenc műhelyében. 1806-ban új toronysisakot készített a veszprémi Foght József ácsmester. Mellette Schlapag János veszprémi kőművesmester és Langer Ferenc órás mester, Soósa Ferenc várpalotai ác, valamint Farlinger János veszprémi órás mester nevét

6 Veszprém, Érseki Levéltár, A. 39b/4. Protocollum Episcopale, p. 240. Rajczi Pál kutatása.

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár. Acta Religionaria, Lad. H. fasc. 4. Az adatot néhai Baranyai Bélánénak köszönhetem.

8 Az előző jegyzetben idézett forrás alapján.

9 Veszprém, Érseki Levéltár, A. 8/6. Visitatio Canonica 1747 386. Körmeny József kutatása, valamint ugyanott, Acta Religionaria, Fasc. 3. No. 17. Rajczi Pál kutatása.

10 Esztergom, Prímási Levéltár, Visitationes Canonici, Liber 64. Az adatot Détsy Mihálynak köszönöm.

4. Balatonkenese, a paplak korábbi konyhájának visszabontott maradványa
(A szerző felvétele, 2019)

jegyezték fel a gyülekezet naplójában. Az utóbbi mester szereplése arra vall, hogy akkor kerülhetett óra a toronyra.

A 19. század első felére a hosszú és keskeny templom már kicsinek bizonyult, ezért 1820-ban lebontották a déli oldalfalat és az az előtt álló 17. századi előcsarnokot, ezt követően pedig a jelenlegi szélességére bővítették az épületet. Tervezője ismeretlen, valószínű azonban, hogy az építkezést bonyolító veszprémi Frantz Ferenc kőművesmesterrel azonos. A munkát pallérja, Schneider György kőműves vezette. Vele együtt Brutscher Máté ácsmester, Bakai Péter lakatosmester, Török Mihály asztalos és akkor is Farlinger János órás mester szerepelnek az akkori építési iratokban.¹¹

1834-ben újabb építkezés következett. Ennek során nyerte el a templom belsejének mai formáját. Terveit a Veszprémben és környékén sokat foglalkoztatott Strakovits Sebestyén, veszprémi vállalkozó kőművesmester készítette. Megvalósítását pallérja, Kiska József vezette és veszprémi kőműveslegények végezték, ekkor is az 1806-ban már itt dolgozó Foght József ácsmesterrel, a karzat lábait készítő, ismeretlen kőfaragókkal, Polgárdiból való kováccsal és lakatossal, Ösküből szállított mésszel, Balatonakarattyan égetett téglából. Ebből az építkezésből származott a klasszicizáló keretelésű két déli bejárat, a nagy méretű és félköríves lezárású ablakok, a belső karzatok mai formája, valamint a szó-

szék falazott alsó része. A karzat mellvédje és a szószékkel szemben elhelyezett padsor nemes Berken Sámuel veszprémi asztalosmester műve.

Tíz évvel később, 1844-ben három öllel magasították ismét a toronyt, amelyre akkor helyezték a mostani sisakot. A munkát ismét veszprémiek végezték, Heincze József kőműves, Anhoffer János ác s és Pfeifer Ferenc bádogosmester, ahogyan azt a torony gombjába akkor elhelyezett feljegyzésben leírták. Akkor öntették a legnagyobb, a húszfontos harangot a pesti Schandl András mesternél. Az addig fazsindellyel fedett tetőre 1852-ben került cserépfedés.

Ezután már csak tatarozások következtek, amelyek időpontja és mesterei kevésbé ismertek. Kivételt képez az 1906-ban új toronyórát készítő budapesti Müller János gyáros. A 19. század végéről származik a nyugati karzaton álló, historizáló és barokkos jellegű orgona, 1900-ból pedig az úrasztala és a keresztkút, mindkettő vörös márványból.¹² Az első világháború sajnálatos módon két harangját vitte el a templomnak, az 1844-ben és az 1880-ban öntötteket.¹³

A sokszorosan átépített, mai képében már csak csekély középkori, nagyjából barokk és klasszicista stílusformákat őrző templom egykori Árpád-kori formájában, téglalap alaprajzú hajójával és egyenes záródású, négyzetes szentélyével a 13. századi Magyarországon általánosan elterjedt és ismert elrendezést követte. A szentélyt fedő, valószínűleg keresztboltozat bordája arról tanúskodik, hogy a század második felében, annak is inkább a végén épülhetett. Maga az alaprajz, a feljegyzésekben említett déli kapu még a román stílus-korszak megszokott elrendezése. Építése a veszprémi vilgyi kolostort a 13. század első negyedétől birtokló ciszterci apácák tevékenységéhez fűzhető.

A nyugati oldala elé emelt, külső sarkain támpillérekkel épített tornya ismeretlen idejű gótikus bővítés eredménye. Építése a 15. századra tehető.

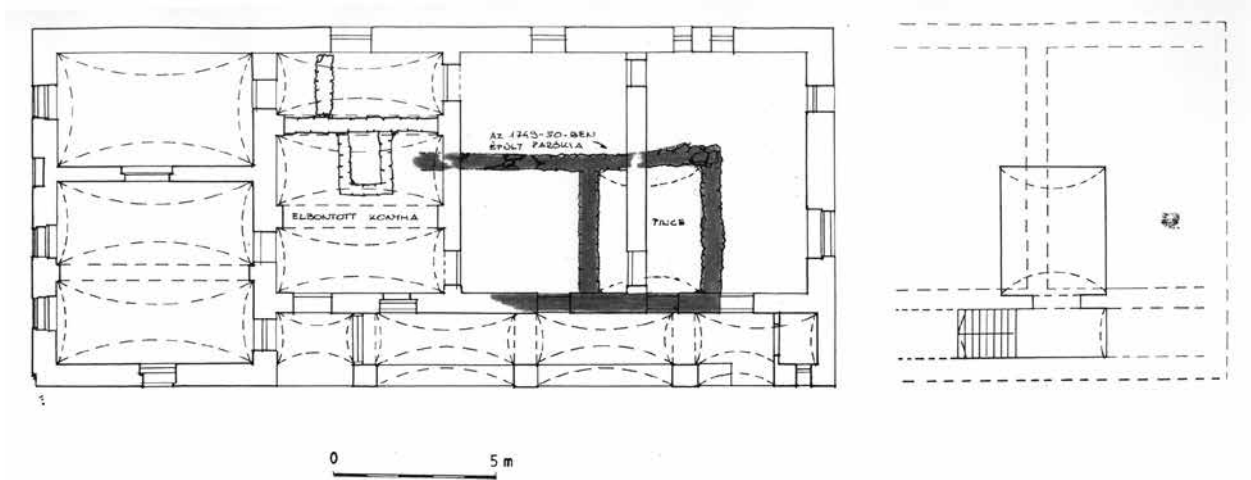
A következő, a 16. század közepére már a protestánsok által használt épület átélte a török hódoltság másfél évszázadát, bár feltételezhető, hogy többször is leégett, egyes részei elpusztultak, azonban minden esetben újjáépítették. Déli bejárata elé 1660-ban előcsarnokot emeltek. Ebben a formában érte meg a 18. század végét. 1785-től 1844-ig több alkalommal bővítették, és minden bővítés egy-egy korábbi részletének elpusztulásával járt.

¹¹ A kenesei reform. eklésiának inventárioma, 1823 (ld. 1. j.) adatai alapján.

¹² Az idézett, A Kenesei Reformáta Eklésiának Protocolluma adatai alap-

ján. Kiss 1990 (ld. 2. j.) szerint az utolsó építkezés 1841-ben készült, 1844-ben csak a harang.

¹³ Kiss 1990 (ld. 2. j.).

5. Balatonkenese, a 19. századi paplak belső helyiségeiben feltárt korábbi épület visszabontott falromjának elhelyezkedése az épületben. Alaprajz (A szerző rajza, 2019)

Az 1990-es években végzett homlokzati helyreállítás, valamint a református gyülekezet gazdag irattári anyaga mindezek ellenére lehetővé tette, hogy a késői Árpád-kortól a mai napig bezárólag minden építési fázisa rekonstruálható legyen.

A református paplak felújítására 2000-ben került sor, ekkor a járószintek, padlók felszedését követően néhány szobában felszínre bukkantak az épület korábbi részletei, a jelenleg is álló épületbe részben belefoglalt korábbi parókiaépület maradványai. Az épületről és előzményéről röviden az alábbiak mondhatók el.

A fennálló református lelkészlak háromablakos utcai homlokzatán a nyílások egyszerű, fejezetes vakolatok között helyezkednek el, felettük félköríves vakolatmélyedésekkel. A kis kiüléssű párkányon törtvonalú íves oromfal emelkedik. Az oromfal alsó szakaszában két kis kerek padlásablak található, felső szakaszában vakolatból kialakított 1834-es évszám látható. A simára vakolt udvari homlokzaton egy ablak és négy félköríves-mellvédes tornácnílás van. Az ún. lopott tornác mögött kéttraktusos helységi sor helyezkedik el, az utca felé eső szélesebb tengelyben és az azt követő helyiségben csehsüvegboltozat található. A jelenlegi épület az évszám alapján 1834-ben épült, és a szakirodalomban már régebben felvetődött, hogy esetleg egy korábbi paplak átalakításával készült.

A kivitelezés során a tornác mögötti két síkmennyezetes és a tőlük dél felé eső háromboltszakaszos helyiségekben felszedték a padlót, és mélyítették a szobák

belső terét. A mélyítés során itt bukkantak elő jelentősen visszabontott állapotban a korábbi, előzménynek számító, keskenyebb épület törtkő alapfalai. A korábbi falazat csak a tornác felé eső jelenlegi falnak képezi alapját, összes többi részében eltér a későbbi kialakítástól. A jelenlegi legészakibb (északnyugatibb) helyiségben, annak kelet felé eső negyedében található a korábbi ház vége, amely alápincézett, és amelyet a 19. századi fal oly módon vág el, hogy az ráépült a boltozatra. A tornác felé pedig, ahogy említettük, a 19. századi falazat közvetlenül a korábbira fed rá. A következő, dél felé eső helyiségben előkerült a korábbi épület osztófala, amely egyben a kis méretű pince dél felé eső oldalfala is. A korábbi épület hosszanti falainak vonala befut a következő helyiséget határoló osztófal alá, és azt követően széttracsolódva véget ér. Ez utóbbi már az utcavonal felőli második boltozott helyiségbe esik, ahol a korábbi épület falai azért is kerülhettek elbontásra, mert itt korábban egy, a jelenleg is fennálló épülettel egykorú – 1834-ben kialakított – konyha állt, amelynek visszabontott és a korai épületmaradványra ráfedő maradványai szintén előkerültek. A felmenő falakban a korai épületnek nem maradt nyoma, azt a 19. század első harmadának végén kialakított egykori járószintig (padlószintig) visszabontották (4–5. kép).

A korai épületből két helyiség maradt meg egyértelműen, ennél több osztatúságát azonban joggal feltételezhetjük. Ez az épület is az utcára merőleges elhelyezkedésű.

Hasonló arányú és jellegű épület a vilonyai református paplak vagy a késő középkori alsóörsi ház is. A többosztatú épület végén elhelyezkedő pince már a késő középkori házaknál is ismert építészeti megoldás volt, legjobb példák erre a Sümeg közeli Sarvaly falu ásatásán kerültek elő, változatos formában. Mindezek alapján elvben felvethető, hogy az előkerült kenesei házmaradvány akár késő középkori is lehet. A kérdést az írott források finomítják, teszik megválaszolhatóvá.

A paplak épületére vonatkozó forrásanyagot legutóbb Balázsik Tamás kutatta és dolgozta fel. Ebből ismert, hogy a korai épület azonosítható azzal a 18. századi épülettel, amely három szobából, konyhából és alapincézett kamrából tesz említést, és amely viszonylag pontosan ráillik az előkerült épületmaradványra. Így az épületmaradványt önmagában nem tekinthetjük késő középkorinak.

Ezt az épületet 1834-ben alapvetően átépítették, és egy szélesebb és hosszabb, lopott tornácos házat alakítottak ki, amelynek közvetlen párhuzamai szintén sok helyen megtalálhatóak a Balaton-felvidéken. Sümegen a Deák Ferenc utca 19. számú házát volt lehetőségünk falkutatni 2002-ben, amely ház alaprajzi rendszerében közel azonos a kenesei lopott tornácos épülettel. Sümegen ugyan korábbi visszabontott épület nem került elő, maga a teljes tornácos ház pedig két periódusban épült fel. Mivel Kenesén belső falkutatásra nem kerülhetett sor, a 19. századi épület esetleges periódusairól nincs tudomásunk.

Kenésén ez az épület 1834-től hosszú ideig lakásként szolgált, aminek során több belső átalakítást, átépítést végeztek benne, míg végül jelen állapotát 2005-ben nyerte el, új, a református gyülekezet számára szükséges átalakításokat követve.

Fülöp András

„Viharfellegek és zivatarok ellen...”

A balatonlelle–kis-hegyi Szent Donát-kápolnáról

A Balaton déli partjától távolabb, Balatonlellétől délre emelkedik a Kis-hegy, ahonnan festői kilátás nyílik a tóra. A dombtetőn, a szőlők között áll egy kis méretű barokk kápolna (1. kép). Egyszerű, négyzetes arányú hajójának sarkai homorúan lekerekítettek, főhomlokzata fölött torony emelkedik, a hajóhoz keletről félköríves szentély csatlakozik. Főhomlokzatát gazdagon tagolt, golyvázott, fejezetes pilaszterek keretezik (2. kép). Egyenes szemöldökű bejárata fölött tört-íves szemöldökpárkány, fölötte ovál ablak, majd többszörösen tagolt íves főpárkány található. A torony két oldalán volutás oromzat, míg a torony sarkain korinthoszi fejezetű pilaszterek találhatók. A hajó déli falán félköríves záródású ablak, a szentélyből kelet felé egyszerű körablak nyílik. A belsőben a fehérre meszelt hajót csehboltozat fedi, melynek záradékát stukkódíszszel ellátott, kör alakú tükör képezi. A diadalpillérek stilizált kompozitfejezetei fölött többszörösen tagolt fejlemez található.

A szentélyben barokk stílusú oltár áll (3. kép). 1994-ben, a farestaurátori kutatás idején azt tapasztalták, hogy „az oltár mögött, az apszisban növényi motívumok láthatók az ablak felett”, ami arra utalhat, hogy az azt takaró oltár, illetve annak az egész szentélyt kitöltő tömbje később került ide. Ugyanakkor az oltárt a stílusa nem engedi sokkal későbbre sem keltezni, amelynek felépítménye és kör alakú nyílása tökéletesen illeszkedik a szentély körablakához. A retabló karéjos-volutás

keretezésű, eredetileg halványkék-vöröses márványozás borította. Az erőteljes főpárkány fölött kétoldalt egy-egy adoráló angyalfigura és puttók helyezkednek el, középen Szűz Mária figurája, felette baldachin. Az oltárépítményhez Szent Donát és Szent Kajetán szobra is hozzátartozott, de ezeket az 1980-as évek második felében ellopták.¹ A barokkosan díszített pilaszterek között elhelyezkedő, restaurált² oltárképen Szent Donát látható római katonaöltözetben, jobbában a vértanúságot jelképező palmaággal.

A kápolnát szemlélve két érdekes építészeti megoldást vehetünk észre. Egyrészt a nyílások „zárókövét” a fölöttük húzódó vízszintes faltagoló elemekhez kapcsolták. A megoldás a barokk homlokzatképzésben nem ismeretlen, ám itt az ad különös jelentőséget ennek a megoldásnak, hogy az építész a nyílások esetében a szinte kötelező keretezést teljesen elhagyta. Falkutatás nélkül nehéz eldönteni, hogy eredetileg is ilyenek készültek-e, vagy valamely későbbi felújítás során nyerte el jelenlegi formáját. A kápolna helyreállítására 1976–1977-ből van adat,³ és 1986-ból is ismerünk költségvetést a felújítására, de sajnos rajzok nélkül.⁴ A másik, már falkutatás nélkül is szembetűnő jellegzetesség, hogy a hajó sarkain elhelyezkedő pilaszterek volutát idéző, konzolos lábazon állnak. Ez az épület egészének összképét alapvetően meghatározó, szellemes építészeti megoldás érdemessé teszi a kápolnát arra, hogy építéstörténetét tüzetesebben is megvizsgáljuk.

1 Román András feljegyzése az Országos Műemléki Felügyelőség Szakrestaurálási Osztályának vezetője részére. 1989. november 30. lkt. sz. Műf 973/89 és SZRO 2349/89; ГYИМОТНI Tamásné: *Műleírás. Balatonlelle, Kishegyi barokk kápolna oltára*. Az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ Szakrestaurálási Osztálya. SZRO 1314/94. Az oltár átfestése Almádi István helyi festőművész munkája volt 1976–1977-ben. Lásd L. Szabó Tünde–Somogyi Ágnes–Margittai Lászlóné: *Balatonlelle, Szent Donát-kápolna. Felmérési tervdokumentáció*. Budapest,

1977. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban: MÉM MDK), Tervtár, ltsz. D 14807.

2 IVICSICS Péter: *Műemlékfelújítások és -helyreállítások 1994-ben. Műemlékvédelmi Szemle*, 6. 1996. 1. sz. 297.

3 SZABÓ–SOMOGYI–MARGITTAI 1977 (ld. 1. j.).

4 BÉRCES György: *Balatonlelle, Szent Donát-kápolna. Helyreállítási tervdokumentáció*. Budapest, 1986. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 27992.

1. A balatonlelle–kis-hegyi kápolna délről
(A szerző felvétele, 2018)

A balatonlellel egyházak közül eddig a település központjában található plébániatemplom érdemelte ki a nagyobb figyelmet. Ennek mai épületét 1943-ban kezdték el építeni,⁵ ám a helyén állt egy korábbi templom, melyet elsőként az 1055-ös tihanyi alapítólevél említ egy bizonyos Gamás nevű birtok határainak leírásánál.⁶ Az alapítólevél szövegéből nem derül ki egyértelműen, hogy Gamáshoz hozzátartoztak-e a mai szőlősdombok. Gamás későbbi, 13. századi leírásainál a déli határ már a dombokon keresztül vagy azokat megkerülve vezetett, tehát ekkor a Kis-hegy is valószínűleg az apátság birtoktestéhez tartozott.⁷ Gamás falut Horváth József kitűnő helytörténeti munkájában a Kis-heggyel nyugatról szomszédos Tót-hegy keleti lejtőjére helyezte, ahol egy templom körüli temető sírjait tárták fel.⁸

Amikor a gamási nemesek és a tihanyi apátság között egy per kezdődött, többek között épp a déli határ képezte a vita tárgyát, ezért 1416-ban részletesebben leírták azt. A nemesek előadása szerint a határ, miután megkerülte a Várszói-hegyet, rögtön északra fordult, felkapaszkodva egy hegygerincre, átment egy „kisebb hegyre”, és a szőlők között haladt tovább. E leírás mind topográfiai szempontból, mind elnevezése alapján már a mai Kis-hegyre vonatkozik,⁹ így ez az első biztos adat az itteni szőlőművelésre.

Az időközben kialakult Balatonlelle a török hódoltság után hol lakott, hol puszta volt, és csak 1716 után kezdett el létszámban tartósan gyarapodni.¹⁰ A település ekkoriban még Pongrátz Istvánné Tóti Lengyel Katalin kezén volt, aki leányai között 1725-ben szétosztotta min-

5 PUSZTAI László: Árkay Bertalan (1901–1971). *Magyar Építőművészet*, 21. 1972. 5. sz. 60; NÉMETH Norbert: *A balatonlellel plébánia története*. Balatonlelle, Lellei Családokért Közhasznú Alapítvány, 2010. 19–21.

6 ÉRSZEGI Géza: A tihanyi alapítólevél diplomatikai szempontból. In: *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Szerk. Uő. Tihanyi, Tihanyi Bencés Apátság, 2007. 54.

7 ERDÉLYI László: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története X. A tihanyi apátság története*. Budapest, Szent-Benedek-Rend, 1908. 375. 514.

8 HORVÁTH József: *Balatonlelle története*. Veszprém, Egyházmegyei Nyomda, 1943. 9; vö. MÜLLER Róbert: A fonyódi járás középkori településhálózata. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv*, 6. 1975. 48.

9 ERDÉLYI 1908 (ld. 7. j.). 634–635.

10 TÓTH Péter: Boglár, Lelle és Szőlőskislak története a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: *Boglárlelle. Tanulmányok*. Szerk. LACZKÓ András. Boglárlelle, Boglárlellel Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1988. 123.

2. A kápolna főhomlokzata
(A szerző felvétele, 2012)

3. A kápolna oltára
(A szerző felvétele, 2012)

den vagyonát. Ennek során Lellét Erzsébet, Majthényi Ferencné kapta, így került a környék néhány évtizedre a felvidéki származású Majthényiak kezére.¹¹ A település plébániáját 1718-ban újraalapították,¹² majd a helyi birtokosok és lakosok a plébániatemplomot felújították.¹³ Egy adat szerint a földesúr 1729-ben Révkomáromban készítette a templom oltárát.¹⁴ Majthényi Ferenc fia, György még 1733 előtt ismét helyreállíttatta a lellei plébániaegyházát.¹⁵

11 HORVÁTH 1943 (ld. 8. j.). 84.

12 *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója*. Közli: Báró HORNIG Károly. Veszprém, Egyházmegyei Nyomda, 1903. 314–315.

13 HORVÁTH 1943 (ld. 8. j.). 85–86; Veszprémi Érseki Levéltár (a továbbiakban: VÉL) A7 Acta et fragmenta visitationis canonicae Tomus V. Nr. 38. 1743.

14 TÓTH 1988 (ld. 10. j.). 145.

Majthényi György kétszer nősült, második felesége a nála sokkal fiatalabb, szintén felvidéki illetőségű Sztránnyai Julianna volt.¹⁶ 1749-ben bekövetkezett halála után hosszú ideig az özvegy rendelkezett a vagyon fölött, mert férjének 1744. évi végrendelete alapján a Somogy megyei birtokai nagy részét fiuk, János örökölte,¹⁷ aki még évekig kiskorú volt. Sztránnyai Julianna második férje a Balaton-környék egyik legismertebb földesura, Tóti Lengyel Gáspár lett, akitől rövid idő múlva, 1755-ben

15 *Acta Cassae Parochorum 7. füzet. Erdélyi, váci és veszprémi egyházmegye*. Szerk. HENSZLMANN Lilla. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Kutatócsoport, 1980. 241.

16 SZLUHA Márton: *Bács-Bodrog, Csanád, Liptó, Nyitra, Udvarhely és Vas vármegyék nemes családjai*. CD-ROM Budapest, Arcanum Kiadó, 2005. 83–84; HORVÁTH 1943 (ld. 8. j.). 95.

17 A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P 623 Széchenyi cs. lt. IV. köt. 14. sz. 226. cs. no. 10.

4. A hegymagasi Lengyel-kápolna
(A szerző felvétele, 2015)

sintén megözvegyült.¹⁸ Még ebben az évben osztályt tett sógorával a Tótiak még fel nem osztott vagyona fölött, amely során az özvegy Tóti Lengyel Gáspártól született két kiskorú gyermeke gyámjaként járt el.¹⁹

18 SZLUHA Márton: *Árva, Trencsén, Zólyom vármegye nemes családjai*. Budapest, Heraldika Kiadó, 2006. 555.

19 A Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL SML) XIII. 22. Nedeczky család iratai (Lengyeltóti Lengyel család iratai) 1726–1817. 1. d. 1. köt. 38–82. A birtokosztályt kivonatoltan közli, de a mienktől eltérő értelmezéssel: KESZTYŰSNÉ CSUTI Judit: *A tóti Lengyel család*. Kaposvár, Lengyeltóti Város Önkormányzata, 2016. 26–27.

20 HORVÁTH 1943 (*Id.* 8. j.). 38–39.

21 „Capella in honorem S. Donati ab Ill. L. Barone Georgio Majtényi ex solida materia constructa. Quando benedicta? ignoratur.” VÉL, A8

Sztrányai Julianna a két házasságából rámaradt vagyont egymástól elkülönülten kezelte, közülük Lelle és a Kis-hegy a Majthényi-féle részekhez tartozott.

A kis-hegyi kápolna építésének idejére vonatkozóan az egyik vélemény Horváth Józseftől származik, aki egy kései vizitáció értesüléséből kiindulva Majthényi György nevéhez kapcsolta a kápolna építését.²⁰ Az említett forrás az építető nevén túlmenően ugyan nem szolgál konkrét építési dátummal,²¹ viszont a szerző idézi azt az adatot, miszerint 1748. október 11-én Marcaliban Padányi Bíró Márton veszprémi püspök a lellei plébániatemplom két harangja mellett a kis-hegyi kápolna harangját is megáldotta volna, tehát ekkor már állnia kellett a kápolnának. Az 1749. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv valóban beszámol a nevezett harangszentelésről, ám ott a kis-hegyi kápolnáról nem esik szó, csupán arról, hogy a három harang közül az egyiket Szent Donát tiszteletébe ajánlották.²² A harangot ekkor is, de még 1778-ban is a lellei plébániatemplom tornyában írják le,²³ tehát nem bizonyítja a kápolna meglétét.

A másik keltekezést Koppány Tibor tette közzé, aki a kápolnát 1757–1758-ban épültnek mondta, az építetőnek pedig Sztrányai Juliannát, Tóti Lengyel Gáspár özvegyét tartotta.²⁴ Az írott források ez utóbbi datálást támasztják alá. A Veszprémi Érseki Levéltár ugyanis ma is őrzi a bogátiaknak Padányi Bíró Márton veszprémi püspökhöz írt, 1757. március 5-én kelt levelét arról, hogy egy új kápolnát szeretnének. E levélben hivatkoznak arra az ismert tényre is, hogy Sztrányai Julianna „könyörög” a püspöknek a lellei szőlőhegyen szilárd anyagból, Szent Donát tiszteletére felépítendő kápolnáért, melynek célja a szent napján körmenetek tartása, továbbá hogy a hívek a „viharfellegek és zivatarkok ellen” imádkozhassanak.²⁵

Az özvegy kérelmét valójában csak több mint három héttel később írta meg, és ebben a következőket olvashatjuk: „Méltóságos Püspök Kiváltképpen való Jó Kegyelmes Uram! Mint hogy már régenten tett fogadásomnak eleget kívánván tennem, itt Löllei jóságomban

Visitationes Canonicae 18. köt. 1815. 250–251.

22 VÉL, A8 Visitationes Canonicae 11. köt. 1749. 212.

23 VÉL, A8 Visitationes Canonicae 13. köt. 1778. 113.

24 KOPPÁNY Tibor: *A Balaton környékének műemlékei*. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1993. 209–210.

25 „Domina Lengyeliana vidua [...] supplicat [...] pro facultate aedificandi Capellam et quidem ex solidis Materiis in Promontorio Lelensi in honorem Sancti Donati Episcopi et Martyris Pro temporis in festo ejusdem Sancti cum Processionibus eo exire vellent, orando et invocando Sanctum Donatum pro Patrono contra nubes et tempestates.” (VÉL, Acta Parochialia 1/14.)

Kis hegyen Lévő Szőlőmben egy Kápolnának újonnan való föl építtetésére szándékozom, melyet is Püspök Excellentiádnak a' midőn tudtára kívánnám adnom ex dispensatione hogy meg-engedné, magamat (meddig is kegyes Resolutioját ohaitva el-venném) tapasztalt kegyes Gratiájában ajánlom, s maradok M. Püspök Uramnak Alázatos Szolgája. Sztranyai Julianna. Lengyeltóti, 28a Martii 1757".²⁶ Padányi magyar nyelven írt válaszában természetesen támogatta Sztranyai Julianna kérését. Latin nyelvű csatolmányában tisztázta továbbá, hogy a kápolnát Szent Donát mártír és püspök tiszteletébe fogják ajánlani. A patrónus szent személye az özvegy kérelmében nem szerepelt, a bogátiak viszont tudtak róla, tehát már lehetett az építési szándéknak valamilyen, előttünk egyelőre ismeretlen előzménye. Padányi ezenkívül megjegyezte azt is, hogy az építkezés költségeit az özvegy fogja állni.²⁷ A kis-hegyi kápolna a következő évre készült el, amikor is Péntek Ádám kaposvári alesperes áldotta meg. A későbbi források megemlékeznek tornyáról, melyben egy harang függött, továbbá arról, hogy a látrányi plébános szokott ide kijárni Szent Donát és Szent György ünnepén, merthogy a kápolnát mindkettő tiszteletére szentelték.²⁸

Az említett két patrónus szent valójában három szentet jelent. Szent Donát „mártír és püspök” ugyanis önmagában két szentet takar, akiknek kultusza erre az időre már összerosódott. Az egyikük a 2. században élt, mártírhalált szenvedett katonaszent volt, aki a keresztény hagyomány szerint a 170-es években, a markomann háborúk idején megsegítette Marcus Aurelius légióját. A csata, ahol az ún. esőcsoda történt, a Garam mentén zajlott, így a felvidéki származású özvegy számára nem lehetett kérdéses, hogy a főoltárképen őt örökíti meg. A másik Szent Donát a 4. században élt arezzo-i püspök volt.²⁹ Az ő ünnepnapja, augusztus 7. lett a két szent közös napja. E nap jelentőségét a helyi szőlőtermelők vallásos életében nemcsak a bogátiak idézett levele, hanem az oltáron állt Szent Kajetán-faszobor is bizonyítja. A theatinus rend megalapítójaként ismert szent ünnepe ugyanis ugyanarra a napra esett, mint a két Szent Do-

5. Balatonlelle régi plébániatemploma
(NÉMETH 2010. 10. nyomán)

náté. Szent Györgyöt szintén hívták segítségül az égháborúk ellen. A jó terméssel, azon belül a szőlőterméssel való kapcsolata sem ismeretlen a népi vallásosságban,³⁰ de kultuszában nem ez a meghatározó. Lehetséges, hogy a Szent György-patrocíniummal való „bővülés” az özvegy részéről az első férje iránti tiszteletadás lehetett. Forrásunk szerint szüretük idején a káplán és egy ferences barát sokakat meg szokott itt áldoztatni.³¹

Balatonlellén a 19. század elején megjelent birtokosként a jeszenicei Jankovich család.³² A Kis-hegy későbbi sorsa szempontjából azonban meghatározóbb volt a Széchenyiek birtoklása. 1752-ből még arra van adatunk, hogy Széchenyi Antal adósságai miatt elzálogosította a szomszédos Látrányt az akkor még élők sorában lévő Lengyel Gáspárnak és testvérének, Lajosnak.³³ A Széchenyiek 1786-ban visszaváltották Látrányt,³⁴ majd a 19. század elején nagyobb birtokszerzésbe kezdtek a környéken. Ennek egyik lépéseként, 1806-ban Széchenyi Ferenc megvásárolta a Majthényi bárók lellei részeit,³⁵ bár a Majthényiak szerint törvénytelenül.³⁶ Négy évvel később Széchenyi Ferenc Lellének többi részeit is meg-

26 VÉL, A39b Protocolla Episcopalia Tomus XVI. 68–69.

27 VÉL, A39b Protocolla Episcopalia Tomus XVI. 68–69; PEHM József: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Zalaegerszeg, Zrínyi Nyomda, 1934. 130.

28 VÉL, A7 Acta et fragmenta visitationis canonicae Tomus V. Nr. 21. 1778.

29 Kovács Péter: Marcus Aurelius esőcsodája. *Megjegyzések egy ókori természeti esemény recepciójához*. *Ókor*, 14. 2015. 3. sz. 30–36; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, VI. Hg. von Engelbert KIRSCHBAUM. Rom–Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1974. 86–88.

30 BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium*, I. Budapest, Szent István Társulat, 1977. április 24.

31 VÉL, A7 Acta et fragmenta visitationis canonicae Tomus V. Nr. 21. 1778.

32 HORVÁTH 1943 (*ld.* 8. j.). 86; TÓTH 1988 (*ld.* 10. j.). 138–140.

33 MNL OL, P 623 (226.) A-IV-13-A No. 2.

34 BÁRTFAI SZABÓ László: *A Sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története*, II. 1733–1820. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1913. 547.

35 BÁRTFAI SZABÓ 1913 (*ld.* 34. j.). 549.

36 *Uo.* 410.

6. Az acsai Prónay-kastély keleti saroktornya (Máté Zsuzsanna felvétele, 2012)

vásárolta.³⁷ Amikor pedig 1815-ben újabb egyházlátogatási jegyzőkönyv készült a kápolnáról, azt olvashatjuk, hogy a Széchényi főispán mint kegyúr a kápolnát mindennel ellátta.³⁸ Erre az időszakra emlékeztet a kápolna belső terében a déli falon elhelyezett címer.

Amennyiben a Sztrányai Juliánához közvetlenül vagy közvetetten köthető építkezéseket vesszük sorra, úgy a Tóti Lengyel család által 1755-ben építtetett,

Szent György-hegyen álló hegymagasi kápolnát kell először említenünk, amely eredetileg torony nélkül épült³⁹ (4. kép). Mesterének Koppány Tibor Paul Mojsert, Padányi Bíró Márton „sümegei kőművesét” tartja.⁴⁰ Hegymagas esetben ugyanakkor adódik egy másik lehetőség is, ugyanis az említett 1755-ös birtokosztály szerint Tóti Lengyel Lajos és Gáspár leszármazottai továbbra is közösen alkalmazták a „hegymagasi kőművest”, „Kőműves Mártont”.⁴¹ Kérdés azonban, hogy az özvegy a Tóti Lengyelek kőművesét igénybe vette-e Balatonlelén, hiszen említettük, hogy a két birtoktestet külön kezelte. A hegymagasi kápolna amúgy építészeti megformálásában sokkal egyszerűbb, mint a kis-hegyi. Hasonló a helyzet Lengyeltóti templomával is. A középkori eredetű plébániatemplomot Tóti Lengyel Gáspár építtette át, ám 1755-ben bekövetkezett halála után – elsősorban a templombelső – befejezése már özvegyére maradt. A helyszíni kutatások a középkori falak barokk kori köpenyezését igazolták,⁴² de a kis-hegyihez hasonló homlokzattagolást nem találtak.

Ugyanezt találjuk a Majthényiak kegyurasága alá tartozó balatonlellei plébániatemplom esetében is. A források a templom 1756. évi felújítását (a boltozatokat, sekrestyét és valószínűleg a tornyot is) már teljes egészében az özvegynek tulajdonítják.⁴³ A templomról már csak archív fotó alapján alkothatunk képet (5. kép), ám erről is kiderül, hogy a kis-hegyinél egyszerűbb homlokzattarchitektúrája volt. Hasonlót mondhatunk el a látrányi templomról, melynek kegyúri teendőit ekkoriban Sztrányai Julianna látta el. Az 1763-ban épült,⁴⁴ homlokzati tornyos templom sem szintjében, sem részletmegoldásaiban nem emelkedik ki az előbb felsorolt, vidékies felfogásban épült templomok közül. Nem így a kis-hegyi kápolna, amelynek főhomlokzatán már csak a gazdagon golyvázott, tagolt párkányai is bátrabb építészeti hozzáállásról tanúskodnak. A kápolna összképének legszembetűnőbb sajátossága, a homlokzattagoló pilaszterek volutás konzolokra való állítása nem ismeretlen a hazai barokk építészetben, igaz, ez másutt csak

37 Uo. 550.

38 VÉL, A8 Visitaciones Canonicae 18. köt. 1815. 250–251.

39 KOPPÁNY 1993 (ld. 24. j.). 138.

40 KOPPÁNY Tibor: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök művész- és mesterköre. (Adalékok a 18. század középső évtizedeinek dunántúli művészetéhez). *Művészettörténeti Értesítő*, 63. 2014. 46.

41 MNL SML, XIII. 22. Nedeczky család iratai (Lengyeltóti Lengyel család iratai) 1726–1817. 1. d. 1. köt. 47, 69, 71. Tóti Lengyel Lajos egyik jobbagyát Túrban „Kőműves Péternek hívták” (uo. 56.), ő azonban még kevésbé jöhet számításba.

42 LUKÁCS ZSUZSA–B. BENKHARD Lilla: A lengyeltóti római katolikus templom feltárása és helyreállítása. In: *Csalogányok völgye. Tanulmányok Lengyeltótiáról*. Szerk. TÓTH Sándor. Lengyeltóti, Lengyeltóti Város Önkormányzata, 2000. 376–386, 383–384; LUKÁCS ZSUZSA: Az id. Szent Jakab tiszteletére szentelt lengyeltóti római katolikus templom barokk berendezési tárgyainak története és restaurálása. In: Uo. 387.

43 VÉL, A7 Acta et fragmenta visitationis canonicae, Tomus V. Nr. 21. 1778; VÉL, A8 Visitaciones Canonicae, XIII. köt. 1778. 112; VÉL, A7 Acta et fragmenta visitationis canonicae, Tom. I. Nr. 38. 1764. 14.

44 VÉL, A8 Visitaciones Canonicae, XIII. köt. 1778. 106.

7. A sümegi volt püspöki kastély főhomlokzata
(A szerző felvétele, 2012)

a homlokzatarchitektúra egy részletformájaként jelenik meg. Mivel azonban a kis-hegyi kápolna építészei megformálásának ez az alapeleme, a továbbiakban mégis érdemes e motívum párhuzamainak áttekintése.

E megoldás leginkább kvalitatív példája a magyarbéli Csáky-kastély, amely 1718-tól az 1720-as évek közepéig épült. Ennek tervezője az újabb kutatások fényében is A. E. Martinelli volt. Szempontunkból a középrizalit emeleti függőleges faltagoló elemeinek volutákra állítása érdemel figyelmet,⁴⁵ ami a műforma szélesebb körben való elterjedésének egyik lehetséges kiindulópontja volt. Nagy számban fordul elő ez a homlokzati megoldás

soproni lakóházakon. Elsőként a Storno-házat említenénk;⁴⁶ homlokzatának kialakítását a szakirodalom a 18. század elejére, Festetics Kristóf idejére teszi.⁴⁷ A Fő tér 7. szám alatti Tábornok-ház a 17. századtól a Lackner családé volt,⁴⁸ melyet egy írott forrás szerint 1716-ban átépítettek,⁴⁹ így az emeleti lizénák volutára helyezése is talán ehhez az évszámhoz köthető. Figyelemre méltó példája e homlokzati megoldásnak az Erdődy-palota, amely 1705-től dokumentálhatóan a Széchenyi családé.⁵⁰ A rokokó homlokzatú lakóházat Csatkai Endre 1740 tájára keltezte.⁵¹ A Templom utca 6. szám – ebben az időszakban a Schilson család által bírt ház⁵² – esetében

45 FATSAR Kristóf: A magyarbéli kastély építéstörténete és kertje a Csákyak birtoklásának idején. In: *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*, I. Szerk. SZENTESI Edit–MENTÉNYI Klára–SIMON Anna. Budapest, Vince Kiadó, 2013. 527–529.

46 DÁVID Ferenc–GODA Károly–THIRRING Gusztáv: Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1488–1939. Sopron, Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára, 2008. 164. (50. sz.); lásd még: CSATKAI Endre: *Sopron és környéke műemlékei*, II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953. 145–151.

47 DÁVID Ferenc–KOPPÁNY Tibor: Sopron, Fő tér 8. Storno-ház. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 325–326.

48 DÁVID–GODA–THIRRING 2008 (ld. 46. j.). 162. (49. sz.).

49 CSATKAI 1953 (ld. 46. j.). 144–145. 46. kép.

50 DÁVID–GODA–THIRRING 2008 (ld. 46. j.). 183. (58. sz.).

51 CSATKAI 1953 (ld. 46. j.). 198–201. 129–131. kép.

52 DÁVID–GODA–THIRRING 2008 (ld. 46. j.). 141. (42. sz.).

Csatkai három tengelyről feltételezte, hogy a 18. század első negyedében keletkezett, további három tengely korát az 1740-es, 1750-es évekre helyezte.⁵³ Mivel homlokzatának egészén megtalálható az általunk keresett megoldás, inkább a későbbi dátum tűnne valószínűbbnek, ha a datálás indokait ismernénk.

Az 1730-as, 1740-es években az ország középső területein is megjelenik ez a homlokzattagoló megoldás. Az acsai Prónay-kastélyról építési dátumán (1735–1740) kívül lényegében semmit sem tudhatunk.⁵⁴ Homlokzatainak emeleti zónájában a lizénákat is voluták támasztják alá, de hajlított kiképzésűek az ablakkötények is (6. kép). Ugyanílyan okból a budai várban álló, Dísz tér 10. számú, középkori eredetű lakóházat is megemlíthetjük. Ennek első újjáépítését a 18. század első évtizedeire teszik, és az utcai homlokzat talán ebben a barokk periódusban épült.⁵⁵

A veszprémi egyházmegye területéről két jelentős korabeli emléket hozunk példának. Az egyik a Padányi Bíró Márton által épített veszprémi nagypréposti palota (1741). Ennek tervezőjét valójában nem ismerjük, hiába emlegetik vele összefüggésben Tietharth József veszprémi építész. Építési idejét az épület kronosztikonja adja meg, a rá vonatkozó történeti adatok javarészt későbbiek.⁵⁶ A másik példa a sümegi volt püspöki kastély szintén Bíró Mártonhoz (mint püspökhöz) köthető déli középrizalitja az 1748 és 1753 közötti időszakból (7. kép). Koppány Tibor legutóbb itt is Paul Mojser püspöki kőműves személyében határozta meg az építész.⁵⁷ E két utóbbi példában közös, hogy a volutás megoldás szinte már csak stilizált, kevésbé hat valódi alátámasztásként, mint azt a kis-hegyi kápolnánál látjuk. Ugyanakkor a püspöki kastély kápolnájában a

pilaszterek enyhén hajlított vonalú, a lelleihez inkább hasonlatos, konzolos megoldásúak. A kápolnáról márpedig biztosan tudjuk, hogy Mojser az építője, ugyanis az arra megkötött szerződése is ismert.⁵⁸ Érdekesség, hogy Sztrányi Julianna második férje és a püspök már korábban is együttműködött templomépítések terén: 1746-ban a püspök mint kegyúr Karádon építkezett, és a templom restaurálásához az épületfát Tóti Lengyel Gáspártól szerezte be.⁵⁹ Egy évvel később pedig testvére, Tóti Lengyel Krisztina és férje a lesencetomaji templom építéséhez kérték ki a sümegi mestert, akit a püspök fel is ajánlott nekik.⁶⁰

Megállapíthatjuk tehát, hogy az általunk vizsgált homlokzati motívum javarészt az 1710-es évektől az 1740-es évekig volt használatban. Amikor a kis-hegyi kápolnánál azt látjuk, hogy stílusában elűt a Sztrányi Julianna által emeltetett környékbeli épületektől, az nemcsak azért lehet, mert az építész más személy volt, hanem mert a terv jóval korábbra megy vissza, mint maga az építkezés. Az özvegy maga írja, hogy „régente tett fogadása” volt a kápolna felépítése. Ugyanakkor a kápolna csehboltozatos lefedése nem engedi a tervezést az 1740-es évek eleje elé tenni.⁶¹ A terv – egyben a szellemes homlokzati megoldás – alapvetően a 18. század második negyedének építészeti iskolázott mester munkája lehet, akár Mojser (róla felmerült, hogy az Északnyugat-Dunántúlról került volna Sümegre⁶²), akár egy hozzá hasonló képességű építész keresendő az alapötlet mögött. Az egyes részletmegoldások (például a belső fejezeteken látható plasztikus díszítések) már vidékiesebb megformálásúak, azaz a kivitelezésben helyi kőműves közreműködését is megengedik.

53 CSATKAI 1953 (ld. 46. j.). 227–228. 178. kép.

54 TOMBOR Ilona: Acsa, kastély. In: *Pest megye műemlékei*, I. Szerk. DERCSÉNYI Dezső. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 212–214.

55 *Budapest műemlékei*, I. Szerk. POGÁNY Frigyes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 149.

56 LUKSICS Pál–PFEIFFER János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. Veszprém, Egyházmegyei Nyomda, 1933. 96–97. PEHM 1934 (ld. 27. j.). 187–188.

57 PEHM 1934 (ld. 27. j.). 379–383; KOPPÁNY Tibor: A sümegi volt püspöki kastély homlokzatainak helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 137–148; KOPPÁNY 1993 (ld. 24. j.). 47–48; KOPPÁNY 2014 (ld. 40. j.). 44–46. A többperiódusú palota déli középrizalitja és kápolnája az újabb, Koppány András által vezetett kutatások szerint is biztosan Padányihoz köthető (a kutató szíves szóbeli közlése).

58 PEHM 1934 (ld. 27. j.). 381.

59 DÉNESI Tamás: Plébániaszervezés Somogyban a 18. század első felében. In: *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon, különös tekintettel a Dél-Dunántúltra (1700–1740)*. Szerk. GÖZSY Zoltán–VARGA Szabolcs–VÉRTESI Lázár. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2009. 218.

60 KOPPÁNY 2014 (ld. 40. j.). 46–47.

61 SZABÓ Erzsébet: A miskolci volt minorita templom és rendház. *Magyar Műemlékvédelem*, 6. 1972. 331; de vö. ANDORNÉ TÓBIÁS Judit: A XVII–XVIII. századi Magyarország barokk templomépítészeti szerkezeti kialakulása és fejlődése. *Építés – Építészettudomány*, 6. 1974. 350–351, 366–368; FÜLÖP András: A magyarkeszi római katolikus templom és az ozorai Esterházy-uradalom. Egy homlokzattatarozás tanulságai. *Folia Historica*, 31. 2016. 304.

62 KOPPÁNY 2014 (ld. 40. j.). 46.

Ki volt a piliscsabai plébániatemplom tervezője?

A piliscsabai plébániatemplomon első ránézésre is látszik, hogy igényes terv szerint készült (1. kép). Monumentális méretei, a belső tér összetett kialakítása és a homlokzatok szokványostól eltérő építészeti megoldásai is jelentős épületnek mutatják, amelynek párhuzamait a kor nagy városi templomai között kell keresni. Valószínűleg impozáns megjelenése sugallta, hogy tervezőjének személyében Franz Anton Hillebrandtot sejtette a kutatás.¹ Ezt a feltételezést azonban nem sikerült alátámasztani, így a piliscsabai templom tervezőjének kiléte továbbra is kérdés.²

A jelenlegi templomot egy kisebb, 1748-ban felépített, de három évtized alatt már romossá vált templom helyén emelték a birtokosok, a budai klarissza nővérek. Alapkövét 1778. szeptember 21-én tették le, az elkészült templomot pedig 1781. november 28-án szentelte fel Veroni Pál perbáli esperes.³

A források nem őrizték meg sem a templom tervezőjének, sem építőmesterének a nevét. Prokopp Gyula szerint a piliscsabai klarisszák birtokain 60 000 forint értékű építkezést vezető Mayer Jakab⁴ lehetett a plébániatemplom építője is.⁵ Közvetett forráson alapuló állítását levéltári hivatkozás hiányában nem volt lehe-

tőségünk ellenőrizni, így azt csak feltételesen fogadhatjuk el. Árnyalja a képet az a felismerés, miszerint nagyon szoros hasonlóság van a piliscsabai templom és az esztergom-belvárosi plébániatemplom között (2. kép). Ez utóbbi tervezője Oracsek (Oraschek) Ignác budai kőművesmester volt.⁶ Bár a piliscsabai templom építéskor Oracsek már nem élt,⁷ kérdés, hogy az épület tervei származhattak-e valamilyen módon tőle, illetve mi lehet az oka ennek a szoros hasonlóságnak.

A főhomlokzat jellegzetességei mindkét épületen ugyanazok, csupán a részletformák térnek el. Szembetűnő a szélső tengelyek háromszintes tagolása: a földszinten magas, félköríves záradékú, „lebegő” szemöldökpárkánnyal díszített ablak, fölötte szegmensíves ablak magasra emelt, egyenes szemöldökpárkánnyal, majd egy alacsonyabb „mezzanin-ablak”. Mindkét épület magas lábazati zónája (Piliscsabán sávozott formában) a földszinti ablak vállmagasságáig tart, ahol erőteljes párkánnyal záródik. Ezen állnak az egyszerű, dór pilaszterek, amelyek rétegzett formában lefedik az enyhén kiugró középrizalit falsíkváltását.

A főhomlokzat torony melletti szakaszainak lezárásánál a korszak építészeti konvenciójának bonyolul-

1 *Pest megye műemlékei*, I. (Magyarország műemléki topográfiája, 5.) Szerk. DERCSÉNYI Dezső. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 646.

2 Kelényi György Franz Anton Hillebrandtról írt monográfiájában Piliscsaba nem szerepel. Lásd KELÉNYI György: *Franz Anton Hillebrandt*. (Művészettörténeti Füzetek/Cahiers d'histoire de l'art, 10.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. A Hillebrandt-attribúciót nem fogadja el: JERONYEI Kiss János: *Piliscsaba, római katolikus (Kisboldogasszony-) plébániatemplom. Műemléki és építéstörténeti tudományos dokumentáció és helyreállítási javaslat*. Budapest, 2006. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 47669.

3 A templom építéstörténetéről bővebben lásd: OPRA Zsuzsanna–GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor: *Piliscsaba, Római katolikus plébániatemplom. Építéstörténeti kutatási dokumentáció*. Budapest, 2015. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 46355. A homlokzatfelújítási tervekhez 2018-ban szondázó falkutatást végeztünk Mednyánszky Zsolt res-

taurátorral. A vizsgálatot létráról és emelőkosárról végeztük, ezért a lehetőségek korlátozottak voltak. A kivitelezés megkezdése előtt állványról szükséges majd pontosítani a megfigyeléseket. (GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor–MEDNYÁNSZKY Zsolt: *Piliscsaba, Római katolikus plébániatemplom. Előzetes beszámoló a falkutatás eredményeiről*. Budapest, 2018. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 47652.)

4 Mayer Jakab kőművesmester Esztergomban született 1734-ben, és 1810 körül halt meg. PROKOPP Gyula: Az esztergomi „királyi város” a 18. században. *Művészettörténeti Értesítő*, 30. 1981. 19.

5 PROKOPP 1981 (ld. 4. j.). 19. Sajnos az adatra vonatkozó hivatkozás nélkül.

6 Az esztergom-belvárosi plébániatemplom építéséről lásd PROKOPP 1981 (ld. 4. j.). 15.

7 1767 októberében halt meg. PROKOPP 1981 (ld. 4. j.). 14.

1. Piliscsaba, a plébániatemplom főhomlokzata
(Gaylhoffer-Kovács Gábor felvétele, 2015)

tabb megoldása látható: az oromzatot egy párkány két szintre osztja, melyek közül a felső kapja meg a szokásos volutás indítást, az alsó szakaszon az oromzat ferde vonala Esztergomban barokkosabb megfogalmazású, tört ívben, Piliscsabán pedig homorú ívben folytatódik. Esztergomban az alsó oromzatszint rizalitként lépcsőződik a felső voluta külső szélének vonalában. Tovább erősítik az oromzatok hangsúlyát a padlásteret megvilágító „mezzanin-ablakok”. Ezek Piliscsabán elmaradtak⁸ (vagy befalazták őket). Érdeemes azonban megfigyelni,

hogy Piliscsabán a szélső tengelyek legfelső ablakainak cseppdíszes vakolatkerete az esztergomi ablakok közül inkább a kisebb oromzati „mezzanin-ablakok”-éra emlékeztet, mint az ugyanott lévőkre.⁹

Az oldalhomlokzatok esetében a hasonlóság kevésbé szembeütő, mégis ugyanolyan szoros. Mindkét templom főhomlokzati tagolása átfordul az oldalhomlokzatokra, de a belső tér struktúrájának megfelelően csak egy szakasznyi hosszúságban. Az oldalhomlokzatok a templomhajó terének megfelelően nagyvonalúbb tagolást kaptak. A hatalmas hajóablakok formája és keretelése eltérő ugyan, egyeznek azonban a szakaszokat elválasztó vékony, nagy közökben elhelyezett lizénapárok. Az ablakok szemöldökpárkányja a lizénákat összefogó párkányba metsződik, Piliscsabán a párkány síkjának lefordulásával az ablakok tulajdonképpen összekapcsolódnak a főpárkánnyal.

A templomok szentélyéhez mindkét oldalon háromszintes épületrészek kapcsolódnak. A városi templomhoz illő megoldást Piliscsabán is változatlanul alkalmazták. Az oldalhomlokzaton ez a főhomlokzat szélső szakaszaihoz hasonló háromszintes, két-, illetve háromtengelyes szakasz formájában jelentkezik. Az alaprajzi elrendezés minden jellegzetességében egyezést találunk a két templom között: a tornyot, illetve a szentélyt közrefogó mellékterek szimmetrikusan helyezkednek el. Az oratóriumos sekrestyék kialakítása egészen hasonló. Külső homlokzatuk a belsőben visszaköszön. Az alsó két szint változatlan formában ismétlődik meg a szentély oldalfalainak tagolásában, a harmadik szint ablakai helyett Esztergomban a falszakasz teljes szélességében szabad nyílás töri át. Piliscsabán ez hiányzik, helyén síma falfelület van. Belülről megfigyelve azonban az oratóriumok emeletén fülkeként látható ez a nyílás, még a boltívet tagoló mélyített tükrös is megvan. Elképzelhető tehát, hogy csak később falazták be. A szentélyzáródás mindkét templomban lapos szegmensívű, és két ablak töri át. A templomhajó jellegzetességei mindkét esetben a csehboltozatos szakaszokat elválasztó falpillérek között kialakított mély oltárfülkék. A páros pilaszterekkel díszített pillérek Esztergomban ívesen kidomborodnak a hajó felé, Piliscsabán felületük egyenes, de arányaik hasonlóak. Egyforma megoldás az ablakok alatti fülkéké. A pilaszterfők részletformái eltérők ugyan, de mindkét

8 Vagy befalazták őket. Itt még nem volt lehetőség fallukutásra.

9 A fallukutáskor a bal oldali ablakot tudtuk vizsgálni. Megállapítottuk, hogy az egész ablakkeret újabb kori vakolatból készült (a 20. század második felében). A mai formákat tehát úgy kell tekinte-

nünk, mint amelyeket korábbi alapján készítettek. A részleteket tekintve azonban biztos, hogy nem pontos utánzatokról van szó. Így például az ablakszemöldök kialakítása a kerettel összeolvadó cseppdíszekkel nem hiteles. Bővebben lásd GAYLHOFFER-KOVÁCS–MEDVÁNSZKY 2018 (ld. 3 j.).

templomban érvényesül a szentély díszesebb fejezetek általi kiemelésének elve.

A karzat megoldása is hasonló: a diadalívhez hasonlóan erősen leszűkülő hátsó falak között a torony szélességében egyetlen kosárív tartja a karzatot, amelynek mellvédfala közepén enyhén kihasasodik.

A szondázó falkutatás során olyan nyomokat találunk, amelyek alapján a toronyalj-ablakok vakolt keretének eredeti formája rekonstruálható: az ablak és a fölötte lévő hullámíves párkány közötti falsáv nem függőleges vonalban futott a párkány alá, hanem a zárókődísz magasságában homorú ívben beszűkült (3. kép).¹⁰ Pontosan ilyenek a hasonló helyzetű esztergomi ablakok is. (Ezek azért maradtak meg eredeti formájukban, mert kőből készültek.) A hasonlóságok mellett nem lényegtelen eltérések is vannak az esztergomi és a piliscsabai plébániatemplom architektúrája között. A falkutatás során bebizonyosodott, hogy a piliscsabai homlokzat vakolatból formázott tagozatai nem mondhatók hitelesnek, eredeti barokk részleteket alig sikerült feltárni. Ezért tűnnek például az ablakkeretek laposnak, helyenként túlzottan egyszerűeknek – különösen az esztergomiak mellett. Piliscsabán a homlokzattagolásnál alkalmazták a sávazást, ami a felületek nagyobb léptékű, tömegszerű kezelésének bizonyítéka, míg Esztergomban inkább a részletformákra koncentráltak. A piliscsabai és esztergomi részletek megítélése nehéz, azonban talán kimondhatjuk, hogy a piliscsabai tagozatok valamelyest egyszerűbbek. Ezt legjobban a hajó falpillérei mutatják: Esztergomban a jellegzetesen kidomborodó falpillérek különleges optikai hatást keltenek, míg Piliscsabán ez teljesen hiányzik.

Mindezek alapján szinte biztos, hogy a piliscsabai templom előképe az esztergom-belvárosi plébániatemplom volt. Továbbra is kérdés azonban, hogy következethetünk-e ebből a tervező személyére. Mielőtt megpróbálnánk válaszolni, érdemes megvizsgálni Oracsek Ignác más műveit is. A kor egyik legfontosabb építészéről van szó, aki a budai királyi palota építésvezetője, a nagytétényi kastély valószínűsített tervezője volt, és a gödöllői kastély építésén is dolgozott.¹¹

Oracsek Ignác egyetlen szignált terve egy alaprajz, amelyet a váci Szent Mihály-templom átépítéséhez készített 1755-ben.¹² Összevetve a piliscsabai templom

2. Esztergom, a belvárosi plébániatemplom főhomlokzata (Gaylhoffer-Kovács Gábor felvétele, 2010)

alaprajzával, az általános megoldásokon túl szorosabb kapcsolatra utaló egyezéseket állapíthatunk meg. A középtorony homlokzatból alig kilépő tömegének két oldalán ellipszis (Vác), illetve kör (Piliscsaba) alaprajzú mellékterek vannak, amelyek között szűk toronyalj, illetve karzatnyílás van. A hajót mély oltárfülkék kísérik, a kórus mindkét oldalán szimmetrikusan sekrestyék helyezkednek el, a szentély pedig félkörívben záródik. A sekrestyék hátsó oldalán csigalépcsők vezetnek az emeleti oratóriumokra.

1751–1757 között, tehát részben az esztergomival egyszerre, Oracsek Ignác tervei szerint épült fel a hatvani plébániatemplom is (4. kép).¹³ Hasonlóságuk inkább

¹⁰ GAYLHOFFER-KOVÁCS–MEDVÁNSZKY 2018 (ld. 3. j.).

¹¹ A mesterről bővebben, a korábbi szakirodalom említéseivel lásd Gy. BALOGH Ágnes: Buda Főváros Kőműves és Kőfaragó Céhe mesterei.

Építés- – Építészettudomány, 27. 2000. 296–298.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, T 18, No. 54.

¹³ Gy. BALOGH 2000 (ld. 11. j.). 297.

3. A piliscsabai plébániatemplom földszint jobb oldali ablaka kutatás után. Szaggatott vonal: a feltárt nyomok alapján rekonstruálható forma. Folyamatos vonal: a legutóbbi helyreállításakor készült forma. (Gaylhoffer-Kovács Gábor felvétele, 2018)

az alaprajzot látva meggyőző, a háromszakaszos hajó miatt e tekintetben Piliscsabához közelebb is áll, mint Esztergomhoz. A templomhajó kialakítása a karcsúbb, ívesen a térbe hajló falpillérekkel viszont Esztergomhoz hasonló. A homlokzaton már nem találunk ilyen szoros egyezéseket. A jellegzetes, kétszintes oromzatot hiába keressük, de talán nem azért, mert nem is létezett. A torony két oldalán homorú ívben emelkedő oromzatok mai megjelenése aligha egyezik meg az eredetivel, lábazati párkányukon kívül ugyanis semmilyen tagozat nincs rajtuk. Mivel ez idegen a 18. századi gyakorlattól, gyanakodhatunk, hogy újjáépítették őket. A toronytettet tagoló legelső párkány eredetileg talán az oromzatokra is kiterjedt, és az esztergomi, illetve piliscsabai megoldáshoz hasonlóan akár kétszintes is lehetett.¹⁴

A budajenői templomról is források alapján tudjuk, hogy Oracsek Ignác tervei szerint épült 1756–1759 között.¹⁵ A fenti épületekkel mindössze az alaprajz mutat némi hasonlóságot, amennyiben a szentély mindkét oldalán van sekrestye.

14 A padlás felől az oromzatok vakolatlan téglafala látszik. Úgy tűnik, hogy ezek eredetiek, de nem zárható ki, hogy a széleik vissza vannak bontva. Ezt csak homlokzati falkutatással lehetne eldönteni. (Erre a legutóbbi homlokzatfelújítás során sajnos nem került sor.) Az oromfalakon és a tornyon egy korábbi tetőszerkezet gerendafészkei látszanak.

15 *Pest megye műemlékei*, I. 1958 (I. 1. j.). 262. Az építőmester Martin Sigl (Siegl) volt.

4. Hatvan, a plébániatemplom főhomlokzata (Gaylhoffer-Kovács Gábor felvétele, 2014)

A Hatvanhoz közeli Kál templomának építésze szintén Oracsek Ignác volt 1761-ben, itt mégis hiába keressük a fenti épületek jellegzetességeit.¹⁶

Úgy tűnik tehát, hogy Oracsek ismert templomépületei között nincs olyan szoros hasonlóság, mint az esztergomi és a piliscsabai templomok között.

Bár építőmesterét nem ismerjük, mégis érdemes bevonni az összehasonlításba az 1767–1775 között, az esztergomi káptalan költségén épült¹⁷ dorogi plébániatemplomot (5. kép). Esztergommal és Piliscsabával való párhuzamba állítását a főhomlokzati középtor-

16 Gy. BALOGH 2000 (I. 11. j.). 298.

17 *Magyarország műemlékjegyzéke. Komárom-Esztergom megye*. Szerk. HARIS Andrea–BARDOLY István. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2006. 25. A forráskutatáson alapuló helytörténeti szakirodalom nem említi a tervező vagy építőmester nevét, tehát azt valószínűleg nem őrizték meg a források. Kovács Lajos: *A dorogi Szent József-plébániatemplom katolikus közösségének története*. (Dorogi Füzetek, 47.) Dorog, Dorog Város Barátainak Egyesülete, 2014.

5. Dorog, a plébániatemplom főhomlokzata. Magyar Építészeti Múzeum és Dokumentációs Központ, Fotótár, Itsz. 057.074N

6. Esztergom, a vízvárosi plébániatemplom főhomlokzata (Horogszegi Tamás felvétele, 2014)

nyot közrefogó, két szintre tagolt oromfalak indokolják. Faragott kőelemek helyett itt – kevésbé előkelő megoldásként – vakolatból formálták a tagozatokat. Érdekes, hogy a tornyot nem rizalittal emelték ki, hanem a határoló pilaszterek és a két oldalról érkező párkány íves kihajlásával. Piliscsabával mutat rokonságot a torony sugaras keretelésű, ovális ablaka, valamint a sávozott lábazati szint, amely a teljes épületen végigvonul. Az oldalhomlokzatokat itt is széles állású, kettős falsávok tagolják. Az esztergomi hajóablakokhoz lehet hasonlítani a dorogi főhomlokzat középső ablakának különleges motívumát, az ablakkeret szárát fele magas-

ságban tagoló, rétegzett, trapéz alakú „záróköveket”. Ezek a motívumok Piliscsabán is megvoltak, nyomait az archív fényképeken sikerült felfedezni,¹⁸ majd a célzott fakutatás során néhány helyen hitelesíteni.¹⁹ (A legutóbbi helyreállításakor az ablakkereteket tehát erősen leegyszerűsítették.)

A dorogi templombelső szinte ismerősnek hat: a mély oltárfülkét határoló falpillérek íves felülete és a fejezetek egyértelműen az esztergom-belvárosi plébániatemplomot idézik fel.

A főhomlokzat „oromzatszintjén”, a belső pilaszter fölött két egymás felé fordított, hullámíves volutából

18 MÉM MDK, Fotótár, Itsz. 77.799N. Bővebben lásd OPRA–GAYLHOFFER-KOVÁCS 2015 (ld. 3. j.).

19 GAYLHOFFER-KOVÁCS–MEDNYÁNSZKY 2018 (ld. 3. j.).

álló, fönt nyitott oromzat látható. Piliscsabán és az esztergom-belvárosi plébániatemplomnál ez a motívum nincs meg. Előképe az esztergom-vízivárosi plébániatemplom főpárkány fölötti oromzata lehetett, és innen származhat a középső tengely (Dorogon a torony) rizalit helyett visszaugratással és párkányokkal történő kiemelésének ötlete is (6. kép). A dorogi templom építéskor az esztergom-vízivárosi (jezsuita) templomnak még nem épültek meg a tornyai.²⁰ Kiépítésükre Kirchoffer Ferenc és ugyanaz a Mayer Jakab készítette tervet,²¹ aki Piliscsabán is dolgozott. A tervezett tornyok háromszintes tagolása az alsó, fekvő téglalap alakú, zárókődíszes ablakokkal és a középső, ovális ablakokkal jól összevethető az esztergom-belvárosi és a piliscsabai templom tornyával, még inkább hasonlít azonban a dorogi templomtornyra. A harangablakok félköríves nyílásába föntről benyúló zárókő motívuma és a tervrajzon a jobb oldali sisakvariáns alapján sejthető, hogy a toronytervet készítő mestereknek köze lehetett a dorogi templom építéséhez is. A kétszintes oromzat és az ablakkeretek az esztergom-belvárosi templomról, a volutás oromzat és a középtengely kiemelése pedig a vízivárosi templomról származhat. A toronyterv alapján tehát úgy gondolhatjuk, hogy Dorogon is inkább Mayer Jakab dolgozott.

Ami a belső térképzést illeti, a vízivárosi templom Oracsek Ignác számára is mintaadó volt. A hatvani és

az esztergom-belvárosi templom belső jellegzetességeit is a vízivárosi templom mértéktartóan kidolgozott, ám rendkívül igényes architektúrájából származtathatjuk.²² A mély oltárfülkék a kompozitfejezetes falfüllékekkel, a hajóablakok magas fülkéikkel és a karzat kialakítása olyan megoldások, amelyeket biztosan jól ismert.

Térjünk vissza Piliscsabához és a címben feltett kérdéshez! Mint láttuk, a piliscsabai és az esztergom-belvárosi templom közötti egyezések szorosabb kapcsolatot feltételeznek, mint amilyen az esztergomi templom és Oracsek Ignác más épületei között van. A dorogi templom ismeretében azonban ezt inkább Mayer Jakab személyével lehet magyarázni. Prokopp Gyula kutatásai alapján tudjuk, hogy az esztergom-belvárosi plébániatemplom építkezésének kezdetén, 1756-ban, Mayer Jakab apja, Mayer Krisztián, a város kőművesmestere volt a pallér. Ekkor még Lucas de Schram tervei szerint folyt a munka, amit a következő évben Grassalkovich (I.) Antal tanácsára vett át Oracsek Ignác.²³ Nem tudjuk, hogy az ő új terveinek kivitelezésében is részt vett-e Mayer Krisztián, de ha igen, akkor ez közvetlen kapcsolatot is jelenthet Mayer Jakabbal. Huszonkét évesen talán már segédkezett apja mellett, az ő révén pedig akár Oracsek tervrajzaihoz is hozzájuthatott. A piliscsabai templom esztergomi párhuzamai tehát azt sugallják, hogy Oracsek Ignác terveinek közvetlen ismeretében, azok átdolgozásával készültek.

20 A templom 1713–1738 között épült, tervezője Petrus Ross volt. A tornyok 1796–1797 között épültek, tervezőjük Feigler Ferenc volt. Lásd *Magyarország műemlékjegyzéke. Komárom-Esztergom megye* 2006 (ld. 17. j.). 49.

21 Prímási Levéltár, Tervrajgyűjtemény 610. (Dátum nélkül.) A homlokzatrajzot közli: PROKOPP 1981 (ld. 4. j.). 18.

22 VOIT Pál: Der kunstgeschichtliche Ursprung der Minoritenkirche in Eger. *Acta Historiae Artium*, 11. 1965. 197.

23 PROKOPP 1981 (ld. 4. j.). 15.

Az Építészeti Intézet ikervári tervrajzai

Pollack Ágoston és Ybl Miklós 1841-ben *Építészeti Intézet* néven – a korszak polgári haladásában bízva – építészeti magánvállalkozást alapítottak, amelynek segítségével a hazai céhes rendszer kötöttségei alól is függetlenné kívántak. A megbízások azonban elmaradtak, így a cég 1847 körül megszűnt.¹ A szakirodalom általában az Ybl-életmű szerves részeként tartja számon az ikervári kastélyt, megkérdőjelezve Pollack szerepét, és 1845–1847/1848 közé datálja az építkezést.² A kastélyt 1884-ben átépítő Hauszmann Alajos naplója szerint az épületet Pollack tervezte, míg Ybl az építésvezetője volt.³ Az eredeti tervek ismeretében azonban ma már bizonyosan állítható, hogy az ikervári Batthyány-kastély átépítése az Építészeti Intézet, Pollack és Ybl közös, egyben legjelentősebb megvalósult munkája. Az építkezés kezdetéről továbbra sem került elő semmilyen írásos forrás, az eredeti tervek helyiségfunkció-vizsgálata alapján azonban az 1846-os év valószínűsíthető.⁴ A befejezés dátumához is csak közelíteni lehet: annyi bizonyos, hogy a kastély építőmesteri munkái 1850-re már elkészültek, de még nem volt lakható állapotban. Az építetőnek, gróf Batthyány Lajosnak – Magyarország első miniszterelnökének – nem adatott meg, hogy a 19. század közepének legkorszerűbb technikai berendezéseivel megtervezett és felszerelt kastélyába beköltözhesse. A kastély 1849

után kincstári tulajdonba került, de 1852-től Zichy János, özv. Batthyány Lajosné testvére bérelte a birtokot. 1859-ben Zichy Károly visszavásárolta és 1871-ben unokájára, Batthyány Lajos egyetlen fiára, az akkor nagykorúvá vált Elemérré (1847–1932) íratta, akinek ebben az időben állandó lakóhelyéül szolgált.⁵ Így az építkezést legkésőbb az 1870-es évek elejére be kellett fejezni, de továbbra is megválaszolatlan kérdés marad, hogy ez az eredeti tervek alapján vagy más formában történt-e.

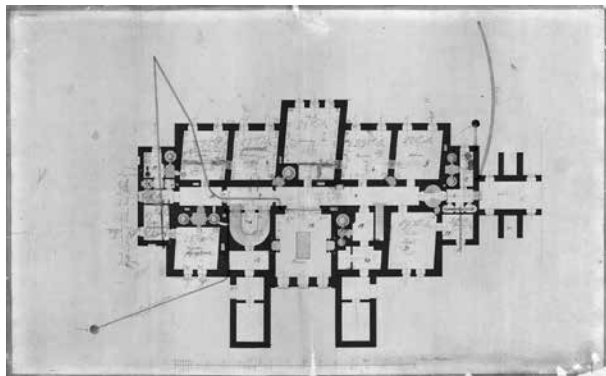
A kastély előzményei

A jelenleg ismert csekély forrás alapján az valószínűsíthető, hogy az ikervári kastély területe már a Kani-zsaiak és a Nádasdyak idején is erődített, rezidenciális hely volt.⁶ Korábbi kastély létét jelenleg csak két – bár egymásnak némileg ellentmondó – térkép és az 1985-ben végzett helyszíni, szondázó falkutatás támasztja alá.⁷ Az I. katonai felmérés 1785-ben készült térképe szerint a jelenlegi kastély területén egy téglalap alakú, udvari középrizalitos épület található, amely alaprajzi formájával leginkább a kora barokk erődített kastély-épületekre hasonlít. Az épület főhomlokzatával még

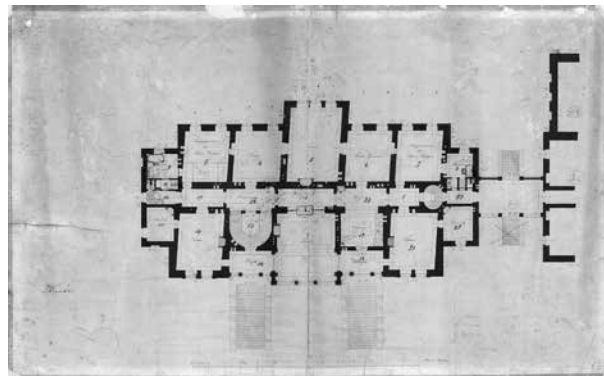
1 Közös működésük részletesen nem feldolgozott, a legtöbb adatot erről lásd KELECSÉNYI Kristóf Zoltán: Ybl Miklós és a Pollack család. *Építés- és Építészettudomány*, 45. 2017. 279–287.
2 Ettől eltérő, Pollack szerzőségét előtérbe helyező véleményt Sisa József fogalmazott meg, valamint Kelecsényi, aki a közös munkák sorába tette. SISA József: Ybl Miklós, a kastélyépítész. *Ars Hungarica*, 40. 2014. 93; KELECSÉNYI 2017 (ld. 1. j.). 287.
3 *Hauszmann Alajos naplója. Építész a századfordulón.* Összeáll. SEIDL Ambrus. Budapest, Gondolat Kiadó, 1997. 59.
4 A helyiségek megnevezése alapján csak a család két lánygyermeké számára terveztek helyiségeket, ami 1846-ra utal. Batthyány Ele-

mér 1847. április 28-án született, részére még nem készültek szobák. A család első fiúgyermeké, Ákos rövid ideig, 1845. november eleje és 1845. december 28. között élt.

5 BAJZIK ZSOLT: Az ikervári kastély története, II. *Vasi Szemle*, 71. 2017. 162–172.
6 Erődített helyre már 1532-től vannak utalások, a kastély első említése 1639-ből való. KOPPÁNY TIBOR: *Kastélyok a végvárok mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítészeti a 16–17. századi Dunántúlon.* Budapest, Balassi Kiadó, 2014. 173.
7 HARIS ANDREA: *Ikervár, Batthyány-kastély. Kutatási dokumentáció.* Budapest, 1985. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 25275.

1. A kastély főépületének földszinti alaprajza, 1. sz. kiviteli tervsorozat, 1846
Szombathely, Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára

2. A kastély főépületének első emeleti alaprajza, 1. sz. kiviteli tervsorozat, 1846
Szombathely, Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára

az utcavonalon állt és a jobbágytelkek közé sorolódott, körülbelül háromteleknyi szélességben. Egy 1803-ban készült térképen, ugyanezen a helyen egy teljesen más alaprajzú kastélyt ábrázoltak.⁸ Eltűnt az udvari közép-rialit, helyette utcai rialitot láthatunk, és az épület határozottan U alaprajzú. Ez az U alaprajz rávetíthető a jelenlegi kastély alaprajzára és megmagyarázhatók az alaprajzi szabálytalanságok, a boltozási rendszer típusainak eltérései, valamint értelmezhetővé válnak a fal- kutatás alatt megfigyelt jelenségek is. A térképek és a részleges fal- kutatás alapján az a hipotézis állítható fel, hogy az 1785-ben ábrázolt téglalap alaprajzú, udvari rialitos kastély kora barokk előzményeket hordozhatott, a derékszögtől eltérő kitűzése pedig a település fűrészfogas beépítésének késői lenyomata lehet. Ezt az épületet építették át 1785 és 1803 között U alakúvá, talán elbontva az udvari rialitot és kialakítva a ma is meglévő utcai rialitot. Az átépítés és a késő barokk, egyemeletes, U alakú kastély kialakítása már a Batthyány család tulajdonlásának idejére esett.

Ikervár a Nádasdyak után a Draskovich család birtokába került, a „Villa Draskovich”⁹ néven említett ingatlant 1789-ben és 1795-ben két részletben vásárolta meg Batthyány Miksa (1739–1804), akinek személyé-

hez köthető az építkezés.¹⁰ Batthyány Miksától fia, Batthyány József Sándor (1777 körül–1812) örökölte, aki végrendeletében egyetlen fiára, az akkor öt éves Batthyány Lajosra (1807–1849) hagyta birtokait, a gyámi teendőik ellátását pedig Vas vármegye alispánjára és árvaválasztmányára bízva. Batthyány József felesége – a férje halálakor már külön élő – Skerlecz Borbála megakadályozta a végrendelet kihirdetését, és a teljes vagyont, így az ikervári uradalom kezelője is lett.¹¹ Batthyány Lajos – a kor törvényei alapján – 1831-ben vált nagykorúvá, ekkor megegyezett édesanyjával birtokainak átvételéről. Batthyány 1834. december 4-én Pozsonyban, Zichy Antóniával kötött házassága után Ikervárt választotta állandó lakóhelyéül, ahol ekkor két kastélyt állt. Fényes Elek 1836-ban megjelent, hazánkat ismertető műve szerint „Ékesíti ezen várost a földes aszszonyság’ 2 gyönyörű kastélyja, számos kivált Olasz országból, Romából hozott művészeti darabokkal; és a ritka szépségű angol kert. [...] földesúr: özv. gr. Batthyány Borbála.”¹² Fényes adatai a tulajdonosra vonatkozóan pontatlanok, mivel akkor már öt éve Batthyány Lajos a birtokos, és Skerlecz Borbála is két évvel korábban meghalt. A két kastély azonban nem tévedés, a kastélytól délkeleti irányban még ma is áll-

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL), Helytartótanácsi Levéltár, 2, 1227. S. 12. Div. XIII. No. 388: 1–4.

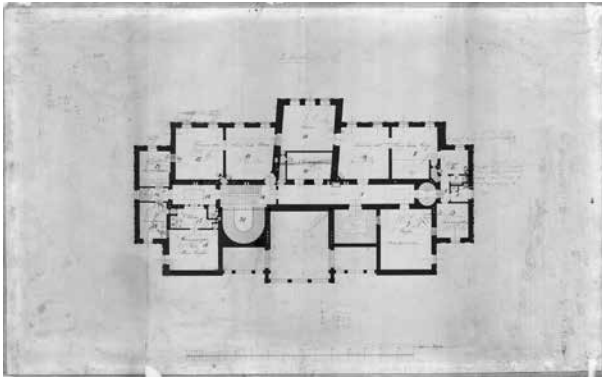
9 VIRÁG Zsolt: *Vas megye kastélyai és kúriái. Magyar kastélylexikon*. Sárovar, Sárovar Város Önkormányzata, 2004. 81. A Draskovich családhoz köti az ikervári kastély első periódusának megépítését, ahogy a kastélylexikon fogalmaz: „közelebbről nem meghatározható időpontban”. A villa szót a 18. században elsősorban majorság értele-

ben használták, nem pedig lakóépületként.

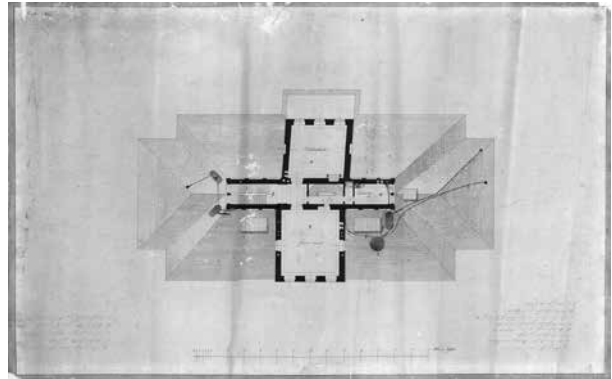
10 VIRÁG 2004 (ld. 9. j.). 81.

11 BALOGH Gyula: Gróf Batthyány Lajos ifjúsága. *Vasárnapi Újság*, 34. 1887. 36. sz. 590–594.

12 FÉNYES Elek: *Magyar Országunk s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*, I. Pest, Trattner-Károlyi Könyvnyomda, 1836. 405.

3. A kastély főépületének második emeleti alaprajza, 1. sz. kiviteli tervsorozat, 1846
Szombathely, Magyar Nemzeti Levéltár, Vas Megyei Levéltár

4. A kastély főépületének harmadik emeleti alaprajza, 1. sz. kiviteli tervsorozat, 1846
Szombathely, Magyar Nemzeti Levéltár, Vas Megyei Levéltár

nak azoknak az épületeknek a romjai, amelyek közül az egyik nyomaiban őrzi a korábbi, második kastélyt – ahol a színházterem is volt. Az angolparkkal körülvett épületekben nagy társasági élet folyt, egymást követték a vadászatok, löversenyek, bálók és színházi előadások.¹³ A kastély 19. század első felében kialakult állapotát mutatja az a festmény, amelyen a késő barokk eredetű, U alakú épület látható, az U közepébe az első emelet magasságában beépült klasszicizáló, oszlopos, nyitott portikusszal és a hozzá kétoldalt, ívesen vezetett kocsifelhajtókkal. A festményt az ikerházi kastély „állítólagos” ábrázolásaként publikálta először a szakirodalom, azonban a kastély U alaprajzú egyemeletes tömege, tengelyszáma az „állítólagos” jelzőnek ellentmond.¹⁴ Az első emeletnek a kert felől, egy nyitott teraszon keresztül történő közvetlen megközelítése – amely a festményen látható – a Pollack–Ybl tervei alapján átépült kastély építészeti előzményeként értelmezhető. A festmény jelenleg is a kastély előtti négylovas hintóban ülő család leszármazottjainak tulajdonában van, a generációkon keresztül átörökölt hagyomány napjainkig fenntartotta annak emlékeztét, hogy a képen az ikerházi kastély látható.¹⁵

A tervek

Az Ybl-hagyatékban megőrződött, az ikerházi kastélyt ábrázoló két ceruzarajz már régóta ismert.¹⁶ 2016-ban Balogh Péter építész kutatásai révén Rauscher Miksa (1850–1934) szombathelyi építész hagyatékából az ikerházi kastély nyolc tervlapja került be a szombathelyi levéltárba.¹⁷ A tervekre először Bajzik Zsolt hivatkozott, aki a kastély 1904-ben tervezett, de meg nem valósult átalakításának tartotta,¹⁸ szemben Balogh Péterrel, aki Pollack–Ybl terveiként határozta meg a lapokat.¹⁹ A megtalált tervlapok eredetileg három különböző sorozathoz tartoztak, és csak alaprajzokat mutatnak. A lapok jóval több információt hordoznak, mint általában a tervek, számtalan ráírás, belerajzolás, méretezés gazdagítja azokat. Ezek egyrészt még az épület kivitelezése során keletkeztek, másrészt a fél évszázados használat, átalakítás vagy tervezett átalakítás lenyomatai.

Az első sorozat négy lapból áll, a lapokon a főépület négy szintje (földszint, első, második és harmadik emelet) látható a szintek megnevezéseivel. A legfelső szint lapja hiányzik²⁰ (1–4. kép). A terveken a bal felső sarokban fedezhető fel a tervező cég, az Építészeti

13 Az eseményekről a korszak forrásait idézve lásd BAJZIK Zsolt: Az ikerházi kastély története, I. *Vasi Szemle*, 71. 2017. 18–20.

14 „Saját utamat jártam.” *Batthyány Lajos miniszterelnök. 1807–1849.* Szerk. MOLNÁR András. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2007. 28.

15 Hálás köszönettel tartozom a festmény tulajdonosainak az információkért és a reprodukciókért.

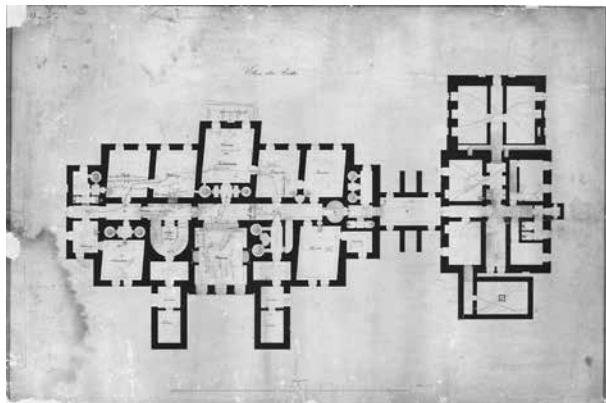
16 BFL XV.17.f. 331.b. 92/1 A kastély északi homlokzata. BFL XV, 331 92/2. A kastély keresztmetszete.

17 Az MNL Vas Megyei Levéltár gyűjteményében a tervek leltározatlanok. A tervek szkennelését és digitális feldolgozását Malustyik Mariann végezte, köszönöm önzetlen segítségét.

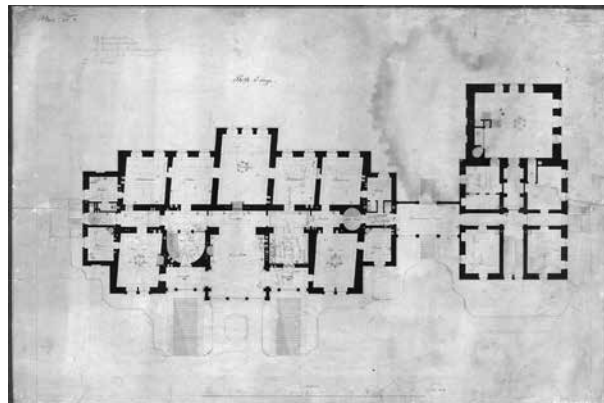
18 BAJZIK 2017 (ld. 5. j.). 180.

19 Balogh Péternek köszönettel tartozom szíves tájékoztatásáért a tervek provenienciájáról és a restaurálás előtti állapotáról (szárazpeccsét jobb állapota).

20 Az I. sorozat terveinek mérete: 42 × 64 cm.

5. A kastély főépületének földszinti és melléképületének pincszinti alaprajza, 2. sz. kiviteli tervsorozat, 1846
Szombathely, Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára

6. A kastély főépületének első emeleti és melléképületének földszinti alaprajza, 2. sz. kiviteli tervsorozat, 1846
Szombathely, Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára

Intézet nagyon rossz állapotú szárazpecsétje. A rombusz alakú pecsétben P / BAU BUREAU / IN PESTH / Y felirat vehető ki. A lapok a jobb alsó sarokban szignáltak: egymás fölött elhelyezett P és Y betűkkel.²¹ A tervlapok évszámot nem tartalmaznak, és egyedül az első emeletet ábrázoló lapon található meg az Ikervár felirat. A terveken nincs jelölése a korábbi vagy új építésű falnak, minden fal egységesen, vörös tintával kitöltött. A helyiségeknél szerepel a funkció megnevezése, ábrázolták a légfűtés több ponton elhelyezett fűtőkamráit, a falban menő meleg és hideg levegőjű csatornákat (sárgával és kékkel), a meleg víz „kazánjait”, a kályhákat, a kandallókat, a nyílászárókat és a vízeshelyiségeket.

A sorozat tervein a rájegyzések első rétege, a terek megnevezésén túl a kutak, vízvezetékek, tartályok, csatornák kék jelölése és az ezt magyarázó, vörös tintával beírt műszaki megjegyzések azt mutatják, hogy ezt a sorozatot a kivitelezés során *gépészeti* tervként használták a vízvezetékek, csatornák, víztartályok kiépítéséhez. (Ezért nincs rajtuk a régi és az új épület jelölése.) A tervre került rájegyzések második rétege a fekete tintával írt helyiségszámok (és halvány ceruzás előzményük), amelyek 1850-ben kerültek a lapokra. Batthyány Lajos kivégzése után a császári tisztviselők felleltározták a

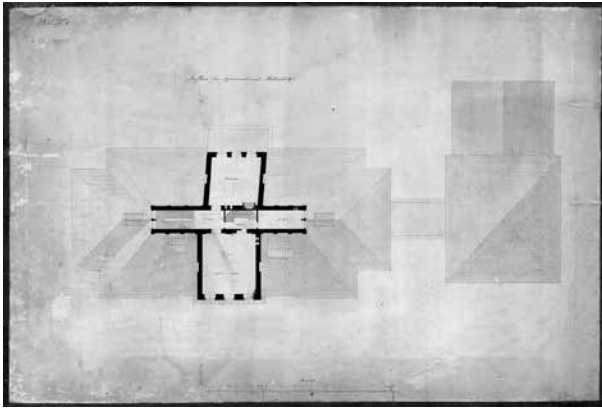
kastélyt, és az általuk készített leltárhoz ezen a sorozaton adtak sorszámot a helyiségeknek. Ezeken felül és korban hozzánk közelebb több (kb. három-négy) kéztől és ceruzától származó bejegyzés látható, amelyek az épület újbóli felmérésére és áttervezésére utalnak. Jelölik a változásokat (például ajtóbefalazás vagy funkciómódosulás), és egyes helyiségekben a bútorozást vagy a lehetséges bútorozást is mutatják.

A második sorozat is hiányos sorozat: a földszint, az első emelet és a harmadik emelet terve maradt fenn, amelyekeken együtt látható a kastély és a keleti szárnyépület ábrázolása²² (5–7. kép). Ezeken a terveken nem található meg az Építészeti Intézet pecsétje és szignója. A tervlapok hasonló grafikai megoldásúak és hasonló betűtípussal ellátottak, mint az első sorozat. A léptéken túl csak a szintek megnevezéseit tartalmazza, itt is minden fal egységesen, vörös tintával kitöltött, és szerepel rajtuk a helyiségek megnevezése, de csak a főépületnél. Ez a sorozat is kiviteli tervnek, ezen belül *kő konzignációnak* tekinthető, mivel eredetileg a kőelemek jelölésére (lavírozott kék tinta) készült. Ez a sorozat sem mentes a későbbi használatból adódó ráírásoktól, jelölésektől. Ezek közül talán a legérdekesebbek a kis piros kereszttekkel megjelölt villanyvilágítás pontjai, amelyeket pontosan lehet datálni: 1896-ban keletkez-

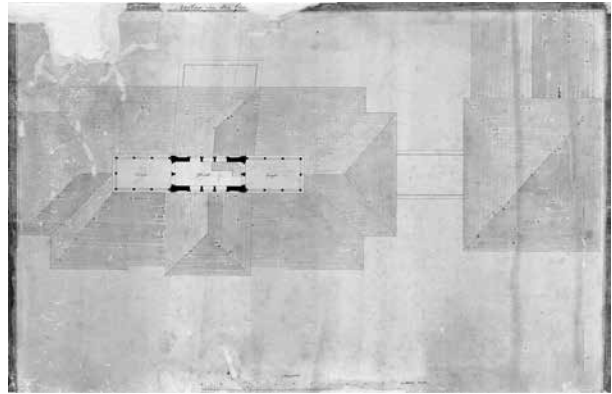
21 A P és Y szignó megtalálható az Építészeti Hivatal tervein. Szárazpecsétet eddig csak a debreceni kistemplomhoz készített terveiken sikerült azonosítani. Köszönettel tartozom Szabadi Istvánnak a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára igazgatójának a gyűjteményükben lévő szárazpecsét azonosításáért. Minden bizonnyal

az Építészeti Intézet többi tervét is – a szignóhoz hasonlóan – el-látták ezzel a pecséttel, azonban a pecsétek – ahogyan az ikervári tervek is majdnem – a papírrestaurálás áldozataivá váltak.

22 A földszint a szárnyépület esetében a pincszintet, az első emelet a földszintet jelenti. A II. sorozat terveinek mérete: 53 × 80 cm.

7. A kastély főépületének harmadik emeleti alaprajza, 2. sz. kiviteli tervsorozat, 1846
Szombathely, Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára

8. A kastély főépületének kilátó szintű alaprajza, 1846
Szombathely, Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára

tek.²³ A tervsorozaton a földszinten, a lépcsőház és a korábbi tálaló környékén figyelhetők meg elsősorban azok a rájegyzések, amelyek az 1904-es tervezett, de csak részben megvalósult átalakításra utalhatnak.

Ezen a sorozaton ábrázolták a pavilonként is értelmezhető szárnyépületet is. A főépülethez nyaktaggal csatlakozó, ellentétes irányú szárnyépület napjainkra nagyon át- és hozzáépített, de a tervrajzok alapján pontosan azonosítható eredeti funkciója (az alsó két szinten konyhaüzem és személyzeti szobák).²⁴

A két tervsorozat apró részletekben tér el egymástól. Az első, szignált sorozat a korábbi, míg a második már az építkezés során készülhetett és jobban közelít a megvalósult állapothoz. A két sorozat közötti módosulások közül a leglényegesebb az első emeleten, a déli oldal középtengelyében lévő helyiség, amely a kastély központi helyisége volt. Az első sorozaton „Terasse” felirattal szerepel és oszlopokkal határolt homlokzati fala nyitott, nyílászáró nélküli. A második sorozaton már „Grosse Halle” a megnevezése, és az oszlopok között üvegfal húzódik.

23 Lesz Éva: *Az ikervári vízerőmű története 1895–1995*. Doktori értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdasági és Társadalomtudományi Kar, Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskola, 2015. 34. <https://repozitorium.omikk.bme.hu/bitstream/handle/10890/5340/ertekezes.pdf> (letöltve: 2019. 02. 13.) A vízerőmű felügyelőbizottságának építész szakértője a terveket átörökítő Rauscher Miksa volt. *Uo.* 30.

24 BFL – XV.17.f.331.b.-10/3. Kutatási hipotézisként fel kell vetni, hogy az 1846–1847-ben készült II. katonai felmérésen az épület Pollack–Ybl-féle tervezett alakja látható, amikor is a főépület kétoldalt

A nyolcadik tervrajz az építkezés során készült harmadik sorozatnak egyetlen megmaradt eleme. Az „Aufbau für der Glo[riette]” feliratú lapon a főépület legfelső szintjén megépített kilátónak az alaprajzát láthatjuk a főépület és a szárnyépületek lefedésével együtt. A Gloriette és a mellette lévő két terasz felirata ugyanaz a kézírás, mint a második sorozaton, és egyetlen ceruzás ráírás van rajta, amely szintén építés kori lehet (8. kép).²⁵

A kastély 1850-es leltárai

Batthyány Lajost, az első magyar kormány miniszterelnökét 1849. augusztus 30-án halálra és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Birtokait már 1849 januárjában lefoglalták, azok leltározására 1850 márciusa–áprilisa között került sor.²⁶ Az ikervári kastélyban két típusú leltárról tudunk: az egyik egy klasszikus „inventárium”, amely helyiségenként írta össze az épületben lévő beépített anyagokat, ún. „értékfeltárt” készített a burko-

egy-egy pavilonnal van kiegészítve, és alaprajzilag szinte teljesen azonos a főtí Károlyi-kastély átépítéséhez készített Pollack–Ybl-féle első tervvariációk egyikével.

25 A tervlap mérete megegyezik az I. sorozatával (42 × 64 cm), de alsó széle csonkolt, méretben hozzáigazíthaták az I. sorozathoz. A papír bal felső sarka hiányos, ahol a szárazpecsét elhelyezhető lenne.

26 MNL OL, E 675. Abszolutizmus kori Pénzügyigazgatási Levéltár, K. K. Finanz Landes Directions Abth. Oedenburg. Általános iratok. 36. cs. Az „inventárium” pp. 267–369. és „Ikvévárer Uibergabs u. Uibernahms Instrument.” pp. 907–972. TILCSIK György: *Látogatás Batthyány La-*

lattól a nyílászárók vasalatáig. A másik leltárban, az „átadás-átvételi” leltárnak nevezett összeírásban csak a mobilíákat, berendezési tárgyakat tüntették fel. Tilcsik György az átadás-átvételi iratokból közölt részleteket, azonban az inventárium gazdag forrásanyaga mind ez ideig kiaknázatlan. Az inventárium kiterjed minden helyiségre, míg az „átadás-átvételi” összeírásban a főépület és a szárnyépület helyiségeiből csak öt szerepel. A főépületben például csak egy személyzeti szobában, valamint harmadik emeleti gardróbban – ahol a színházi öltözőeket tároltak – lajstromoztak. Ennek két oka lehet: vagy ezek a terek nem képezték az átadás-átvételt tárgyat, vagy – és ez a valószínűbb – nem volt bennük még berendezés. Ennél sokkal több helyiséget és beárózott tételt tartalmaz a melléképületek (köztük a második kastély) átadás-átvételi leltára, amely az összes helyiségre kiterjedőnek tűnik.²⁷

Az Építészeti Intézet terveit és az 1850-ben készült leltárakat együtt vizsgálva részletgazdag, színes kép rajzolható a korszak legkorszerűbben felszerelt hazai kastélyáról, amely alaprajzi rendszerében ugyanakkor tovább örökölte a korábbi épületet és egyben a kastélyhasználat évszázados tradícióit. A földszint megtartotta alagsori jellegét, a belső személyzet szobái, lakrészei kerültek ide. Egyetlen reprezentatív tere volt, a *sala terrena* típusát követő, de „modern” funkcióval megtöltött biliárdszoba. A földszinten öt ponton alakították ki a légfűtésrendszer tüzelőkamráit és a két szélén, az emeleti fürdőszobák alatt, a meleg víz kazánjait és tartályait. Jelenleg elméleti az a kérdés, hogy a légfűtés mellett miért helyeztek el minden helyiségben kályhát, kandallót is. Nem bíztak a légfűtés modern találmányában vagy a hagyomány még olyan erős volt, hogy a helyiségek elképzelhetetlenek voltak kályhák vagy a reprezentációs terek carrarai márványból faragott kandallók nélkül? Az első emeleten a reprezentációs térsort az épületnek nem a hossz-, hanem a kereszt-tengelyében helyezték el, ezzel szemben az évszázados szokásrend szerint jobb oldalon a gróf, bal oldalon a grófnő lakosztálya volt, egy-egy hideg-meleg folyó

vízzel ellátott fürdőszobával is kiegészítve. A második emeletet a család két lánygyermekének szánták, és itt kaptak helyet a belső cselédség szobái is. Rendhagyó módon a harmadik emeletre, a déli oldalra került az ebédlő, amelyhez a folyosó végén egy tálaló tartozott, míg az északi oldalra a könyvtárt helyezték.²⁸ A konyhától elég jelentős távolságra került ebédlőhöz egy, a földszintről induló ételliftet is terveztek.

A korszakban luxusnak tekinthető, nagy méretű üvegfalak határolták az első emeleti nagyterem déli oldalát, alsó részén feltolható szárnyakkal. A kastélyban, valamint a hozzá csatlakozó oldalszárnyakban a közösségi tereket és folyosókat mindenhol üvegezett ajtók választották el egymástól. Szintén jellegzetes, a korszakot megelőző elemei voltak a kastélynak a felülvilágítók. Napjainkra egyedül a fénycsatornás – a fényt a csatornába beépített, növénymintás gipszkupolával megtört – felülvilágító maradt fenn az építés kori tálaló felett, eredetileg azonban összesen négy felülvilágító volt az épületben. A tálalóhoz hasonló fénycsatornás megoldású lehetett azzal szimmetrikusan, a földszint felett elhelyezett felülvilágító, valamint a tetősíkba épített üvegfelületek voltak a második emeleti hosszanti folyosó keleti és nyugati végénél. Díszes, antik mintákat²⁹ követő márványmozaik készült a biliárdszobában és az emeleti nagyteremben, és ugyanilyen burkolat volt a lépcsőházban, valamint a főépületet és a pavilont összekötő nyaktagban, az ún. Vörös szalonban. A reprezentatív termekben díszes, ahogy 1850-ben fogalmaztak: elegáns festés volt, amelyből ma csak a nagyterem festése maradt fenn. Az inventárium és az alaprajzok együttes olvasása sok egyedi alaprajzi és használati megoldásra, másként nehezen értelmezhető részletre is rávilágított. Ilyen például a földszintről a tálalóba vezető „futólépcső”, azaz a cselédség közlekedésére használt egykarú lépcső, a második emeleti „reggelihez való konyha” vagy a gardrób kialakítása, amely napjaink térszervezési elvei alapján elképzelhetetlen.

Az inventárium alapján arról is pontos képet kaphatunk, hogy a munkálatok 1850-ig milyen készütségi fo-

jos gróf Vas vármegyei uradalmainak elpusztult levéltáraiban. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsenyi Lajos tiszteletére*. Szerk. BARÁTH Magdolna–MOLNÁR Antal. Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár–Győr–Moson-Sopron Megye Győri Levéltára–Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2012. 391–397; TILCSIK György: Részletek Batthyány Lajos egykori ikervári uradalmának 1850-ben készült átadás-átvételi leltárából. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 34. 2007. 4. sz. 42–58. Lásd még az iratanyag 1988-as előkerüléséről: BAJZIK 2017 (ld. 13. j.). 21.

27 Tilcsik közli a fő- és melléképületben felvett összesen öt helyiség leltárának magyar fordítását, és szemelvényeket közöl a melléképületekben felvett összeírásokból. TILCSIK 2007 (ld. 26. j.). 51–54.

28 A könyvtár ekkor még bizonyosan üres lehetett. A 1850-es leltárban „Bibliothek” megnevezés alatt az 1. sz. Téli épületben található helyiségben vették fel a könyveket. Ez lehetett az oka, hogy a kastélyban kevés számú könyv volt, amelyeket egyes kutatók hiányoltak. BAJZIK 2017 (ld. 13. j.). 22.

29 Az mozaikot az 1850-es leltár jellemzi így, utalva a ma neoreneszánszként meghatározott motívumaira.

kig jutottak el. Befejeződtek az építőmesteri munkák, a hidegburkolatokat – általában kelheimi lapokból – már lerakták a folyosókon, de a szobák nagy részében még csak vakpadló volt. A táblás parketta ott állt a helyiségekben felhalmozva, ahogy sok esetben az ablakszárnyak is, amelyeket még nem helyeztek fel a tokokra. Nem készült még el a főlépcsőháznak a földszintről az első emeletre vezető karja sem. Az első emeleten a reprezentatív termekben befejeződött a boltozatok „elegáns” festése, de az oldalfalak még csak alapmeszelésig jutottak el. Az inventárium szerint a falak színei a klasszicista ízlést tükrözték (halványkék, zöld, lila), a nyílászárók színe általában sárga volt.

*

A kastélynak az Építészeti Intézet által készített tervei a tulajdonosnál, a Batthyány családnál voltak jó fél év-

századon keresztül, és kiindulásul használták fel a későbbi átalakítások során. A 20. század elején Rauscher Miksa szombathelyi építészhez kerültek egy újabb átépítés előkészítése miatt. Az átépítés nem – vagy csak nagyon korlátozottan – valósult meg, a tervek az építésnél maradtak, majd a Batthyány család 1916-ban megvált a kastélytól. A tervek és az azokkal egyidős leltárak magyar viszonylatban hihetetlen gazdag forrásanyagot nyújtanak a kastély 19. század közepi tervezett állapotáról, ugyanakkor számos részletüket további helyszíni kutatással kellene tisztázni, ahogyan továbbra is kérdéses az épület korábbi, barokk eredete. Ikervár a hazai kastélyállomány egyik legjelentősebb nemzettudati, művészeti és technikatörténeti emléke, amely az 1985-ös, értelmetlen bontásokkal terhelt „felújítás” után, 1999 óta üresen áll, és állapota folyamatosan romlik.

Bozóki Lajos

Egy emlékmű születése

Schulek János visegrádi vízparti emlékműve és a korai francia gótika visszfénye –
a Lapidarium Hungaricum 8. margójára

Bevezető

A *Lapidarium Hungaricum* visegrádi kötetében közölt kőfaragványok azóta is egyik „legproblémásabb” darabja az Alsóvár vízparti őrtoronyának dunai – tegyük hozzá: fiktív – ikerablakába beépített oszlopfejezet. A fejezetet és persze a hozzá tartozó ikerablakot Schulek János építette be a vízparti torony emlékművé alakított műemlék épületébe. Schulek minden általam ismert jelentésében, beszámolójában és műleírásában hallgat az oszlopfejezet (és lábázat) eredetéről. Márpedig, bármily különös, fejezetünk a korai, 12. század végi észak- és közép-franciaországi gótika stílusjegyeit viseli magán. Olyan stílusjegyeket, amelyek áramlata, úgy tűnik, elkerülte a korai gótika magyarországi recepcióját. Mindezek mellett vagy ellenére 2012-ben a kötet írásakor a magam részéről némi kétellyel ugyan, de nem zártam ki a kőfaragvány középkori eredetét: „Mindez nyilván nem jelenti oszlopfejezetünk közvetlen francia példákba való származtatását, továbbá dokumentáció hiányában az sem teljesen bizonyos, hogy Schulek helyreállításakor a várhoz tartozó fejezet került visszaépítésre.”¹

Jómagam 1991-ben lényegében Visegrádon, az Alsóvár kőfaragványainak feldolgozásával kezdtem az akkor induló művészettörténeti pályafutásomat, majd néhány évvel később a munka folytatódott a fellegvári kövek felmérésével, katalógizálásával, ásatással és ezzel párhuzamosan falkutatással. A kutatási munkákat prezentáló teljes kötet csak 2012-ben került publikálásra.² Nem kis mértékben lehetek hálás Bardoly Istvánnak a kötet megírásához nyújtott segítségével, a

kutatások nyomán készült doktori értekezés szövegének gondozásáért, valamint a számos alkalommal az asztalomon landolt adattárban talált források, adatok fénymásolataiért.

A vízparti őrtorony feltárása és emlékművé válása

IV. Béla Duna menti várprogramja jegyében indult meg 1246–1247 körül a visegrádi kettős vár építése. Az Alsóvárat a Fellegvárral tornyokkal megerősített völgyzárófal kötötte össze, a pártázatos fal a Dunáig húzódott, a legalsó torony a vízparton állt. Az Alsóváron keresztül, a völgyzárófalakon vezetett át a középkori, Budát és Esztergomot összekötő országút, melyet északon a kaputorony, délen pedig egy egyszerűbb kapu zárt le. A jelenlegi országút csak a 19. században épült. A Duna-parti őrtorony felmenő falainak maradványait ekkor a hajóvontató út építésekor bontották le, és a második színtig *elplánírozták*.

A vízparti őrtorony (1. kép) négyzetes alaprajzú volt, de az északi völgyzárófal másik két északi őrtornyával ellentétben, teljes tömegével a fal belső oldalán állt. Földszintjén északi és déli irányban egy-egy lőrés pászta azta a belső udvart. Bejárata kelet felől nyílt, s e fölött volt egy további bejárati nyílás is, amelyet valószínűleg a folyó áradásakor vettek igénybe. Ugyanakkor a Duna felé is nézett egy szélesen kialakított, ismeretlen funkciójú nyílás, amely eredetileg talán árnyékszék lehetett.

1 Bozóki Lajos: *Visegrád, alsó- és felsővár*. (Lapidarium Hungaricum, 8. Pest megye II.) Szerk. Lővei Pál. Budapest, Kulturális Örökségvédel-

mi Hivatal, 2012. 68. 306. j.

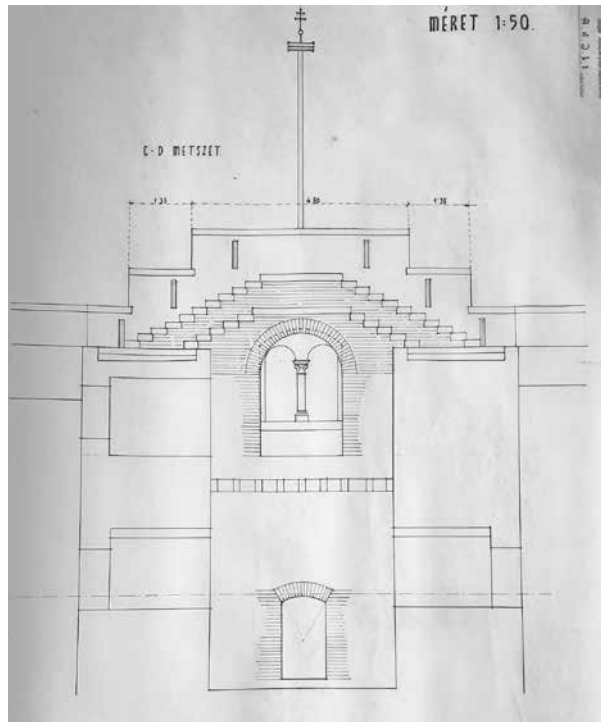
2 Uo.

1. A vízparti torony feltárása 1937-ben
A falkiromlásba épült be Schulek ikerablak-rekonstrukciója
Visegrád, Mátyás Király Múzeum, Fotótár, neg. sz. 1608

Ma Schulek János helyreállító munkájának köszönhetően a fentebb és lentebb tárgyalt ikerablak foglal itt helyet (2. kép). Az északi alsó óratoronyhoz hasonlóan a szinteket itt is gerendafödém választotta el, fészkeinek nyomai látszanak a keleti és a nyugati falon. A torony és a hozzá kapcsolódó várfalak Henszlmann Imre feltárásai nyomán kerültek először napvilágra. Henszlmann részben feltárta a tornyot – a csatlakozó várfalakkal együtt –, ameddig az országút és a közben bekövetkező dunai áradás engedte. Feltárásáról az 1872-es második jelentésében számol be: „Augusztus 1-én megkezdtem a víztoronynak kutatását, melyet itt rondellának neveznek. E rondella közepén találtunk egy csaknem négyzetes tornyot, falvastagsága több mint 8'. A torony három oldalán tökéletesen zárva volt: csak földközi (keleti) oldalán van egy félkörben zárt kapu, melyet azonban később téglafallal úgy osztottak el, hogy az ajtóból ablak lett. E toronynak északi és déli oldalán egy-egy szárnyfal van hegyes szög alatt, melyet hihetőleg összeköttetésben fogunk találni az alsó várnak két kerítő falával.”³ Henszlmann felmérte a feltárt falakat, rajzai, felmérései, illetve Zsigmond Gusztáv építészeti felmérései utóbb a Felső-magyarországi Rákóczi Múzeumba kerültek. Fotómásolataik az akkor még Kulturális Örökségvédelmi Hivatalnak nevezett műemlékvédelmi intézmény adat-

3 Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban: MÉM MDK), Tudományos Irattár, MOB-iratok 1872/75. A Duna-parti torony kutatásakor találtak római téglákat, s egy „középkori feliratos vörösmárvány kődarabot, mely ún. goth formában van domborúan kivésve”. Ugyanakkor a Salamon-torony keleti udvara fölött álló domb elhordásakor „két

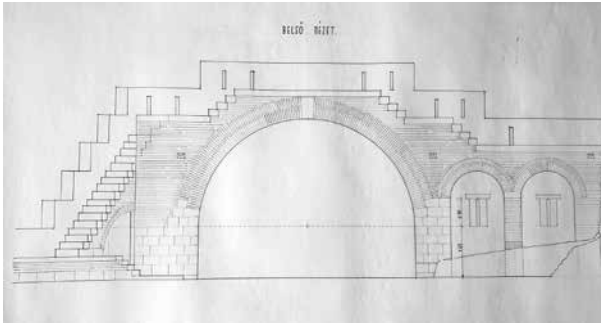
2. Schulek János 1937-es terve a vízparti torony rekonstrukciójához
Visegrád, Mátyás Király Múzeum, Rajztár, ltsz. 1.1.6.4.A

tárában lapultak, mígnem Bardoly István erre fel nem hívta a figyelmemet, és ennek köszönhetően sikerült a teljes anyagot leközölni a visegrádi LAHU-kötetben.⁴

Folytatva a torony kutatástörténetét: 1937-től Schulek János irányításával újra lehetőség nyílt az Alsóvár Duna-parti részeinek feltárására, lévén, hogy ekkor újjították fel a Budapestről Esztergomba vezető országutat, illetve töltötték fel a torony alatti Duna-szakaszt egy új hajóállomás létesítése céljából. A témában 1937. június 15-én kelt Schulek János első jelentése a Műemlékek Országos Bizottságának (MOB), miszerint a visegrádi Duna-part „ama részén, mely a Salamon-torony alatti parti toronytól kezdődően addig a pontig terjed, ahol az országút a házak közé bekanyarodik” zajlanak majd munkálatok, és „így felmerült az u. n. parti torony által elfoglalt terület végleges rendezésének szükségessége

kövezést” találtak, „az egyiknek a fekvése magasabb, így az udvarnak is volt külön emelete, vagy terrace-ja”. A Henszlmann ásatai során előkerült leletanyag nagy része azóta elveszett, vagy elpusztult a torony leégések, illetve lappang. Bizonyos része a Nemzeti Múzeumba került, sok esetben azonosíthatatlanul.

4 Bozóki 2012 (ld. 1. j.). 83, 89. 128–133. képek.

3. Schulek János 1937-es terve a vízparti torony rekonstrukciójához Visegrád, Mátyás Király Múzeum, Rajztár, ltsz. 1.1.6.4.A

is”.⁵ A rendezés egyik legfőbb akadálya a Hungária Villamossági Rt. által idetelepített „kezdetlegesen megszerkesztett” transzformátor és az ehhez szükséges villanyoszlop-erdő volt. Ez a probléma a későbbiekben Schulek levelezésének visszatérő motívuma volt, bár ez ügyben a bizottság közbenjárását kérte.

A június 21-én kelt jelentés már arról tudósít, hogy megkezdődtek a „vízi torony” melletti terület földmunkái, s már ekkor kiderült, hogy a torony és a várfalak kváderburkolata elpusztult, továbbá már a feltárásoknak ebben a stádiumában felmerült „a visegrádi közönség körében [...], hogy a visegrádi országzászlót itt a régi romokon állítsuk fel”.⁶

Hivatalosan az ásatás csak augusztusban indult: Schulek ásatási kérelme Zboray Géza pomázi főszolgabírónak ugyanis augusztus 2-án kelt.⁷ Lux Kálmán bizottsági műszaki tanácsos, műépítész szeptember 4-én tekintette meg a feltárásokat, októberben pedig a Magyar Királyi Kőbányakezelőség Dunabogdányból árajánlatot adott a helyreállításához szükséges tömbkövek kitermelésére.⁸ Schulek tervei a visegrádi „vízi bástya” kiépítésére 1937 novemberére elkészültek,⁹ és december 7-én már a parti torony bejáró ajtajának, illetve lépcsőjének a részletrajzát küldi Szikriszt György visegrádi kőművesmester, építési vállalkozónak,¹⁰ hogy a megépítéshez szükséges kőanyagot és kőfaragómunkát előkészíttetni szíveskedjen. Magáról az ásatásról és annak eredményeiről a MOB-nak 1937. november 26-án kelt jelentésében számol be,¹¹ melyben arról tu-

4. Az 1937–1938-ban rekonstruált vízparti torony és várfal, háttérben a völgyzáró fallal (A szerző felvétele, 2017)

dósít, hogy a feltárásokkal párhuzamosan a szükséges falazásokat (a falak külső burkolata, aláfalazások) is elvégezte, feltárta a parti toronyhoz északról csatlakozó várfalat, a toronybelsőt, a lőréseket, ameddig a Duna vízállása engedte. A burkolóköveket a fellegvári készletből szállíttatta le. Ami a feltárt leletanyagot illeti: „különösen figyelemre méltó leletünk nem volt, illyent ezen a helyen nem is várhattunk, a napvilágra került cserépedényből azonban mégis sikerült néhány használati edényt összeállítani”. Kőfaragványokról nem szól a jelentés.

Schulek december 20-án már az országút fölé emelendő kapu kivitelezését tervezi (3. kép). Az erről szóló levelében¹² arra kéri Szikriszt György kőművesmestert, hogy „szíveskedjék az iránt intézkedni, hogy minden erőnket a kapu-donga gyors befejezésére összpontosítsuk. Sőt tovább megyek, ha a donga Szilveszterig elkészül, akkor hajlandó vagyok az egész munkásseregnek egy szilveszteri vacsorát, megfelelő borral, de berúgás nélkül(!) folyósítani. – erre a vacsorára magam is eljövök. – Tehát lássunk hozzá kellő erővel és eréllyel.” Egy nappal később Szikriszt arról tudósítja Schuleket, hogy Nagymaroson leszállított tizezer nagy méretű téglát, és az ácsok már készítik a mintaállványt.¹³ December

5 Visegrád, Mátyás Király Múzeum (a továbbiakban: MKM), ltsz. 1937.12.

6 Visegrád, MKM, ltsz. 1937.13.

7 Visegrád, MKM, ltsz. 624. (adattári jelzet)

8 Visegrád, MKM, ltsz. 1937.56.

9 Visegrád, MKM, ltsz. 1937.35.

10 Visegrád, MKM, ltsz. 1937.37.

11 Visegrád, MKM, ltsz. 1937.39.

12 Visegrád, MKM, ltsz. 1937.44.

13 Visegrád, MKM, ltsz. 1937.45.

5. A Schulek János által 1937-ben tervezett visegrádi „Várkapu”, vízparti torony és IV. Béla-emlékmű (A szerző felvétele, 2019)

22-én Schulek benyújtja a kapu tervét a Pomázi Főszolgabírói Hivatalnak hatósági engedélyeztetésre,¹⁴ majd a következő év januárjában Tomcsányi István visegrádi községi főjegyzőnek is előterjeszti munkáját.¹⁵

Úgy tűnik, hogy a megfelelő borral tervezett szilveszteri vacsora viszont elmaradt, lévén, hogy Schulek 1938. január 24-én kelt műleírásában¹⁶ a tervezett várkapu jelen idejű építéséről tudósít (bár az is igaz, hogy nagylelkű ajánlata csak a „donga” elkészítésére vonatkozott). Ugyanebben a leírásban arról is szól, hogy a „parti torony falába új ablakot illesztünk, belsejét pedig új ajtónyílással hozzáférhetővé tesszük”. Megjegyzendő, hogy az új ablakba illesztendő oszlopról és faragott fejezetéről ehelyütt sincs említés (4. kép).

Az események sorát folytatva, dr. Zboray pomázi főszolgabíró csak március 2-án értesíti Schuleket, hogy

a visegrádi „várkapu” engedélyezési eljárását március 11-re tűzte ki (ekkor már a kapu nagy valószínűséggel részben legalábbis felépült). 1938. április 5-én viszont Schulek értesíti a „Főbíró Uram”-at, hogy az *épülő* kapuval szomszédos telken Dömötör József egy lakószobával meg akarja toldani a házat. „Ez ellen a tervezett építés ellen határozott aggályaim vannak, mert a helyzet azt kívánja, hogy a már meglévő ház is elbontassék, semhogy új toldalékkal bővítsessék.” Ráadásul „Dömötör, akivel a tervezett kis kapuátjáró számára szükséges terület darabka átengedése tárgyában már meg egyeztünk volt, most újabban nem állja a szavát és az 50.- pengős vételár helyett 150 pengőt követel.”¹⁷ De volt más probléma is. Áprilisa elfogyott Fischer Lipót nagymarosi téglagyárának téglája, és az építkezés leállt. A téglagyár csak egy-két hónap késéssel tudta volna a

¹⁴ Visegrád, MKM, ltsz. 1937.42.

¹⁵ Visegrád, MKM, ltsz. 1938.26.

¹⁶ Visegrád, MKM, ltsz. 1938.13.

¹⁷ Visegrád, MKM, ltsz. 1938.19.

6. A vízparti torony Schulek tervezte ikerablakába beépített oszlopfejezet
(A szerző felvétele, 2019)

7. Párizs, Notre-Dame, a szentélykörüljáró egyik északkeleti oszlopfejezete
(A szerző felvétele, 1990-es évek vége)

8. Étampes, Notre-Dame-du-Fort, a déli mellékhajó egyik pillérfejezete (Buzás Gergely felvétele, 2003)

szállítást folytatni, Schulek pedig húsvét előtt szeretne volna befejezni az építkezést.¹⁸ Ezért a Koronauradalom Erdőigazgatóságához volt kénytelen fordulni, hogy a bogdányi templom építéséhez szánt több ezer marosi téglát a visegrádi munkálatokhoz bocsássa a MOB rendelkezésére. Úgy tűnik, a terv bevált, mert fél évvel később, novemberben, amikor a nagymarosi téglagyár elkészítette a kívánt téglamennyiséget, volt egy kis elszámolási zavar.¹⁹

Mindezek ellenére Schulek április 23-án a Hungária Villamosági Vállalat Tekintetes Igazgatóságának írt sokadik levelében²⁰ arról értesíti az igazgatóságot,

hogy a visegrádi várkapu építése teljes befejezést nyert, nem mellesleg pedig már csak a villanyoszlopok áthelyezése van hátra. Úgy tűnik ez utóbbi kérdés júliusra sem rendeződött, sőt, Schulek ekkor kelt levelében a nyomaték kedvéért azt is leírja, hogy az augusztusra tervezett ünnepélyes átadásra maga a kormányzó úr őfőméltósága is megjelenhet, tehát már tényleg időszerű lenne azokat a póznákat onnan elvinni.²¹ Arra vonatkozóan nem sikerült forrásra bukkannom, hogy az átadás milyen keretek között zajlott, mindenesetre a kormányzó nem tisztelte meg látogatásával Visegrádot, és az átadás utáni képeken a villanyvezeték

18 Visegrád, MKM, ltsz. 1938.34.

19 Visegrád, MKM, ltsz. 1938.97.

20 Visegrád, MKM, ltsz. 1938.57.

21 Visegrád, MKM, ltsz. 1938.76.

tartó új szerkezetet elég szerencsétlen módon az újonnan felépült kapu vállára állították. Úgy tűnik tehát, hogy ezt a csatát Schuleknek csak félig sikerült megnyernie.

Maga az emlékmű három elemből áll. Egyrészt a középkori várfal folytatásaként, annak nyomvonala és az országút fölött átívelő félköríves záradékú „várkapu” külső oldalán a völgyzárófal pártázataira utaló „gyilokjáró” lőrészekkel és „gyalogkapu”-val (5. kép). Az építmény az ívezet válláig kváderkövekből, onnan fölfelé téglából épült, kölefedéssel. A dunai oldalon a „gyilokjáró” kőlépcsővel folytatódik. Következő eleme a Duna-parti torony, amely felülről nyitott maradt, a csatlakozó falakat részben fölfalazták. A gyilokjárót megjelenítő téglapártázat itt is körbefut, majd a torony közepén oromszerűen kiemelkedik (ez már az emlékmű része), idekerült az országzászló, előtte a vaskorlátan szögvasból Magyarország címere és az 1938-as évszám. A torony falai körül futó vaskorlátan hasonló kialakítású Árpád-házi, Anjou-házi és Hunyadi Mátyás-címer. Talán inkább már az emlékmű részeként az egykori nyugati nagy falkiromlásba épült téglából a középkori műformákat idéző ikerablak. Középoszlopa, fejezete és lábazata, valamint az ívezetet indító kőve egyaránt faragott.

Az út szintje alatt a nyílások elé védőfülkék épültek, amelyeket felülről üvegbetétes mennyezet világította meg. Az egész historizáló együtttest egy IV. Bélát ábrázoló szobor egészítette ki. E szobrot Krasznai Lajos szobrász készítette.

A kőfaragvány

A Schulek által a középkor szellemét megidézni hivatott, és a Salamon-torony reprezentatív ikerablakának visszfényét tükröző ikerablakába épített középoszlop-fejezet bizonyos tekintetben a 12. század végi, 13. század eleji île-de-france-i oszlopfejezetekre emlékeztet (6. kép). A faragvány eredeti származási helye ismeretlen. A fejezet saroklevelei és középső sáslevelei

széles vállakkal, nagy ívben hajlanak ki a kehelyből, majd kisebb kettős bimbóban végződnek. A kő anyaga andezittufa, amiből kifolyólag jelentősen károsodott, a növényi ornamentika részletei már alig kivehetők, egyszerűen tagolt fejlemeze jórészt lemállott. A fejezet főbb vonalaiban mégis értelmezhető. Jellegetes motívuma a volutaszerűen kialakított kettős bimbókból induló, szélesen vállasodó sáslevelek közötti mély vájat és a vájat alján kiöblösödő, mélyített, ívben visszavágott hurok. Úgy tűnik, ez utóbbi motívum szintén a 12. századi île-de-france-i fejezeteken fordul elő.²² A magyarországi emlékműanyagban ehhez hasonló példa általam nem ismert. Úgy tűnik, ennek a Duna-parti sáslevéltípusnak legmarkánsabb párhuzama a párizsi Notre-Dame szentélykörüljárójának egyik északkeleti fejezetén látható (7. kép).²³ Ennek a növényi ornamentikának vélhetően nem feltétlenül a Párizs környéki régióból kell származnia: a normandiai Évieux (Eure) székesegyháza 1160 körüli hosszházának egyik déli fejezetén hasonlóan széles vállú, a tövükben ívesen visszavágott sáslevelek vannak, itt még gótikus bimbók nélkül. Ugyanez a motívum – széles sáslevél, alul ívben visszavágva, immár sarokbimbókkal – nem csak a fent hivatkozott île-de-france-i fejezeteken (Saint-Leu, Senlis, Fleurines), hanem Párizstól délre az étampes-i (Essonne) prépostsági templom déli főhajópillérén (8. kép) és déli kapuján is előfordul – nyilván nem elszigetelt módon. A Senlis környékén megjelenő fejezetek végső soron a korinthoszi fejezet végletekig redukált változatai, miként a bimbós kehelyfejezeteket is kezdetben erre lehetett visszavezetni.²⁴

Így tehát minden adottságunk megvan fejezetünket a középkorból eredtetni, és mindebből egy szép kerek történetet kovácsolni. Tudjuk, hogy Schulek János köveket hozatott le a Fellegvárból (ahonnan szinte teljesen hiányzik a 13. századot reprezentáló kőfaragvány) a Duna-parti torony rekonstrukciójához, azonban az mégis gyanús, hogy ez a markánsan 12. század végi–13. század eleji műformákat mutató fejezet sehol sem szerepel Schulek feljegyzéseiben, továbbá 1944-es kéziratos memorandumában is hallgat erről, illetve publikálva sincs. A *Lapidarium Hungaricum* kötet írása-

22 Például a Saint Leu d'Esseret apátsági templomban a szentélykörüljáró és a főhajó egyes pillérein. A templomhoz lásd Maryse BIDEAULT–Claudine LAUTIE: *Île-de-France gothique*. Paris, Picard, 1987. 318–351. A senlis-i székesegyház karzatának keleti szakaszán, melyhez lásd Uo. 348–367. Ez utóbbi levélformának egyszerűbb, tagolatlanabb változata megtalálható Fleurines apátsági templomában is, lásd Uo. 198, 202; továbbá még korábbi és egyszerűbb formában többek között a senlis-i Saint-Frambourg-kápolna szentélyének sa-

rokoszlop fejezetein. Ehhez lásd Uo. 368–369; Bozóki Lajos–Buzás Gergely–Laszlovsky József: A Senlis-i Saint-Frambourg kápolna kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 11. 2001. 305–312.

23 1163–1182 között. Az utóbbi dátum a kórus felszentelése, melyhez lásd Dieter KIMPEL–Robert SUCKALE: *L'Architecture gothique en France 1130–1270*. Paris, Flammarion, 1990. 150.

24 Denis JALABERT: *La flore sculptée des monuments du Moyen Age en France*. Paris, Picard, 1965. 187.

kor viszont sajnos nem akadt a kezembe az a Visegrádon őrzött, 1938-ban készült fénykép, mely a vízparti torony építkezéseikor készült, és talán Schulek Jánost ábrázolja a torony épülő ikerablakánál. A lábánál egy oszlopfejezet, mellette a hozzá tartozó lábazat. S bár a fotó a részletek tekintetében meglehetősen homályos,

az mégis kivehető rajta, hogy mindkét kőfaragvány – világos színe alapján – frissen faragott lehetett. Ezzel persze a rejtély nincs megoldva. Akármikor is faragták a fejezetet, annak származása, stílusjegyeinek eredete továbbra is ismeretlen marad, amíg erre nem sikerül hiteles forrást találni.

Egy rejtélyes restaurálás nyomában: Egyházgelle anno 1899

„Egyház-Gellének kéttornyú egyháza kétségtelenül Csallóköz egyik legnagyobb régisége és legnevezetesebb építészeti emléke.” Ezekkel a szavakkal méltatta az egyházgellei templomot Ipolyi Arnold 1858-ban, aminél jobb indulást aligha lehet elképzelni egy emlék kutatás-történeti pályáján.¹ Ehhez képest további fogadtatása szerény. Henszlmann Imre jó másodrangúnak tartotta,² és szerepelt Gerecze Péter műemlékjegyzékében is,³ de se Václav Mencl 1937-es, se Gerevich Tibor 1938-as áttekintésében nem kapott helyet. A művészettörténeti kánonból kiesett emlékről évtizedeken keresztül nem hallunk, és az olyan kötelező körökön kívül, mint a szlovák műemléki topográfia,⁴ újrafelfedezése csak az 1990-es évek honismereti irodalmához köthető: éppen Ipolyi műveinek újrakiadása igényelt részletesebb jegyzetapparátust,⁵ amit a Szénássy Árpád által kiadott Honismereti Kiskönyvtár füzetek követt;⁶ Szénássy maga is

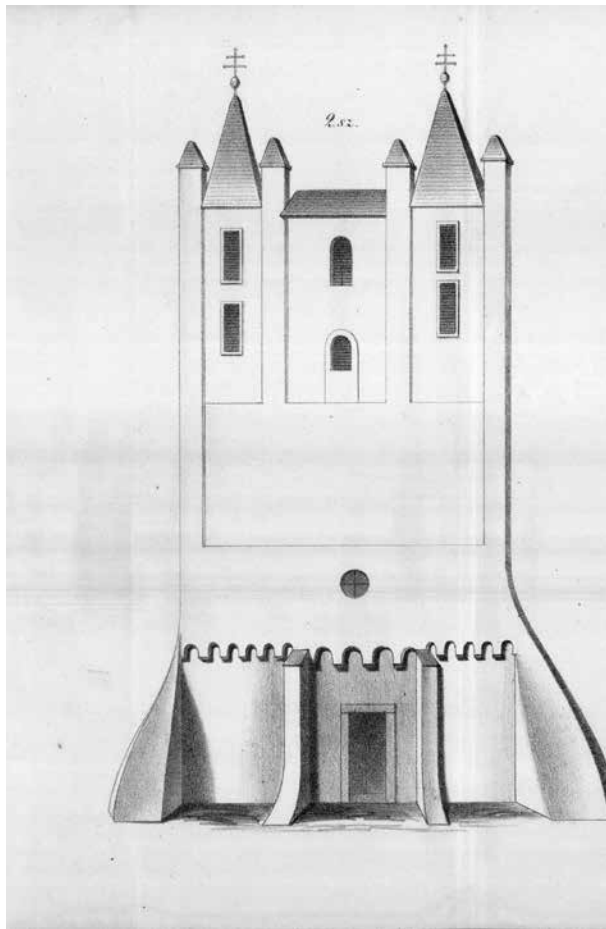
kitért rá Árpád-kori katalógusában,⁷ és a füzet szerzője, Kovács László Görföl Tiborral rendszeresen felvette népszerűsítő áttekintéseibe.⁸ A tudományos kutatás az utóbbi évtizedekben tért vissza Egyházgellére. 1990–1992-ben középkori falképeket fedeztek fel a szentélyben, és megkezdődött ezek restaurálása, amelyről Mária Smoláková számolt be 2008-ban.⁹ 2006-ban pedig a templom renoválásához kapcsolódóan kisebb ásatásra és falkutatásra is sor került.¹⁰ A restaurálási munkák azóta is folynak, amelyhez több, publikálatlan kutatási dokumentáció is készült.¹¹

Az egyházgellei templom nem eredeti formájában őrződött meg, hanem mint a középkori épületek általában, több átalakításon is átesett. Az eddigi publikációk ezek terjedelmes sorozatát ismertetik, köztük 1633-as, 1720-as, 1780-as, 1936–1938-as, 1982–1983-as, 1992-es évszámokkal.¹² E felsorolásból feltűnően hiányzik a 19.

- 1 IPOLYI Arnold: Csallóközi uti-képek. *Vasárnapi Ujság*, 5. 1858. 1–11. sz., idevágó része: 9. sz. 100–101, új kiadása: IPOLYI Arnold: *Csallóközi uti-képek*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 1993. 73–74. Hasonlóan fogalmaz topográfiai munkájában is: „egyháza minden tekintetben Csallóköz egyik legjelentékenyebb építészeti műemléke”. IPOLYI Arnold: *Magyar műemlékek. Archaeologiai Közlemények*, 1. 1859. 79, új kiadása: IPOLYI Arnold: *Csallóköz műemlékei*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 1994. 99.
- 2 HENSZLMANN Imre: Honi műemlékeink hivatalos osztályozása. *Archaeologiai Értesítő*, 19. 1885. XXIII.
- 3 *Magyarország műemlékei*, 2. *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Összeáll. dr. GERECEZÉ Péter. Budapest, Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája, 1906. 654.
- 4 *Súpis pamiatok na Slovensku*, I. Red. Alžběta GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ. Bratislava, Obzor, 1967. 413.
- 5 IPOLYI 1993 (*ld. 1. j.*). 155–158 (Koncsol László), IPOLYI 1994 (*ld. 1. j.*). 239–241 (Hushegyi Gábor).
- 6 Kovács László: *Egyházgelle, Szent Péter és Pál templom*. (Honismereti Kiskönyvtár, 29.) Komárom, Komáromi (Komárno) Nyomda és Kiadó Kft., 1995.
- 7 SZÉNÁSSY Árpád: *Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona*, II. *A nagy-*

szombati és pozsonyi kerület. Komárom (Komárno), KT Lap- és Könyvkiadó, 2003. 28–30.

- 8 Kovács László–GÖRFÖL Jenő: *Középkori templomok a Csallóközben*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2002. 30–34; Kovács László–GÖRFÖL Jenő: *Középkori templomok Dél-Szlovákiában*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2010. 10–13; Kovács László–GÖRFÖL Jenő: *Középkori templomok Pozsony vármegyében*. Dunaszerdahely, Media Nova M., 2016. 49–57.
- 9 Mária SMOLÁKOVÁ: *Kostol v Holiciach – neznáme ranogotické nástenné maľby*. *Archaeologia historica*, 33. 2008. 281–296.
- 10 Martin HANUŠ–Peter GRZNÁR–Katarína HLAĐÍKOVÁ–Marek BUDAJ–Marián ČURNÝ: *Výsledky archeologického výskumu Kostola sv. Petra a Pavla v Holiciach, okr. Dunajská Streda*. *Archaeologia historica*, 33. 2008. 297–317. Ebben hivatkoznak Alica Balázsová a pozsonyi egyetemen készített 1999-es kéziratos szakdolgozatára, amelyet közvetlenül nem ismerek.
- 11 A legfontosabb: Elena SABADOŠOVÁ–Marian HAVLÍK: *R. K. Kostol sv. Petra a sv. Pavla v Holiciach. Umelecko-historický a architektonicko-historický výskum fasád, júl – december 2017* (kézirat az egyházgellei r. k. plébánián). Itt köszönöm meg Jankó Gábor plébános úr kutatáshoz nyújtott önzetlen segítségét.
- 12 E legteljesebb sorozatot Hushegyi Gábornál találjuk, vö. 5. jegyzet.

1. Az egyházzellei templom nyugati homlokzata 1856-ban
IPOLYI 1859. II. tábla

század: az eddig megjelent szakirodalomban semmi nyomát nem találjuk annak, hogy a templomon bármi beavatkozás történt volna 1780 és 1936 között. Pedig maga Ipolyi Arnold is éppen Egyházzelleivel kapcsolatban sóhajtott föl: „Csallóköz ezen legnevezetesebb egyházi emléke egyébként szintén azon ohajtást ébreszté bennünk, vajha Csallóköz virágzó és szép művészi korára emlékeztető számos régi egyházi emlékei időnkint ere-

deti stiljeikben helyreállíthatnának; koronkint a szükséges újításoknál műértő kezekre bízva eltávolítandók volnának a későbbi idők elidomtalánító újításai és restauráció által keletkezett mindazon ellentétes részletek, melyekkel a parancsoló szükség, részben pedig az ízetlenség és tudatlanság mindezen becses régi építészeti emlékeket művészi alakukból kivetkőzteté.¹³

Ipolyi fohásza nem maradt válasz nélkül. Szerencsére ő maga közölte topográfiaja képi mellékletében az egyházzellei templom nyugati homlokzatát (1. kép).¹⁴ Ugyanezt az állapotot örökítette meg Könyöki József is, aki 1877-ben járt a helyszínen (2. kép).¹⁵ A két rajz között vannak eltérések (Könyökinél a kapu melletti két támpillér kiugró kapuépítményt tart és a kis körablak alatt rézsús falvisszaugrás található, viszont Ipolyinál a körablak fölött kezdődik egy faltükrő, amelyet két oldalról lizéna kísér, és más a toronyablakok alakja és a tornyok és a fiatornyok lezárása is), ezek azonban alighanem a rajzoló(k) pontatlanságai, és nem az 1856–1877 közti két évtized során beállt változások következményei. Mi több, Henszlmann Imre még 1885-ben is „a Harznak gerntodi templomára emlékeztető” homlokzatról ír – nyilván a gernrodei Sankt Cyriakusra gondolt, amelynek (különben kerek) tornyai között magas haránt irányú épületrész emelkedik.¹⁶

A mai állapot ettől gyökeresen eltér, és nem nehéz megállapítani, hogy ez nem az 1936-os, Václav Mencl nevével fémjelezhető, modern szellemű csehszlovák műemléki beavatkozás eredménye. A kapu és a háromszögben végződő kapuépítmény, a fölötté található nagy rózsablak, a magas támpillérek, a toronyköz kettős csúcsíves ablaka: mind olyan részlet, amelynek nyoma sincs 1877 előtt, de elképzelhetetlen, hogy 1936-ban keletkezett. Hasonló megfigyeléseket tehetünk a szentélybelsőben is. Itt Ipolyi részletesen ismerteti a faloszlopokat és azok bimbós oszlopfőit, amelyeknek ma nyomát sem találjuk. Igaz, Könyöki nem rajzol efféle oszlopfőt, és amit megörökített, az olyan nyaktaggal rendelkező dísztelen kehelyfejezet, amely hasonlít a maiakhoz. Ugyanakkor éppen az általa lerajzolt részlet, a kettős ülőfülke fölött indított egyszerű hengertag helyén ma háromnegyedoszlo-

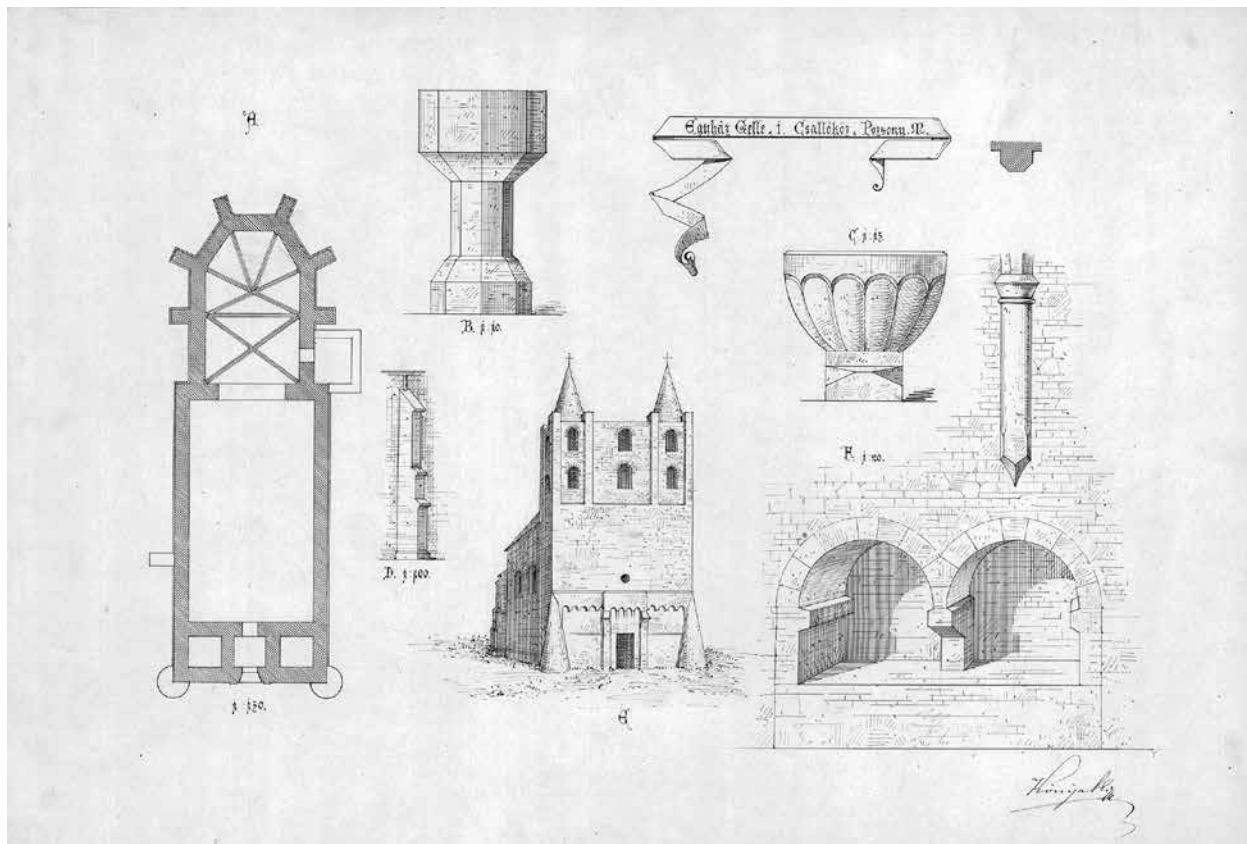
13 IPOLYI 1858 (ld. 1. j.). 100–101; IPOLYI 1993 (ld. 1. j.). 73–74.

14 IPOLYI 1859 (ld. 1. j.). II. tábla; IPOLYI 1994 (ld. 1. j.). 287.

15 *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890.* (Forráskiadványok, 4.) Szerk. VÁLINÉ POGÁNY Jolán. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 2000. 33, 99–101. no. 54. Az itt hivatkozott rajz: K 2486. Köszönöm Bakó Zsuzsannának,

hogy a rajz jó minőségű digitális változatát a rendelkezésemre bocsátotta.

16 HENSZLMANN 1885 (ld. 2. j.). XXIII. Ez persze egyáltalán nem garantálja, hogy az állapotok 1885-ben is változatlanok voltak, hiszen a szerző alighanem a MOB (jelesül Könyöki) rajzanyaga alapján dolgozott. De újabb átalakításokról biztos nem volt tudomása.

2. Könyöki József: Az egyházgellei templom alaprajza, északnyugati nézete és építészeti részletei, 1877 Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, Itsz. K 2486

pokkal kísért falpiller áll, amely belevág a (később befalazott, majd újabban kibontott) ülőfülkébe. A mai szentélyboltozat tehát, címerpajzsos zárókövével és szokatlan bordaprofiljával, szintén egy historizáló megújítás eredménye.

Ez a rejtélyes restaurálás egyelőre rejtőzködik a kutatás elől. Nemcsak a publikációkban nem szerepel, de az irattári kutatások sem vezettek eredményre. Nincs nyoma a műemléki irattárban,¹⁷ sem a Magyar Építészeti Múzeum anyagában,¹⁸ nincs a restauráláshoz köthető rajzanyag a Műemlékvédelmi Dokumentációs Központban,¹⁹ nem lelhető adat az esztergomi Prímá-

si Levéltárban,²⁰ és a helyi plébánián sem. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek ugyan megvannak 1912-ből, 1938-ból és 1939-ből, de ezekben sincs utalás az itt keresztelt restaurálásra.²¹

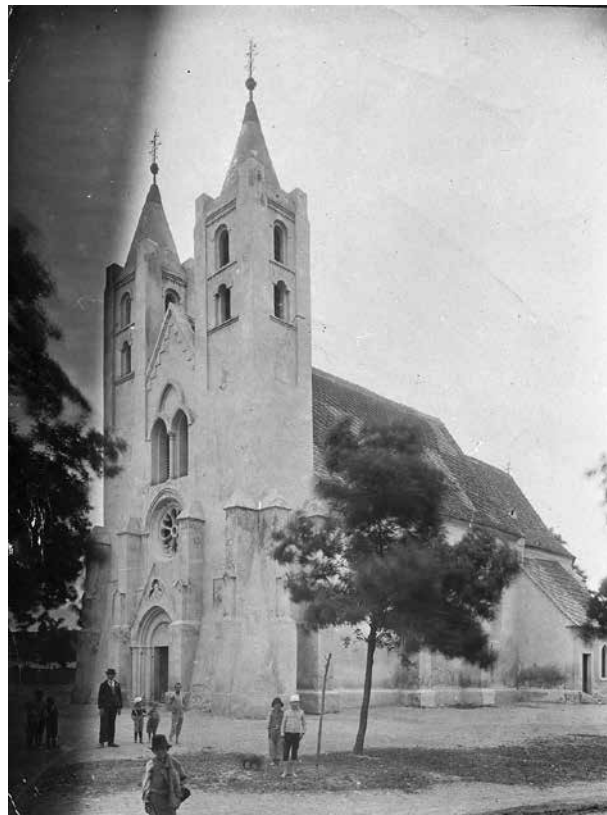
Az egyedül járható útnak a képi források elemzése bizonyult. A legkorábbi ismert fotók a Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Fotótárában találhatóak. Az egyik a templomot nyugatról (33584P) ábrázolja (3. kép), a másik (33583P) délnyugatról (4. kép).²² Ezek rendkívül becses dokumentumok, mert a restaurálás egy máshonnan nem ismert fázisát örökítették meg. A további dokumentumok képeslapok:

17 Köszönöm az ünnepeltnek, Bardoly Istvánnak, hogy megosztotta velem ezt az információt.
18 Ritoók Pálnak köszönöm, hogy lehetőséget biztosított a gyűjteményben a kutatásra, és ő maga is megerősítette a negatív eredményt.
19 Köszönöm Bakó Zsuzsannának a kutatás során nyújtott segítségét.

20 Istvánffy Miklósnak tartozom köszönettel az információért. Tőle tudom, hogy a tervtár és a fotótár sem tartalmaz idevágó anyagot.
21 Ezek anyagát Jankó Gábor plébános úr segítségével értem el.
22 Idézi Alica Balázsová 1999-es szakdolgozata (129–130. ábra) nyomán SABADOŠOVÁ 2017 (ld. 11. j.), 220–221.

3. Az egyházgellei templom nyugati homlokzata 1900 körül Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 33584P

4. Az egyházgellei templom délnyugatról 1900 körül Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 33583P

1. A legkorábbi a szerencsi Zempléni Múzeum képeslapgyűjteményéből való (5. kép).²³ A kettéosztott képeslap felső felén a templomot délkeletről látjuk. Sajnos a feladási bélyegző csak töredékesen olvasható: biztos, hogy az 1910-es évek, és mivel a harmadik szám alsó fele görbül, 1913 vagy 1915 valószínűsíthető. Ez persze csak a postai feladás dátuma, maga a fotó nyilván valamivel korábban keletkezett.
2. Egy ezzel nagyjából egykorú színezett képeslapot őriznek az Országos Széchényi Könyvtárban (6. kép).²⁴ A fotó a templom nyugati homlokzatát ábrázolja.

23 Leltári szám: 0119808. Kiadó Fogyasztási Szövetkezet, Egyházgelle; Schwartz Á. Fényképész, Nagymegyer. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/26996/?list=eyJxdWVyeSI6ICJFZ3loXHUwMGUxemd1bGxllno&img=0>

24 E 443. Kiadja a fogy. és ért. szövetkezet; 4527. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/OSZKKepeslap/11108/?list=eyJxdWVyeSI6ICJFZ3loXHUwMGUxemd1bGxllno&img=0>

- A feladási bélyegző ezen sem olvasható tisztán, de legvalószínűbb az 1917. júli. 15.
3. Már a csehszlovák időkből származik a Zempléni Múzeum másik képeslapja (7. kép).²⁵ Ezt már a terület viszcacsatolása után, tehát 1938–1945 között adták fel, de a fotós székhelyének szlovák megnevezése alapján egyértelmű, hogy a lap 1920–1938 között keletkezett. Mivel az 1936-os átalakításoknak nincs nyoma rajta, alapvetően az 1920-as évek állapotát dokumentálhatja. A következő képi dokumentumok már az 1936-os restaurálást követően készültek. Ilyen a műemléki Fotó-

HUwMGUxemd1bGxllno&img=0 (letöltve: 2019. 06. 10.)

25 Leltári szám: 0119807. Kiadási adatok: Fotograf Adolf Brunner Dunajská Streda, 1128. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/26995/?list=eyJxdWVyeSI6ICJFZ3loXHUwMGUxemd1bGxllno&img=1>

tárban őrzött 1942-es sorozat, Német Albert munkája (P 78414 és P 78323),²⁶ melyen a templomot nyugatról és délkeletről látjuk. Jelentéktelen eltéréseket nem számítva (mint a tornyok nyugati homlokzatán ekkor még meglévő földszinti csúcsíves vakablakok eltüntetése és a nyugati homlokzat kettős csúcsíves ablaka fölötti fal-fülke létesítése) ez az állapot áll fent ma is (8–9. kép).²⁷

Milyen historizáló beavatkozásokat azonosíthatunk a fenti képi dokumentumok segítségével? Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy csak a külsőről ismerünk képeket, és azok is csak a nyugati homlokzatot és a templom délkeleti nézetét ábrázolják, a belsőről nem ismert képi forrás. A restaurálás előtti időből viszont csak a nyugati homlokzatról van két (mint láttuk, kismértékben eltérő) rajzunk, melyek közül Könyökié rálátást enged az északi homlokzatra is.

A legkorábbi, a műemléki fotótárban őrzött fotók tanúsága szerint a legintenzívebb beavatkozások a nyugati homlokzatot érintették. A korábban egyszerű, téglalap alakú nyílást bélétes, félköríves timpanonú, de csúcsíves archivoltú, „átmeneti stílusú” kapuvá alakították, melyet háromkaréjos motívummal díszített háromszögű oromzat zárt (ez utóbbi ma már nincs meg). A kapu két oldalára a korábban is meglévő támpilléreknél magasabb, háromlépcsős, a felső két részt háromszögű díszlezáró támpillérek kerültek. Ugyanilyeneket alkalmaztak a tornyok sarkainál is, amelyek közreveszik a korábbi, kúp alakú saroktámasztékokat. A mai támpillérek kétlépcsősök és rézsús lezárásiuk: ez az átalakítás az 1936-os restauráláshoz köthető. A kapu fölött nyolcküllőjű, csepp és szív alakú mezőből álló rózsaablak nyílik. Ez ma is megvan, de az ezt korábban keretelő, enyhén csúcsíves faltükör 1936-ban eltűnt. A harmadik szinten középen kettős csúcsíves ablak nyílik, melyek fölött egy harmadik csúcsív vakablakot keretezett.²⁸ A középrész háromszögű oromzatot kapott, mely lépcsőzött párkánnyal záródik. Az oromzat teteje a tornyok legfelső ablakainak indításával esik egy magasságba. Ez azért figyelemre méltó, mert a korábbi rajzok szerint a középrész a tornyok legfelső szintjével azonos magasságú volt, és vízszintesen záródott: ez a kialakítás idézte fel Henszlmann számára a szász romanika Querriegelnek nevezett megoldását. Ezek szerint ezt a Kárpát-medencében és környékén szokatlan elrendezést feladták, és

5. Az egyházgellei templom délkeletről 1915 körül
Szerencs, Zempléni Múzeum, Itsz. 019808

a középrész legfelső szintjét visszabontották. A toronyablakokat is bizonyára csinosították, bár nem világos, hogy az Ipolyinál szereplő egyenes lezáras mennyire hiteles – Könyöki mindenesetre a maihoz közelebb álló félköríves toronyablakokat rajzolt. Nincs nyoma a korai rajzokon a két felső toronyszintet lezáró fűrészfogas párkánynak sem. Felszámolták viszont a korábban az első szintet lezáró félköríves párkányt, és a tornyok alsó szintjének homlokzatát két téglalap alakú faltükörrel

26 Idézi Alica Balázsová 1999-es szakdolgozata (131–132. ábra) nyomán SABADOŠOVÁ 2017 (ld. 11. j.). 225–226.

27 A jelen írásnak nem feladata az újabb restaurálások áttekintése. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a rendszeresen 1936–1938-ra datált felújítás alighanem rövidebb volt, mivel az 1939-es egyházláto-

gatósi jegyzőkönyv szerint a legutolsó felszentelés 1936-ban volt.

28 Ez ma már nincs meg, mivel 1936-ban eltüntetették; helyette egy magasabb félköríves vakablak található, amely az 1982–1983-as restauráláskor keletkezett, a korai rajzokon feltüntetett középső alsó ablak helyén.

6. Az egyházkellei templom nyugati homlokzata 1917 körül
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Itsz. E 443

élenkítették. Összességében egy arányos, a korábbi állapot zártságát és tagolatlanságát oldó, elemeiben a késő romanikát és a kora gótikát idéző, a templom fő periódusának tekinthető 13. századi formákból építkező historizáló alkotás jött létre.

Bizonyos, hogy ezt a homlokzatot röviddel később átalakították. Az 1910-es évekből származó képeslapokon a toronyköz visszakapta vízszintes lezárását, oly módon, hogy az oromzat közepét megemelték, ide körablakot

7. Az egyházkellei templom délkeletről az 1920-as években
Szerencs, Zempléni Múzeum, Itsz. 0119807

helyeztek, és a felső toronyablakok indításának vonalában egy párkánnyal zárták le. Ettől a magasítástól eltekintve, úgy tűnik, a homlokzat változatlan maradt.

Sajnos az oldalhomlokzatokról már kevésbé rendelkezünk ennyire tiszta képpel. A hajó támpillérei az újabb folyótámasztás eredményei szerint nincsenek kötésben a fallal, azok a restauráláskor keletkeztek. Könyöki rajzán az északi oldalról hiányoznak (míg a szentélynél jelöl ilyeneket), és mivel a fotótári felvételen (P 33583) már láthatóak a déli oldalon, ezeket az első restauráláshoz kell kötnünk. Kérdésesebb az ablakok alakja. A Zempléni Múzeum korábbi képeslapján, amely délkeletről ábrázolja a templomot, mindegyik ablak csúcsíves. Mivel ezen a toronyköz már vízszintes lezárású, a felvétel a második restaurálás utáni állapotot mutatja. Mivel Könyökinél az északi oldal ablakai félkörívesek, joggal feltételezhető, hogy az ablakok gótikussá alakítása is a historizáló restaurálás eredménye.²⁹

A belsőben a fentebb már ismertetett szentélyboltozat köthető ehhez a fázishoz. A henger alakú falpilléret megőrizték, de új, egyszerű kehelyfejezettel látták el (vö. Bécs, Minoritenkirche hajója), és gazdagon profizott bordás boltozattal látták el. A nyugati boltszakasz díszes címer alakú zárókövet kapott. Hogy ezen volt-e festés, nem tudni, mivel ezt a legutóbbi restaurálás során, amikor a szentélyfalakon gazdag kö-

29 Felmerült, hogy ez eredetileg csak a hajó délkeleti ablakát érintette, és a középső és nyugati ablak még az első restaurálást követően is egyenes lezárású volt (SABADOŠOVÁ 2017 [Ild. II. j.], 230). Ez a 2. zempléni képeslap (3) helytelen értelmezésén alapul. Mivel az már az 1920-as években készülhetett, nem ábrázolhat korábbi állapotot, mint az első zempléni képeslap az 1910-es évekből, amelyen

már az összes déli ablak csúcsíves. A 2. zempléni képeslapon csak ugyan látható téglalap alakú sötét foltok nem az ablakoknak feleltethetők meg (amelyeket ebből a nézetből a támpillérek amúgy is kitakarnak), hanem a támpillérek déli felületének; hogy ezek miért ilyen sötétek (volt valami a felületükön, vagy a fotó retusálásakor lettek ilyenek), nem dönthető el.

8. Az egyházgellei templom déli homlokzata napjainkban
(A szerző felvétele, 2019)

zékori falképegyüttest tártak fel, nem kutatták. A két szakaszt határozott csúcsíves hevederív választja el, amely összetettebb falpillérről indul – itt a restaurálás előtt, mint Könyöki rajzán látszik, egyszerű hengertagos támasz volt. Az új falpillér létesítésekor az eredeti kettős ülőfülkét befalazták.

Összefoglalva tehát úgy tűnik, az egyházgellei templom historizáló restaurálására két menetben került sor. Az első lehetett a komolyabb beavatkozás, mely a nyugati homlokzat jelentős átalakításával, a hosszház támpilléreinek és csúcsíves ablakainak kialakításával és a szentély újraboltozásával járt. Egy következő fázisban a homlokzatot megmagasították, ami ugyan szokatlanabbá és aránytalanabbá tette az összképet, de voltaképpen visszatérést jelentett a korábbi Querriegel-szerű állapothoz. Kérdés most már, mikorra tehető e két átalakítás.

A második restaurálás bizonyosan 1915 előtt zajlott a képeslapok tanúsága szerint. Ehhez megjegyzendő, hogy az 1912-es egyházlátogatási jegyzőkönyv felszntelést és felújítást nem említ, de megjegyzi, hogy rászorul a külső javításra.³⁰ Ennek alapján elképzelhető, hogy a második, kisebb volumenű beavatkozás 1912–1915 között történt. A korábbi restaurálás 1877-et (vagy ha Henszlmann jelentését is számításba vesszük, 1885-öt) követően történt. Ennek dátumául egy, a 2017-es restaurálási dokumentációban szereplő megfigyelés vihet közelebb: a nyugati kapu zárján ugyanis az alábbi felirat

9. Az egyházgellei templom nyugati homlokzata napjainkban
(A szerző felvétele, 2019)

olvasható: „Csináltatta Föt: Bartal László 1899” (10. kép).³¹ A historizáló kapu bizonyosan az első beavatkozáshoz tartozik; az igényes bronzkapu persze akár tartozhatna a másodikhoz is, de valószínűbb, hogy egykorú a kapubéllettel. Így az első, fő restaurálás 1899 körül fejeződhetett be, Bartal László plébánosi működése idején.

Beleházi Bartal László ősi csallóközi család sarja.³² 1821-ben született, először ügyvédnek tanult, majd hadnagyi rangban részt vett az 1848–1849-es szabadságharcban. 1854-ben szentelték pappá.³³ Nagy iro-

30 Visitatio caconica in parochia Egyház-gelle peracta die 10. mensis junii anni 1912. I/1. Esztergom, Prímási Levéltár.

31 SABADOŠOVÁ 2017 (ld. 11. j.), 14, 151.

32 A családhoz lásd NAGY Iván: *Magyarország családai. Pótlék-kötet.* Pest, 1868. (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Na->

[gyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/potlek-kotet-D207/bartal-csalad-belehazi-D4A1/](https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Na-gyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/potlek-kotet-D207/bartal-csalad-belehazi-D4A1/)) (letöltve: 2019. 06. 10.) de az itt bemutatott személy nincs a családfán.

33 *Esztergom Évtapjai*, 2. 1926. 65–66.

10. Az egyházgellei templom nyugati kapujának zárja, 1899
(A szerző felvétele, 2019)

dalombarát és maga is költő volt.³⁴ 1906-ban, nyolcvanöt évesen hunyt el. Tíz évvel korábban, 1896-ban nagyobb műtéten esett át, amire készülve az esztergomi tanítóképezde növendékének és az *Esztergom* című lap újságírója számára pénzadományt tett.³⁵ 1873-tól kezdve szolgált Egyházgellén, egészen haláláig, harminchárom éven keresztül. Alatta szolgált 1877–1885 között segédlelkészként Huszár István, aki kéziratot írt Egyházgelle történetéről, de ez jelenleg nem ismert.³⁶

Bartal Lászlót Manger (a magyar dokumentumokban gyakran Miklós) Imre követte a plébánosi hivatalban, aki 1873-ban született Breznóbányán. Eredetileg ferences szerzetes, majd világi papként szolgált. Egyházgellén 1902-ben tűnik fel először, majd 1906-tól, Bartal László halálától fogva adminisztrátor, majd 1916-tól haláláig, 1945-ig plébános.³⁷

Az első restaurálás ezek szerint Bartal László hosszú plébánosi idejére esett. Ő fogadta még 1877-ben Könyöki Józsefet, és az ő segédlelkésze készítette el a falu (sajnos lappangó) történetét. Maga is nagy barátja az irodalomnak, nyilván nyitott volt templomának eredeti fényében való helyreállítására. Ő maga is támogatta a művet, amit a bronzkapu felirata örökített meg. A restaurálásra az 1896-os nagy műtétjét követően kerülhetett sor, 1899 táján.

Ez azonban, úgy tűnik, legalábbis a homlokzat lezárását tekintve, nem bizonyult minden igényt kielégítőnek. Ezért rövidesen, de bizonyára már Bartal halála után, az új lelkész idejében módosították a homlokzatot. Manger (Miklós) Imre 1902-től volt Egyházgellén, tehát a korábbi restaurálásban valószínűleg még nem vett részt. Elődje halála után azonban végrehajtotta a felmerült módosításokat, vélhetőleg még adminisztrátorként, 1913 táján.

A templom kegyura az erdődy Pálffy család szeniorja volt. Ezt a tisztet Pálffy-Daun Nándor Lipót teanói herceg töltötte be 1879. november 24-től 1900. december 8-ig, azaz az első restaurálás idején. Korábban, az 1850-es években sokat tett Bécsben a város szépítéséért, de 1868-ban birtokát Stübingre cserélte, és ott élt. Kérdés, hogy mennyire vett részt a kegyurasága alá tartozó egyházgellei templom restaurálásában. Utóda, Pálffy-Daun István 1900-tól látta el a seniori teendőket, 1901-től Pozsony vármegye főispánja is. Ő maga is részt vett a pozsonyi szépítő egylet munkáiban. Megemlíthető még Pálffy János pro-senior, aki műbarátként és műértőként is ismertté tette magát. Ennek alapján felvethető, hogy a Pálffyak álltak a restaurálás mögött, talán megmozgatva bécsi és pozsonyi kapcsolataikat. Csak remélni lehet, hogy egyszer előbukkan a levéltári adatokból a restaurálásra vonatkozó ennél konkrétabb adat is.³⁸

34 Nyolcvannégy éves korában, 1905-ben verse jelent meg az *Esztergom* című lapban, X. 1905. I. 8.

35 *Esztergom*, I. 1896. VI. 14. 5.

36 Huszár István: *Egyház-Gelle vidéke s plébániájának története, különös tekintettel Csallóközre*. Kézirat. Idézi: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/h-87E13/huszar-istvan-8B461/>) (letöltve: 2019. 06. 10.)

37 https://library.hungaricana.hu/en/view/PazmanyHTK_Circulares_Esztergom_Index_1897-1936/?query=egy%C3%A1zgelle&pg=94&

layout=s. (letöltve: 2019. 06. 10.) Lásd még az egyházlátogatási jegyzőkönyveket!

38 A Pálffy-Daun-levéltár bécsi részlege az interneten elérhető jegyzék szerint nem ígér sokat az 1900 körüli ügyekhez: <http://www.archiv-informationssystem.at/archivplansuche.aspx?ID=1393>. (letöltve: 2019. 06. 10.) A pozsonyi levéltári anyaghoz lásd František SEIDLÁK et al.: *Štátny Slovenský Ústredný Archív v Bratislave: Sprievodca po archívnych fondoch. 1 Oddelenie feudalizmu*. Bratislava, Slovenská Archívna Správa, 1964. 125–130. Itt köszönöm meg Bubryák Orsolyának a Pálffyak forrásanyagáról nyújtott alapos tájékoztatást.

Győr Attila

Pályázatok egy fürdőre

Három fejezet a Széchenyi gyógyfürdő történetéből

Alábbi cikk a ma Széchenyi gyógyfürdőnek nevezett híres fürdőépület hosszú építéstörténetének három pályázati eseményét tárgyalja. A jó szerkesztő azonnal jelezne, hogy a három pályázatra utaló címadás nem felel meg a valóságnak, hiszen az első esetben épp a pályázat elmaradása volt a botránykő, a harmadik esetben pedig irányított pályázati történésekkel van dolgunk, nem pedig valós pályázattal. A legjobb szerkesztő azonban nem szól: tudja, hogy sokkal erősebb igazság az, amire az olvasó bukkan, mint amit előre megmondanak neki.

1.

Pest, majd Budapest legjelentősebb közparkja, a Városliget a kiegyezés után a természet és szórakozás mellett fokozatosan a sport és az egészség színterévé is vált: a korcsolyacsarnok építésével egy időben a fürdőzés is teret nyert a kertben. Zsigmond Vilmos bányamérnök kitartó kutatómunkájának köszönhetően tíz év után, 1878. március 15-én bővíztű, ráadásul forró gyógyvizet adó artézi kút fölé kerülhetett kútfoglalás, majd nemsokára (1884-ben) Ybl Miklós gloriettje, amely egyúttal a jövődéli Hősök tere helyét is kijelölte. A kiváló minőségű és nagy mennyiségű gyógyvíz lehetővé tette a fürdő kultúra régóta várt megtelepedését a Városligetben. Az első fürdőépület, az ún. Artézi fürdő a meglévő kerti nyári lak/vendégház és kertészlak épületek átalakításával 1883 végére készült el véglegesnek tekinthető,

de a korban ideiglenesnek nevezett állapotában,² hogy aztán három évtizeden át, a Széchenyi fürdő 1913-as megnyitásáig szolgálja a fürdőzők kényelmét, vagy helyenként inkább kényelmetlenségét.

Az épületről, annak minőségéről sokat elmond Klösz György 1885 körül készült fényképe.³ A meglehetősen szerény fürdőház elé az 1896-os Millenniumi Kiállításra felépítették a (Székes)Fővárosi Pavilont, amellyel eltakarták az ideiglenes fürdőépületet a kiállításra látogató közönség elől. A Városliget addigra a város kiemelten fontos helyszínévé vált: itt rendezték a századvég két fontos kiállítását (az 1885. évi országos kiállítást és a fentebb említett Millenniumi Kiállítást), a Hősök térréval impozáns bejáratot kapott, amelyet nemsokára nagyszerű múzeumépületek keretoztek. Az Artézi fürdő régi, kicsiny épülete nem maradhatott sokáig a városligeti fürdő kultúra központja, modernizálásának kérdése a fővárosi döntéshozók körében folyamatosan napirenden volt. A kapacitásbővítésre két megoldás kínálkozott: a jelenlegi épület bővítése vagy új épület emelése.

A fővárosi közgyűlés 1887-ben tárgyalta a fürdő bővítésének ügyét:⁴ „a fürdőnek Czigler⁵ Győző műépítész tervei szerint tervezett kibővítésére a bemutatott részletes költségvetés szerint megkívánt 254,462 frt 84 kr. költséget megszavazza”. A városvezetés tehát a bővítés mellett, tervezőként pedig Czigler személye mellett mondta ki ekkor döntését.

Czigler talán 1884-ben készített bővítési elrendezésén a régi (déli) épület mögé sorolt három pavilont, épü-

1 FEHÉRVÁRI Zoltán (BOR Ferenc közreműködésével): *Budapest, XIV. Városligeti krt. 2. Tudományos dokumentáció*. Budapest, 2012. A dokumentáció a fürdő bővítési terveivel nem foglalkozik.

2 Minderről: FEHÉRVÁRI 2012 (ld. 1. j.). 11–15.

3 Klösz György: *Az Artézi Fürdő*. Fekete-fehér fényképfelvétel. 1885.

körül. BTM Kiscelli Múzeum, Fényképtár, ltsz. 5649.

4 Budapest Székesfőváros Törvényhatósága Közgyűlési Jegyzőkönyvei (a továbbiakban: BPSZKJ). 1887. 446. szám.

5 A forrásokban helyenként Cziegler írásmódban is előfordul, de minden egyéb helyen az általa is használt Czigler névalakot használjuk.

letet láthatunk,⁶ de a Magyar Építészeti Múzeumban fennmaradt, az északi épület főhomlokzatát mutató tervlap⁷ központi kupolájával nagyon hasonlít az ekkor még gondolatban sem létező Széchenyi fürdő később megvalósult homlokzatára.

A közgyűlés 1895-ben ismét kiállt a tervező mellett, és döntést hozott arról,⁸ hogy a nagy Millenniumi Kiállításra az épület tervei készüljenek el, legyenek ott kiállítva, majd a kiállítás után a főváros új artézi fürdő építésébe fog, és mindkét munkálatot Czigler Győző vezesse. 1898-ban a közgyűlés Cziglertől „három alternatívtervet [...] tárgyalás alá is vétetett”, majd felszólították, hogy a „legolcsóbb alternatívtervet akként dolgozza át, hogy a fürdő az előirányzott 630 000 forintból megépíthető legyen”.⁹ Másfél évvel később Czigler a *Magyar Székesfőváros* hasábjain több oldalon át ismertette a lehetőségeket, bemutatta az általa elkészített „öt alternatív tervet”.¹⁰ A Czigler által ismertetett terv (az öt terv valójában csak a kiépítettség fokában különbözött egymástól) azonban már nem a régi épület bővítését jelentette: új épület leírásával találkozunk, amelynek elrendezése alapvetően megegyezik a megépült Széchenyi fürdő szerkezetével. 1900-ban tehát Czigler fejében biztosan, rajzasztalán pedig feltételezhetően készen állt a jövődi Széchenyi fürdő épülete. Az átépítés vagy újjáépítés problémája, azaz a meggyőző előkészítés hiányából adódó kérdés a következő években is felbukkantak.

A sajtóban (és az Országgyűlésben) is heves vita bontakozott ki: „Tizennyolc esztendeje tárgyalják már, hogy valamit tenni kellene a városligeti artézi-fürdővel. Szekérszámra vannak már tervek, de a fürdő ma is olyan rozoga, hogy jóízű ember alig fürdik meg benne. Pedig az ország legkiválóbb balneologusai állítják, hogy az artézi-fürdő víze jobb a híres karlsbadi vizeknél.”¹¹

A nyílt politikai viták és a sajtó kritikusi megjegyzései azonban mégis megtették hatásukat: 1902 őszén a főváros megkezdte a fürdőépítkezések programjának, az első nagy fürdőfejlesztési tervnek kidolgozását. Széles körű egyetértés volt a közvéleményben és a politikumban arról, hogy Budapest felbecsülhetetlen értékét jelenti különleges gyógyvize, és ezt ki kell használni. „Budapest-Világgyógyfürdő”, „Építsünk világfürdőket” – jelentek meg a jelszavak számos helyen.

A vihar azonban ezzel nem ült el. Az Országgyűlésben Zboray Miklós, a neves képviselő felszólalásában kikelt a minisztériumok azon eljárása, politikája ellen, amely a szaktárcák építészeti beruházásait mindig ugyanannak a pár tervezőnek, építésznek, vállalkozásnak juttatja, megkerülve az egyébként bevettnek mondott gyakorlatot, azaz a tervpályázatok kiírásának hasznosnak vélt módját. A képviselő minisztériumként vette végig a kedvezményezett köröket, építészeket. Legkeményebb kritikája ugyan nem rá irányult, de Cziglert is megtámadta: „Itt van a műegyetem, melyet a Lágymányoson fognak építeni, körülbelül 7 millió koronába kerül. Ez is egy országos nagy dolog. Pályázat útján adatott ki? Nem. Czigler kapta ezt meg. Megkapja továbbá a fővárostól az artézi fürdőnek az építését. Ez megint egy nagyobb építkezési mű, a hol válllatve dolgoznának és igyekeznének az építészek a legjobbat produkálni.”¹²

Megszólalása lavinát indított el, és az ellenzéki újságok főként Czigler Győzöt támadták. A Czigler elleni kirohanások egyrészt építészeti képességei, másrészt a vélt vagy valós előjogai (azaz minisztériumi házi építészeti szerepe) ellen irányultak.

„Első sorban nem szabad kőbe foglalt szegénységi bizonyítványt kiállítani korunk építészeti fejlettségéről. Nem szabad megengedni, hogy szaporodjanak azok az izléstelen kőművesmesterei alkotások, melyekkel Czigler Győző nyomorította meg Budapestet. Ez az úr egyébként derék és tiszteleltre méltó férfiú, de végzetes csapás ránk nézve, hogy az építészetre adta magát és hogy tág teret nyitottak szörnyalkotásainak. Ha csak egymaga volna hazánkban, aki építészettel foglalkozik, akkor is inkább várunk kellene a középületek létesítésével, mintsem kompromittálni magunkat a külföld és a későbbi nemzedék előtt. De szerencsére vannak képzett, sőt genialis építőművészeink, kik képesek abszolút becsű alkotásokra. Itt van például a külföldről nem rég visszatért Schulek, kinek nagyrahitottságát Czigler Győzőn kívül minden kartársa elismeri.” Az általános és durva hangvételű támadás¹³ után a cikk konkrétan is megfogalmazza elvárásait a fürdőépítkezésekkel és Cziglerrel kapcsolatban: „Elérkezett az ideje, hogy új szellem inauguráltassék a főváros építkezéseiben, s ehhez az első lépés Czigler úr terveinek tiszteletteljes félretevése. Ha ő nincs annyi jóindulattal a főváros iránt,

6 *Építő Ipar*, 33. 1909. 127.

7 Czigler Győző: Nádor szigeti fürdő kibővítése. Homlokzat. Budapest, 1884. MÉM MDK, Magyar Építészeti Múzeum, ltsz.75.06.3.

8 BPSZKJ. 1895. 1014. szám. A döntést a belügyminiszter még abban az évben jóváhagyta: BPSZKJ. 1895. 1308. szám.

9 BPSZKJ. 1898. 582. szám.

10 *Magyar Székesfőváros*, 3. 1900. 9. sz. (1900. február 26.) 9.

11 *Magyar Székesfőváros*, 5. 1902. 15. sz. (1902. április 6.) 7–8.

12 *Képviselőházi Napló*, 5. 1901. (1901. április 15., kedd) 332.

13 *Magyar Székesfőváros*, 5. 1902. 30. sz. (1902. szeptember 28.) 7.

hogy legalább a fürdőépítkezésnél tért engedjen az igazi tehetségnek és szakértelemnek, vétőt kell, hogy mondjanak a független városatyák." A következő évben többször is kifogásolták Czigler személyét és a vele való kivételező bánásmódot, meglehetősen szenvedélyes, durva hangnemben. A Magyar Székesfőváros címdolgalán, a nem sok jót ígérő „Czigler ur és klikkje” címmel és epébe mártott tollal közölt elemzést Czigler szerepéről: „Az a nagyságos (vagy talán méltóságos?) úr, aki magát Czigler Győző műegyetemi tanárnak és műépítésznek mondja, bizonyára személyes sértésnek minősítené, ha mi őt nem tekintenénk másnak, mint tanárnak és építésznek. Azonban mi nem kisebbítjük egyetlen kártársunkat sem. Illő tisztelettel és megalázkodással adjuk tudtul mindeneknek, hogy Czigler Győző úr nem tartozik a közönséges halandók közzé. Czigler úr – fogalom. Ha beszélni akarsz, jámbor felebarátom építkezési monopóliumokról, állami és fővárosi középületek csúfságáról, előre törni akaró tehetségek elnyomásáról és mindent fölhabzsoló czápa-étvágyról: ne vesztegeds a szót a részletekre. Csak annyit mondj: Czigler Győző. És mindnyájan tudni fogjuk, hogy te föl vagy háborodva és dühöngesz. De hasztalan a fölháborodás. A fogalom má változott Czigler Győző úgy rajta fekszik ezen a városon, mint a púp a nyomorék emberen.”¹⁴

A heves kifakadás oka a főváros 1903. áprilisi döntése,¹⁵ illetve további makacs kiállása saját döntése mellett. A közgyűlés „a Magyar építőművészek szövetségének az építendő Artézi-fürdő terveinek pályázat útján való beszerzése iránt tett előterjesztését” nem volt hajlandó figyelembe venni, és „elhatározza, hogy az Artézi-fürdőt a bizottság jelentésében foglalt javaslatoknak megfelelő átdolgozással Czigler Győző műegyetemi tanár, műépítész tervei szerint építteti fel, míg a Rudas- és Sáros-fürdő építési terveit nyilvános pályázat útján szerzi meg.” A kivételező okaként azt hozták fel, hogy Czigler már 1884 óta készíti folyamatosan a terveket a fürdőhöz, és egy esetleges tervpályázat esetén az összes eddig felmerült munkadíjat számára ki kellene fizetni. A döntés ellen sokan felszólaltak, megkeresték a belügyminisztert, aki július 14-én kérte a közgyűlést a határozat felülvizsgálatára. Ám a döntést a főváros közgyűlése szeptemberben megerősítette,¹⁶ kérve a belügyminisztert a javaslat jóváhagyására. A vitát a kormányváltásoktól terhelt időszakban az ismét kormányra

jutó Tisza István kormányfő belügyminiszterként hozott döntése vitte el végleges irányba.¹⁷ A „határozatot gróf Tisza István mint belügyminiszter most Czigler Győző javára megváltoztatta, mert szerinte nem volna méltányos, hogy Czigler, aki a fürdő érdekében már nagy munkásságot fejtett ki, az építés körül mellőztetné.” A tervezés joga tehát immár szinte megváltoztathatatlanul Czigler kezébe került.

Tisza István beavatkozása után a pályázat lehetsége és Czigler privilégiuma lekerült a napirendről. A korábban többször kifakadó újság már csak kishírben hozta le,¹⁸ hogy „a tanács legutóbb tárgyalta Czigler Győző tanárnak az újonnan építendő Artézi fürdőre vonatkozó terveit és ezt változtatás nélkül fogadta el”.

A közgyűlés a fürdő építésének módosított terveit és költségvetését 1905. február 1-jén fogadta el,¹⁹ ám ekkor a nagy nehezen helyreállított nyugalmat tragikus esemény zavarta meg: Czigler Győző 1905. március 28-án, ötvenöt éves korában elhunyt.

„Legutolsó munkája a műegyetem új palotája, melyből csak a chemiai pavillonnal készülhetett el, s tavasszal kellett volna megkezdenie a városligeti artézi-fürdő építését, melyben halála gátolta meg március hó 28-án” – írta Lyka Károly a *Művészet* című folyóirat hasábjain megjelent,²⁰ visszafogottan kritikus hangú nekrológiájában Cziglerről. „Egy város arcukat az építők formálják s Budapest ma körülbelül a magyar architektúrát jelenti. Akik ezt a kőarcukat megkonstruálták, tehát a magyar architektúrában nyomokat hagytak, azok közt kétségkívül ott van Czigler Győző is. [...] Czigler is teljesen a műtörténetben elkönyvelt régi stílusok különféle rendszerű rekonstrukciójában látta az építészet haladásának útját, így hát a modern művészettel nem tartott semmiféle rokonságot, sőt azzal szemben a legkonzervatívabb álláspontot foglalta el. Tervei a bécsi Hansen-iskola szellemében készültek. Befolyását is ennek az eklektikus építésmódnak terjesztésére használta fel. Talán épp ezért kedvelte őt a közönség szélesebb rétege és minden hivatalos fórum. Munkásságának jelentőségéről lehetetlen most, míg a stílusküzdelmek folynak, teljesen objektív képet adni.” A mélyre látó elemzésben Lyka felsorolta Czigler munkáit, bemutatta építésztársadalmi szerepvállalását, tanári tevékenységét is, mindezt jól érezhetően túlértékeltnek gondolva. De nem tört pálcát Czigler felett, csupán kérdéseket vetett fel művei felsorolása után:

14 *Magyar Székesfőváros*, 6. 1903. 33. sz. (1903. szeptember 8.) 1.

15 BPSZKJ. 1903. április 15. 445. szám.

16 BPSZKJ. 1903. szeptember 9. 964. szám.

17 *Magyar Székesfőváros*, 6. 1903. 43. sz. (1903. december 10.) 9.

18 *Magyar Székesfőváros*, 7. 1904. 26. sz. (1904. december 1.) 8.

19 BPSZKJ. 1905. február 1. 149. szám.

20 *Művészet*, 4. 1905. 187–188.

„Áll az is, amit Czigler épített: a matéria sokáig bírja az életet s a későbbi annalesekben majd megállapítható az igazság elfogulatlanul, megállapítható, hogy a Czigler nevével jelölt architektúra mit jelent és mit nem.”

Czigler halála jogi természetű vitákat is generált, és nem is váratlanul az Artézi fürdő és annak esetleges újrapályáztatása ügye merült fel azonnal. Úgy tűnik, Czigler még életében próbált erre felkészülni. „Már halálát megelőző betegségében, azon alkalmából, hogy a fürdő tervei véglegesen jóváhagyattak, Czigler Győző közjegyzőileg hitelesített meghatalmazásban Dvorak (Dvorzsák) Ede okl. építész és műegyetemi adjunktust [...] nevezte meg állandó helyettesének, kinek minden intézkedéséért a felelősséget magára vállalni hajlandó volt.”²¹ A kérdést az örökösök, a legényemberként eltávozott Czigler testvérei is igyekeztek megoldani, és intézkedtek, hogy a véglegesen elfogadott terveket „a boldogultnak 21 éven át hűségess munkatársa és a műegyetemen segédtanára (s most helyettese) és jó barátja, Dvorák Ede műépítész úr vigye keresztül, a ki azon terveknek nemcsak minden egyes részletét tökéletesen ismeri, de azok elkészítésében Czigler Győző urnak segédkezett, és így átvagyunk hatva azon tudattól, hogy Dvorák Ede úr Czigler tanár urnak azon szellemét, ideáit is felfogta, melyek a szóbanforgó építkezési műben is nyilvánulnak. Egyúttal bejelentik, hogy e mű kivitelére nézve Dvorák Ede és Gerster Kálmán műépítészek társulni óhajtanak, s kérik, hogy ezen bejelentés alapján a megbízás a nevezett műépítészeknek kiadassék”.²²

A minden oldalról érkező nyomás alatt álló fővárosi tanács és közgyűlés hasonlóképpen igyekezett az esetleges problémáknak mihamarabb elejét venni. A közgyűlés már április 12-én gyors döntést hozott, komoly vita után: „A közgyűlés a tanács indokolt javaslatához hozzájárul és elhatározza, hogy az Artézi-fürdő felépítésével a folyó évi 149. sz. határozattal végleg megállapított tervek szerint és illetve ezen építkezés művezetésével a megbízott Czigler Győző elhunytá folytán a tanács előterjesztésben foglalt indokoknál fogva Dvorak (Dvorzsák) Ede és Gerster Kálmán műépítészek hivassanak meg, ugyanolyan feltételek mellett, mint a minőkkel a megbízás néhai Czigler Győzőnek kiadatott.” Felkészülve azonban a várható támadásokra, az illetékesek a „budapesti Artézi fürdő építésének művezetése, ellenőrzése és a felügyelet érdekében építőbizottságot” alakítottak,

olyan tagokkal, mint Alpár Ignác, Hauszmann Alajos, Quittner Zsigmond, Vázsonyi Vilmos, Wellisch Alfréd, Zipernovszky Károly, Zsigmondy Béla”.²³

A másnapi *Népszavában* durva hangvételű cikk jelent meg a történetekről, amit „nyilvánvaló panamáznak” és „abszurdumnak” neveztek. A cikk kitért Czigler egykori privilégiumaira, de főként a fürdő építésénél utódjaként kinevezett Gerster ellen irányult. „Március 28-án aztán meghalt Czigler s már április 3-án az örökösök kérvényt adtak be a városhoz, hogy az említett megbízatást ruházzák át Dvorák Ede és Gerster Kálmán építészekre. A főváros urai, akiknél minden legkisebb ügy elintézése hónapokba, sőt évekbe kerül, úgy látszik, nagyon sürgősnek találták a nevezettek érdekeit és már 8-án tanácsülésben elfogadták azt, s ma utólagosan a közgyűlés napirendjébe becsempészve, azonnal is elfogadták. Ezzel egy 2 és fél millió munká rövidezen oda lett adva két egyáltalán nem alkalmas előkelő idegennek. [...] Mily lehetetlen az, hogy egy alapjában művészi munkát örökség útján idegen emberekre ruházzon le. [...] Az is csak csalaftinta [és egyébként Alpár Ignác építész által kimondott] kifogás, hogy Gerster régi munkatársa az elhunyt Cziglernek. Hiszen, ha ez úgy van, ahogy volt, akkor lehetséges az, hogy Czigler Gersternek, saját munkatársának odaítélte a Kossuth-mauzóleum építését [mint pályázati bíráló]? Tehát vagy akkor történt a komisszág, vagy most.”²⁴ A cikk és az abban idézett ellenzéki (dr. Baracs Marcell általi) felszólalások ellenére nyilvános tervpályázat kiírására ismét nem került sor, Dvorák és Gerster megtarthatta a tervezési feladatokat, de a fürdő sokat kifogásolt elhelyezését később, újabb kritikák hatására mégis módosították kissé.

Dvorák Ede ott folytatta a munkákat, ahol azt meszterétől, Czigler Győzőtől a mord halál elragadta. Már nem volt kérdés, hogy új épületet kell emelni a régi fürdő egyszerű épületének bővítésé helyett. Dvorák rendkívüli alaposággal állt neki a feladatnak. „Dvorak Ede, amint a fővárostól a fürdő építő terveinek végleges elkészítésére megbízást nyert, a leghíresebb és legmodernebb európai fürdők és azok berendezésének tanulmányozása céljából sorra látogatta kontinensünk leghíresebb fürdőit. Gondos megfigyelései és tapasztalatai azt eredményezték, hogy a Czigler-féle terveket úgyszólván egész mivoltukban átdolgozta.”²⁵ Hosszas viták után alakult ki az 1906-ban látványos terven megrajzolt új elhelyezés.

21 *Fővárosi Közlöny*, 16. 1905. (április 1.) 526.

22 *Uo.*

23 *Építő Ipar*, 29. 1905. 369–370.

24 *Népszava*, 33. 1905. 49. sz. (1905. április 13.) 4.

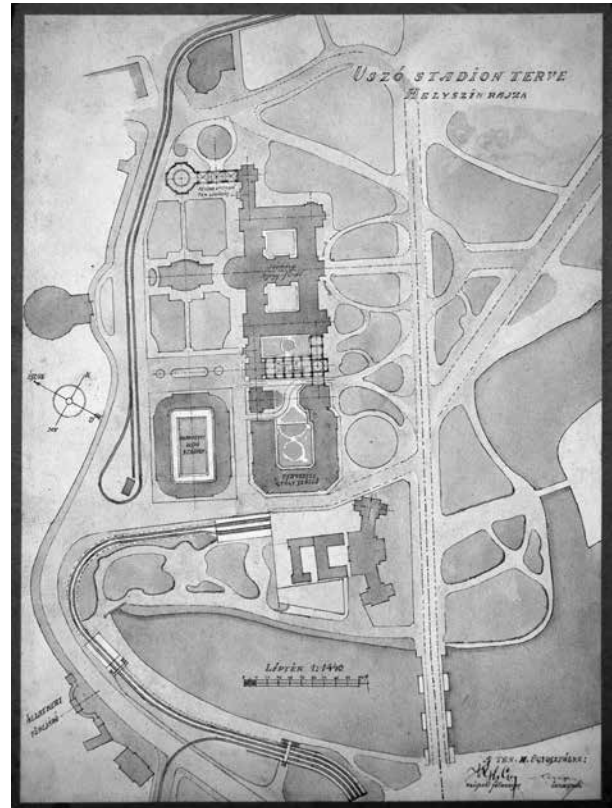
25 *Építő Ipar – Építő Művészet*, 39. 1915. 14.

A fürdő(k) megépítése presztízskérdés lett a főváros számára. Az építkezés az engedélyek megérkezése után a közbeszerzések kiírásával 1908 őszén megindult. Az építkezés maga 1909 tavaszán kezdődött meg.

1912. december 30-án a fürdőépítkezésekért felelős Márkus Jenő tanácsnok részletesen értekezett²⁶ arról, mit várhat a főváros a Városliget nagyszabású fejlesztésétől, az ott készülő új épülettől, és hogyan lendülhet fel Budapest idegenforgalma az új, nem sokkal korábban kissé váratlanul Széchenyiről elnevezett²⁷ fürdőnek köszönhetően. „A ránk köszöntő 1913. esztendőben fővárosunk egy új nagyszabású, közhasznú intézménnyel lesz gazdagabb. Mire a Városliget évszázados fáin újra visszanyerik lombjaikat és kinyílnak a tavasz illatos virágai: teljes pompájában megnyílik az új Széchenyi (artézi) fürdő, a betegségben szenvedő emberiségnek ez a régóta óhajta várt Mekkája, amelynek építése mintegy négy évvel ezelőtt indult meg. [...] Egy hírneves orvos-tanár mondotta egyszer, hogy az egészséges ember halomra gyűjti a kincseket még a legelemibb szükségleteinek, sőt egészségének a rovására is, a beteg ember pedig utolsó vánkosát is odaadja, hogy visszanyerje elvesztett egészségét. Erre az általános emberi vonásra alapítani azt az állítást, hogy fővárosunk fürdői és ezek között mindjárt a Széchenyi gyógyfürdő lesz az az egyik vonzó erő, ami a művelt nyugat útra kelő lakóit városunkba fogja irányítani.” Az építkezés a korban jó részt megszokott módon, azaz átláthatóan, nyíltan haladt: szigorú határidőkkel kiírt nyilvános árlejtések (versenykiírások, azaz közbeszerzések) után versenytárgyalások, majd azok eredményei alapján döntés a tanácsban. A fürdő ünnepélyes megnyitására 1913. június 16-án, hétfőn délelőtt került sor, délután háromkor pedig a nagyközönség is birtokba vehette az új létesítményt.

2.

A fürdő megnyitása után az elfogultabb lapok és a döntéshozók sokáig csak az épület és az intézmény nagy sikeréről, hatalmas látogatottságáról tudósítottak, azonban a fürdő látogatottsága elmaradt a várttól. A fürdő fejlesztése emiatt is folyamatosan napirenden volt, fontos elemeként a főváros fejlesztési terveinek. A fürdő legnagyobb problémáját az uszoda, azaz a modern sport egyik alapfeltételének hiánya jelentette. Sok

1. Úszóstadion terve. Helyszínrajz, 1926(?)
Budapest Főváros Levéltára, XV.17.d.328.

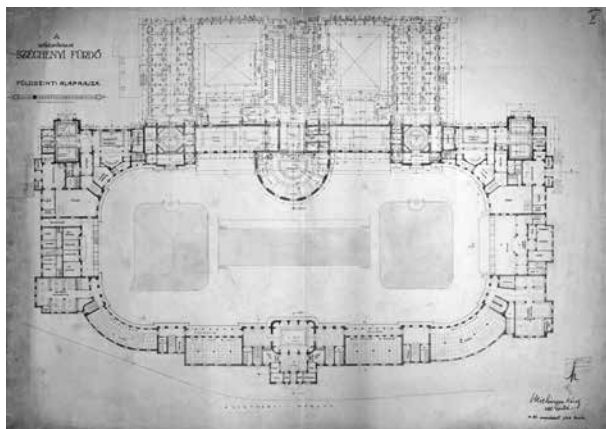
megvalósíthatatlan elképzelés született az uszoda elhelyezésére, talán a legszebb közülük az 1926 elején készült, színezett, alaposan átgondolt és rettenetesen túlépített épületegyüttest ábrázoló tervlap: a fürdőépülettől nyugatra ivócsarnokkal bővített folyosó vezet a nagy, belső udvaros szállóhoz, mellette az önálló úszóstadion téglalap alakú tömbje helyezkedik el, míg keleten az egyensúly fenntartása kedvéért megnevezetlen funkciójú, csarnokszerű térlezárást helyeztek el a fürdőépület nyúlványaként. A körülmények, szükségletek, számítások mind a Széchenyi fürdő bővítése felé mutattak, az uszoda megépítését nem lehetett tovább halogatni (1. kép).

A lapok 1926 januárjában adtak hírt²⁸ a tervpályázatról a „városligeti Széchenyi-fürdő kibővítéseként építendő nyitott uszoda terveire. A kitűzött pályadíjak: I. díj:

26 *Független Budapest*, 7. 1912. 52. sz. (1912. december 30.) 4.

27 BPSZKJ. 1912. július 3. 1211. szám.

28 *Fővárosi Hírlap*, 15. 1926. 2. sz. (1926. január 13.) 8.

2. Weichinger Károly pályaterve, földszinti alaprajz, 1926
Budapest Főváros Levéltára, XV. 17.d.328.3631.17/5

20,000.000 K; II. díj: 15,000.000 K; III. díj: 10,000.000 korona és 10 megvétel á 5,000.000 korona. A pályamunkák 1926. évi március 1-én déli 12 óráig adandók be a II. ügyosztályban". A pályázaton csak „magyar honos” építésszek vehettek részt.

Az uszodával kapcsolatosan nagy volt az előzetes lelkesedés: az Országos Testnevelési Tanács és a Magyar Úszósövetség februárban azt javasolta, hogy az 1926 augusztusában (azaz csupán hét hónappal később!) Magyarországon megrendezendő úszó-Európa-bajnokságot már az új uszodában bonyolítsák le. Hamarosan azonban belátták ennek lehetetlenségét, és a versenyhez a Császár fürdő gyors átépítése mellett döntöttek.²⁹

A tervpályázati kiírás szerint a pályaművek beadási határideje március 1. volt, ennek ellenére a kormányközeli *Fővárosi Hírlap* március 24-én, szerdán³⁰ arról számolt be, hogy csak hétfőn (azaz március 22-én) bontották fel a beérkezett műveket. A késlekedés oka feltehetően a zsűri összeállítása körüli bonyodalmakban keresendő: a tizenöt fős testületet csak az előző hét végére sikerült felállítani Sipőcz Jenő polgármester elnökletével. A feltehetően jól értesült lap szerint végül harmincöt pályamű érkezett be a pályázatra, de másutt egyéb számok is megjelentek.

A tervpályázat eredményhirdetésére csak 1926 áprilisának végén került sor. Az eredményt ekkor közlő lapok is felrötták a bírálóbizottságnak, hogy a március 1-jén lejárt pályázatról csak két hónappal később hoz-

29 *Fővárosi Hírlap*, 15. 1926. 8. sz. (1926. február 24.) 2.

30 *Fővárosi Hírlap*, 15. 1926. 12. sz. (1926. március 24.) 6.

3. Weichinger Károly pályaterve, oldalhomlokzat, 1926
Budapest Főváros Levéltára, XV. 17.d.328.3631.

tak végső döntést, s ez a késlekedés is hozzájárul ahhoz a csúszáshoz, hogy az uszodát legalább egy évvel később adhatják csak át a tervezettnél. A túlzásba eső *Független Budapest*³¹ még azt is sérelmezte, hogy a megvásárolt, illetve győztes pályaműveket a főváros két teljes hétre közszemlére teszi, azaz bemutatja a nyilvánosságnak, ami egyébként szokott és korrekt eljárás volt akkoriban is.

A talán negyven beérkezett anyagból a zsűri tizenhat pályatervet talált megvételre vagy díjazásra (kitüntetésre) érdemesnek. A 20 milliós első díjat Francsek Imre, a 15 milliós második díjat Hajós Alfréd, a 10 milliós harmadik díjat Krancsun Virgil pályaművei nyerték. Kiemelt megvételre ajánlotta a zsűri Jónás Dávid és Zsigmond pályaművét. A tizenhat díjazott, illetve megvásárolt pályamű alkotója és díjaik az alábbiak szerint alakulhattak:

Francsek Imre	20 millió
Hajós Alfréd	15 millió
Krancsun Virgil	10 millió
Jónás Dávid és Zsigmond	5 és 10 millió között
Miakics Károly	5 millió
Barát Béla és Novák Ede	5 millió
Bauer Gyula és Schmitterer Jenő	5 millió
Böhm Henrik és Hegedűs Ármin	5 millió
Sárkány István	5 millió
Rerrich Béla	5 millió
Maróthy (Maróti) Géza	5 millió

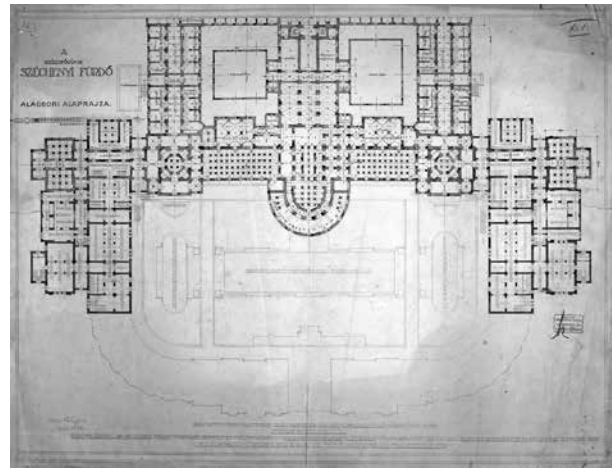
31 *Független Budapest*, 21. 1926. 17. sz. (1926. április 28.) 4.

Kauser József és Pécsi László	5 millió
Sándy Gyula	5 millió
Szabolcs Ferenc	5 millió alatt, talán 3 millió
Weichinger Károly	5 millió alatt, talán 3 millió
Komor Marcell	5 millió alatt, talán 3 millió

A beérkezett és a Főváros által feltehetően megvásárolt tervek közül csupán öt pályázat részleges, hiányos anyaga maradt fenn. A pályázat bírálati szakaszában a terveket számokkal látták el (a bírálat feltehetően a tervezők személyének ismerete nélkül történt: ennek kissé ellentmond, hogy néhány terven a tervező neve szépen beszerkesztve látható). A számozás római számokkal történt, mára IV., VII., X., XI., XXVI. számúként bírált tervek közül maradtak meg lapok, így huszonhat terv szinte biztosan beérkezett a tervpályázatra. A hiányos anyag ellenére elmondható, hogy a tervezési feladat része volt elkészíteni az 1913-as, Dvorák-féle alaprajzi, homlokzati és metszetrajzok bővítési rajzát, amelyhez a pályázatot kivevők feltehetően megkapták azokat a Klösz György és fiai által készített fotólitográfiai másolatban.

Legteljesebben a X. pályázat tervanyaga maradt meg. Ennek alkotója utólagos aláírása szerint Weichinger Károly, aki csak alacsonyabb díjazásban részesült, bár a pályája elején járó építés számára feltehetően ez is komoly siker lehetett. Budapest Főváros Levéltára őrzi Weichinger rajzait a teljes bővítés alagsori, illetve földszinti alaprajzáról, a Dvorák-féle rajzokhoz hozzátoldott épületrészekről. A homlokzati részleteken Weichinger klasszikusabb jellegű, franciás késő barokk, kora klasszicista stílust alkalmazott, a rajzok kiegyensúlyozott, nyugodt hatású épületet mutatnak. Terve alaprajzi rendszerben nagyon is emlékeztet a mai együttesre: nagy ovális strandudvart hoz létre, kétoldalt elhelyezve a férfi és a női kiszolgáló tereket. A hátsó homlokzat közepére csak kisebb méretű, kevésbé reprezentatív bejárati csarnokot helyez, a fürdő régi főépületéhez képest alárendelt szerepben tartva. A régi épületet nem bővíti mellékszárnyakkal, de az északi homlokzat mögött lévő medencesort teljesen átalakítja (2–3. kép).

Maróti Géza tervét ötmillió koronával díjazta a bírálóbizottság, a XXVI. szám alatt kezelt tervanyagából egyetlen lap, az alagsori alaprajz maradt fenn. Ez alapján az látszik, hogy Maróti szinte teljesen érintetlenül hagyta a régi épületet, de annak hátsó szárnyaihoz vastkos, nagy, erőteljes tömböt rakott, s ebben az oldalsó részben helyezte el a női, illetve férfiöltözőket, kiszolgáló helyiségeket, büféket, éttermet. A strandudvar nála is ívelt, feltehetően jelentős méretű főbejárati fejjépülettel. Maróti épülete nagyon tűnik, széles, hangsúlyos

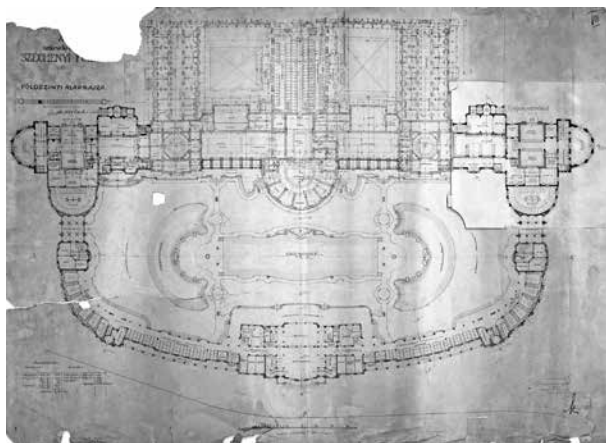

4. Maróti Géza pályaterve, alagsori alaprajz, 1926
Budapest Főváros Levéltára, XV. 17.d.328.3631.17/5

méretű tömbökkel és széles ívekkel dolgozik, tervezett bővítése meglehetősen hangsúlyos az egyébként szinte érintetlenül hagyott régi épülethez képest is (4. kép).

Kiemelt megvételt nyert (valahol 5 és 10 millió korona között) Jónás Dávid és Jónás Zsigmond IV. szám alatt jegyzett terve. Pályázati anyagukból az alagsori és a földszinti alaprajz maradt meg. A terv feltűnően hasonlít a mai épülethez: ívesen kapcsolódó strandszárny kiemelt fejjépülettel, a főépülethez kétoldalt U alakban kapcsolódó oldalszárnyak. Nagy öltözők, rengeteg köztér, büfék, napozók sora a terven, miközben a régi épületet teljesen érintetlenül hagyja. A terv sokkal közelebb áll a megvalósult épülethez, mint Francsek Imre első díjas eredeti pályaterve. A Jónásoktól megvett tervet szinte biztosan felhasználta Francsek a győztes terv átdolgozásához, mégpedig elég nagy mértékben (5. kép).

A XI. (és helyenként 11.) szám alatt jegyzett terv (illetve egyetlen fennmaradt tervlap, egy földszinti alaprajz) alkotója bizonytalan. A terv biztosan a pályázatra készült, mert keltezési dátuma a beadási határidő, 1926. március 1. A terv különlegessége, hogy a strandudvar egyedül itt szögletes a fennmaradt tervek közül, de talán ennél is szokatlanabb, hogy a terv aszimmetrikus épületet ábrázol. A régi fürdő medenceszárnyának bővítése még egyforma mindkét oldalon, ám a strandudvar már nem. Az északnyugati sarokba, azaz a férfínépfürdő mellé a város és az állatkert felőli oldalon újabb építészeti hangsúlyt hoz létre, amellet, hogy a strandfürdő fejjépülete is kimagaslóan nagy alapterületű a terven. Mindhárom tervnél nagyon izgalmas lenne tudni, mi-

5. Jónás Dávid és Zsigmond pályaterve, alagsori alaprajz, 1926
Budapest Főváros Levéltára, XV. 17.d.328.3631.

lyen homlokzatokat szánt a tervező az alaprajzokhoz, de talán ennél a tervnél lenne ez a legérdekesebb (6. kép).

A tervpályázat győztese, Francsek Imre tervpályázati anyagából egyetlen tervlap, mégpedig a földszinti alaprajz maradt fenn. Francsek rajza valóban megkapó látványt nyújt, nagy, erőteljes csomópontokkal alakított, a régi épületet szinte teljes egészében meghagyja, talán leggyengébb pontjain (a hátsó szárnyak kiszögelléseiben) pedig még erősíti is a régi épületet. A terven már ott az impozáns strandszárny, ennek később megépített kialakítása alig tér el a rajzitol: ott sorakoznak a nyitott oszlopos arkádok között az öltözőkabinok, ott áll a fejpület. A megépült fürdő főként a régi főépület bővítését tekintve különbözik lényegesen az itt papírra vetettektől. A papíron nincsenek még meg a megépült mellékszárnyak, a terv csak a fürdőfeladatok praktikus befoglalására törekszik.

Francsek kivitelezésre került végső terve a strandfürdő általa tervezett első formáját továbbvitte, de redukálta a korábban tervezett népfürdőket, és feltehetőleg a Jónás Dávid és Zsigmond által készített tervek alapján mellékszárnyakat alakított ki: ezek azonban nemcsak a fürdő üzemét szolgálták, hanem komoly reprezentatív szerepet kaptak, ma is egy oldalszárny fogadja a város felől érkezőket. A kivitelezés során sokat egyszerűsödött az alaprajz is. Míg a pályaterven a fejpület homlokzati alaprajzában is barokkos vonal-

vezetést kapott, ez szögletessé vált, de dekorációja barokk (copf) maradt (7. kép).

Bár néhány észrevételt tettünk, mégis meglehetősen keveset tudunk a bírálati szempontokról, illetve a győztes kiválasztásának indokairól. Az ezúttal harminchat pályázót említő *Fővárosi Hírlapban* Francsek Imre terveinek értékeléséből azonban megjelent némi ízelítő. „A bizottság szokatlanul kedvezően fogadta a bemutatott terveket és az építésztagok is kivétel nélkül elismerték, hogy a tervező különleges érzékkel tudta a toldaléképítkezést összhangba hozni a főépület klasszikus stílusával, anélkül, hogy kopizált volna.”³² Az állítás meglehetősen furcsa: a bővítés egyértelműen copfos-barokkos stílusú homlokzatai kicsit sem követik, és talán nem is illeszkednek igazán a főépület (már a korban is) klasszikus jellegűnek (hol antiknak, hol reneszánsznak) tartott homlokzataihoz. Ennek ellenére a fővárosi vezetők egyike szerint: „a fürdő koronája lesz a Városligetnek és a ligeti strand a kontinens egyik legnagyobb uszodája lesz”.

Francsek maga a *Magyar Építőművészet* 1928. évi 9. számának első lapjain számolt be a fürdő építéséről *Az új Széchenyi-fürdő* című, képekkel gazdagon illusztrált cikkében.³³

A cikk elején Francsek röviden és kissé nehézkesen összefoglalja a kapott feladatot: „egy meglévő, nehéz, klasszikus, kőarchitektúrájú, zárt egységű gyógyfürdő gondolatának folytatása körülöleléseképpen kellett kialakítani ennek szabad, hatalmas ívű, mindamellert klasszikusan tagozott épületkoszorúval körülvett kifejtését, a therma-udvart”. Ezután kifejti, miért helyezte el a főépületet, a szárnyakat, teraszokat ilyen sorrendben, miért így alakította a tengelyeket, de ezzel kapcsolatosan különösebben érdekes dolgokat nem mond. Sokkal izgalmasabb, amit az új épület stílusáról ír. „A strand-fürdő külső homlokzata friss reneszánsz-formákat igyekszik adni, különösen a közepén franciás vonatkozásokkal. Ezt a stílusváltozatot véltem olyannak, mely a legkevésbé disszonáns, a régi fürdő 1900-as évek divatja szerint klasszicizáló homlokzatával és mindamellert a modern, a szecessziós elemektől megtisztított tiszta nemes architektúrára törekvő ízlésnek legjobban megfelel. Kétoldalt levegős, mély-árnyékú reneszánsz loggiák által könnyedén feloldott íves oldalszárnyak közepette emelkedik a közép-főépület Louis XV. reminiscenciák jegyében készült főhomlokzata. [...] Az előcsarnok a

32 *Fővárosi Hírlap*, 15. 1926. 26. sz. (1926. június 30.) 7.

33 FRANCSEK Imre: Az új Széchenyi-fürdő. *Magyar Építőművészet*, 28. 1928. 9. sz. 1–25.

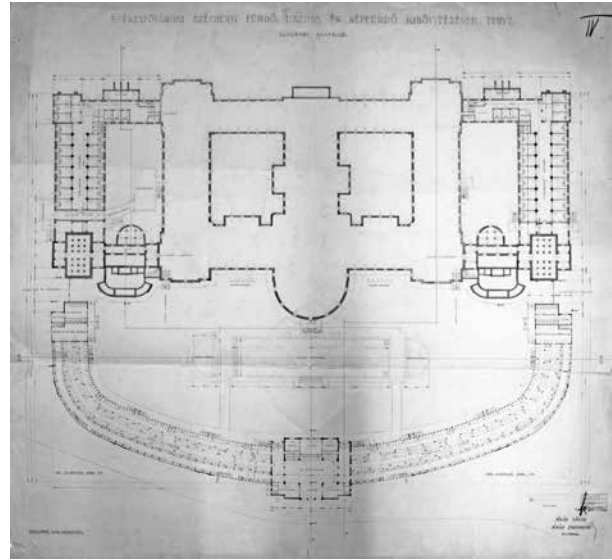
homlokzat jellegét viseli magán, de már barokkosabb szobrászdekorációval. [...] Az előcsarnok hosszában elterülő buffet-terem szintén a barokk jegyében készült. [...] Míg a külső homlokzat az utca felőli lezárást akarta célozni, addig a strandudvar intern jellege klasszicizáló, levegős, lépcsőzetesen szétterjedő amfitheátrális hatást vált ki, festői épülettömb-csoportosításokkal változatosságra törekednek.” A stíluselemzés kissé zavaros: Francsek nem magyarázza meg, miért illesztett franciás késő reneszánsz–kora barokkból barokkba, illetve copfba hajló épületszárnyat a klasszikusnak tartott régi főépülethez. Feltűnő a modernnek a szecesszióval való szembeállítás, saját stílusát a szecessziótól megtisztított historizálónak gondolja, amelyet előremutató, reprezentatív stílusnak tart.

Mindezt összefoglalva, áttekintve, Francsek visszafogott elégedettséggel szól alkotásáról: „Ha végigtekintek az építkezésnek a történetén, az az érzésem, hogy ily nagy, komoly feladat számára kevés volt az előkészítési idő, amely számomra adódott, mert bizony pár hónap alatt, ily ideges atmoszférában nagyon nehéz tökéleteset alkotni. Talán meglátszik a mű egyes részein a lázas munka hatása, azonban mindamellett úgy érzem, a lényegeken sikerült a jót, a szépet és tökéleteset megközelítenem.” Önkritikáját ma is megalapozottnak érezhetjük.

Az áttervezés, az új tervezés programját összefoglalóan fogalmazta meg a Francsek által 1926 júniusában szignált, színes és már a mai kialakítás alapvonalait mutató helyszínrajz. Ez a rajz a legkorábbi dokumentum, amelyen felrajzolódik a fürdő és strand megvalósult és jórészt ma is álló épületegyüttese. A rajz színekkel elkülönítve mutatja be a korábbi épület magmaradó részeit és az ahhoz kapcsolódó új építéseket. Az egyszerű, jól érthető módon kommunikáló terv a legszebb összefoglalása az épület építéstörténetének.

1927 januárjának elején tartották az épület bokrétaünnepét, azaz ünnepelték a párkánymagasság elérését (8. kép).³⁴

A munkálatok és az ügyintézés szépen haladtak, azonban váratlanul botrány tört ki. Az ellenségesnek nem nevezhető politikai nézetű, szerdánként megjelenő *Fővárosi Hírlap* március 9-i címlapján mindhárom cím a fürdővel foglalkozott.³⁵ A botrány lényege a beruházás megkezdése előtt becsült teljes költség (12, illetve maximum 25 milliárd korona) és a már ekkor biztosan

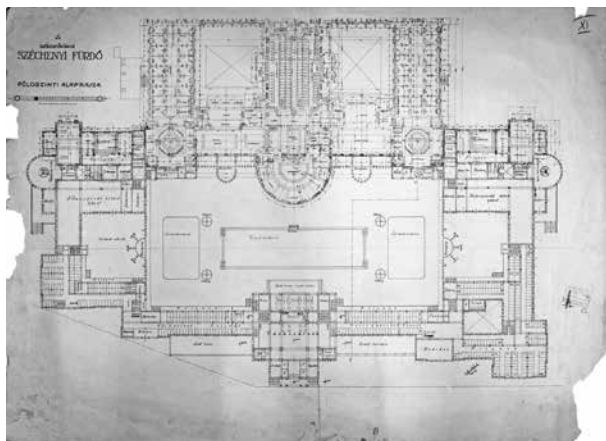

6. Ismeretlen szerző pályaterve, földszinti alaprajz, 1926
Budapest Főváros Levéltára, XV. 17.d.328.3631.

kimondható valós összköltség (kb. 50 milliárd korona) közötti óriási különbség volt. „Csak egy rossz és veszedelmes rendszer szülhet olyan botrányt, amelyről elég annyit mondani, hogy egy huszonötmilliárdos építkezés, amelyet kezdetben csak tizenkétmilliárdra terveztek, ötvenkétmilliárdjába kerül a főváros adófizető polgárságának.” A cikkben igyekeztek megállapítani az okokat is. „Az első hiba már a pályázat kiadásánál megtörtént, amikor a tanács a Szentgyörgyi és Walla-cég ajánlatát fogadta el, annak ellenére, hogy a középítési ügyosztály ezt az ajánlatot irreálisnak találta. Az ajánlat mellett az volt a döntő argumentum, hogy a Szentgyörgyi és Walla-cég anyagi függetlensége olyan nagy és erős, hogy egy irreális ajánlatot is el lehet tőle minden kockázat nélkül fogadni. Az építés első napjaiban már az alapozásnál egymilliárd 800 milliós túlkiadás mutatkozott.” A kritikák elérték Francsek személyét is: „Az építészeti megbízás is helytelen volt, mert egy olyan fővárosi mérnökre (Francsek Imrére) ruházták, akinek az ellenőrző közegei kartársak, jóbarátok, ez a körülmény pedig, ha másra nem, gyanúsításokra mindenesetre alkalmas. Az is helytelen volt, hogy a vezetőépítésnek százalékos jutalmazást állapítottak

34 *Budai Napló*, 23. 1927. 870. sz. (1927. január 9.) 2.

35 *Fővárosi Hírlap*, 16. 1927. 10. sz. (1927. március 9.) 1–2.

7. Francsek Imre (győztes) pályaterve, földszinti alaprajz, 1926
Budapest Főváros Levéltára, XV. 17.d.328.3631

8. Bokrétaünnep, 1927. január
Fortepan no. 14949

meg, mert itt is az a látszat lehet, hogy az építésvezető anyagi érdeke, a minél nagyobb összegre rúgó költségek elérése a fontos.”

A hetilap következő száma szerint³⁶ a teljes költségvetést csak Francsek látta, aki azt szinte csak egy lapocskán, ceruzával írta, és azt egy döntéshozó sem látta el kézjegyével.

Egy héttel később a *Független Budapest* nagy cikkben foglalkozott a kialakult helyzettel.³⁷ „A darázsfészek, amelybe füstös csóvát dobtak, nem riad úgy fel, mint most a budapesti városháza, amelybe a Széchenyi-fürdő dolga vetett riasztó üszköt.” A lap szerint a fürdő botrányai jó lehetőséget teremtenek a kormánynak, hogy megtámadják a főváros számukra kellemetlen vezetését, leváltassák (a Keresztény Községi Párt sorába tartozó) Sipőcz polgármestert, és a helyére saját helyi pártjuk (a fenti cikkben is említett Egységes Községi Polgári Párt) vezetőjét, Ripka Ferencet ültethessék. Sipőczék védekezésül indították el szokatlanul szigorú vizsgálataikat, hogy „ők maguk végezzék el a purifikálást, amelyet máskülönben még ellenük szegeznének”. Épp emiatt tették meg bűnbaknak és helyezték át az egyébként mindenki által feddhetetlennek tartott Berczel Jenő tanácsnokot a fürdőüggyel foglalkozó városgazdasági ügyosztály éléről a közjogi osztályra (vagy, ahogy a Városházán hívták: a hivatali Szibériába), majd a lap szerint szombaton, azaz már-

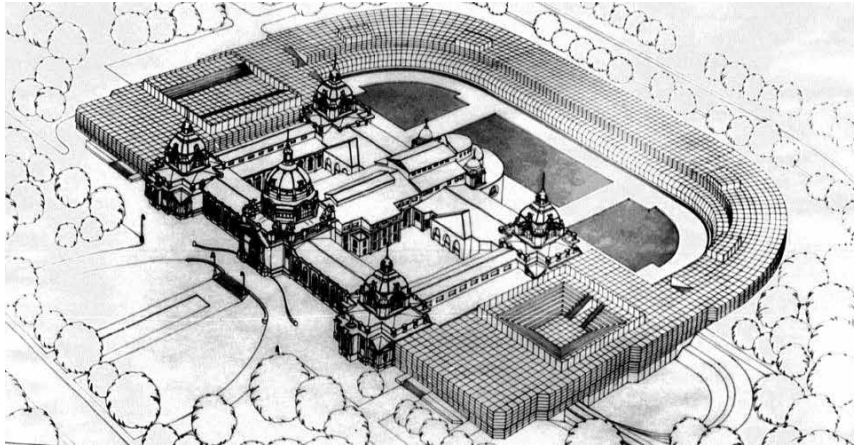
cius 19-én a polgármester Francsek Imrét felmentette a fürdő építésének vezetése alól. A cikk szerint azonban a botrány igazi tétje Sipőcz polgármester: „mivel politikai ügy lett a botrányból, alighanem ő kapja meg a selyemzsinórt, amely ma ott függ a városháza szobái fölött, mert oda varázsolta a politika, a Bethlen-uralom mindenhatósága, amelynek előkelő fejekre van szüksége, hogy ezeket a fejeket helyettesíthesse – kezekkel, a saját kezeivel.”

Az építkezést további botrányok (építőanyag-lopások, sztrájkok, balesetek stb.) övezték, ám mindennek ellenére meglehetősen gyorsan befejeződött. A strandfürdő megnyitására 1927. augusztus 19-én került sor. Az építkezés költsége ekkor már az 55 milliárd koronát is meghaladta, pedig néhány épületrész befejezése és átadása csak összrel történt meg. Időközben egy fővárosi bizottság tisztázta a meghurcolt Berczelt és a tervezőt a korábbi vádak alól. A meghatódott Francsek lelkesen tekintett elkészült művére: „Ez a munka volt a háború utáni sivár időszaknak első hajnalhasadása, az első komolyabb nagy középület Budapesten, hol szabadabban csaponghatott a fantázia és számos iparosnak és munkáskéznek adott munkaalkalmat és talán előrse lesz székesfővárosunk jóvoltából sorozatosan emelendő további alkotásoknak, melyeknek mind az a hivatásuk, hogy Budapestet igazán metropolissá tegyék.”³⁸

36 *Fővárosi Hírlap*, 16. 1927. 11. sz. (1927. március 16.) 5.

37 *Független Budapest*, 22. 1927. 12. sz. (1927. március 23.) 1–2.

38 FRANCSEK 1928 (*ld.* 33. j.). 23.

9. A Széchenyi-fürdő bővítésének tervpályázata. A győztes 8. pályaterv látványterve, 1978 Budapest Főváros Levéltára, XXIII. 102.a.1.1979.02.14. melléklet

3.

A kibővített fürdő 1927-től átélte a magyar történelem napfényes időszakait és viharait egyaránt. Tervezték szanatóriumi bővítését (1940), ki akarták tiltani medencéiből a zsidókat (1943), megtépázták az orosz bombák (1945), nagy sztrájkjal és erős bizottsággal vett részt a forradalomban (1956). Állapota romlott, többször ugyan renoválták is kisebb-nagyobb mértékben, de 1978-ban a Fővárosi Tanács VB (illetve előkészítő ügyosztályai) az épület felújítását már elkerülhetetlennek ítélték.³⁹ Mint írták, „a fürdőépületeken (melyek a második világháborúban komoly sérüléseket is szenvedtek) fennállásuk óta jelentősebb felújítás nem történt, az épületek állapota olyan mértékben leromlott, hogy elkerülhetlenné vált a gyógyfürdő rekonstrukciójának az V. ötéves tervben való megkezdése”. A váratlan javaslat azonban csak ezután következett a pályázati anyagban. A kiíró négy indokkal nem javasolta a teljes épület felújítását, mert az tizenöt-húsz évig is eltartana, rendkívül nagy számú munkaerőt kötne le, a felújítás költsége meghaladná egy új épület emelésének költségét, és még így sem lehetne növelni a kapacitást. Ehelyett a kiíró csak az akkor műemlék jellegű besorolású ún. Czigler-féle szárny felújítását javasolta („az 5 kupola által határolt épületszárnynak a lebontása műemléki és városképi okok miatt nem lehetséges”), de csak azét: a 107 000 légméteres, Francsek Imre tervezte részt elbontan-

dónak ítélte, és helyére egy nagyobb, 121 000 légméteres új épület kiépítését írta elő. A két épületrész között csupán tizennégy év korkülönbség volt, a drasztikus különbségtétel okairól azonban nem szólt a javaslat.

Az erősen megkérdőjelezhető vezérelv megvalósítására tervpályázat kiírását javasolták. „A tervpályázat kiírását alapvetően indokolja egyrészt a Széchenyi fürdő Városliget környezetben elfoglalt helyzetének megváltoztatása, az új épületek megfelelő építészeti kialakítása, más részről olyan korszerű építési, technológiai tervek ajánlása, melyek az építőipar jelenlegi felkészültségét és kapacitás összetételét alapul véve, gazdaságosan megvalósítható.” A kiíró tehát a Francsek-féle szárnynak sem építészeti kialakítását, sem városképi elhelyezkedését nem tartotta megfelelőnek.

A rendkívül gyorsan kiírt pályázat (a döntés dátuma július 5., a kiírás július 30. volt) ún. zártkörű, meghívásos volt, a fürdők építésében legtapasztaltabb hat állami tervezővállalattól, illetve a BME Középülettervező Tanszékétől kértek összesen nyolc épülettervet. A pályázati határidő 1978. november 15. volt, a teljes pályázati díjkeret pedig 600 000 forint. A nyolc felkért pályázat időben megérkezett, januárra a pályázati bizottság elkészítette jelentését az eredményről.⁴⁰

Első helyezést nem adtak ki, de két második helyezettet is kihirdettek, akiket együtt tekintettek a pályázat győztesének („melyek a Középülettervező, valamint az Ipari Épülettervező Vállalat kollektíváinak munkái vol-

39 BFL XXIII.102.a.1.1978.07.05.230–234.

40 BFL XXIII.102.a.1.1979.02.14. 5–14.

tak"). A 8. pályatervet építészeti megfogalmazásában tartották kiemelkedőnek, a 4. pályaművet pedig fürdőüzemi szempontból javasolták követendőnek. Tervezési megbízást a 8. pályaterv készítő „munkahelyének” javasoltak adni, konzulensként bevonva a 4. pályamű készítőit. A két második díjas 90-90 ezer, a szintén megosztott harmadik díjas két terv 60-60 ezer forint díjat kapott. („A pályaművek a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat és a Szövetkezeti Tervező-Kivitelező és Üzemszervező Vállalat kollektíváinak munkái voltak.”) Az összes többi résztvevő 20 ezer forint költségtérítést kapott.

A győztes terv egészen különleges és egészen megdöbbentő: a Czigler-szárny megtartása mellett a Francsek-féle neobarokk épületrész teljes elbontását javasolta, s ennek helyére egy hatalmas, a régi épületrészt körülölelő acél-üveg szerkezetű (a berlini nagy Palastra emlékeztető) szocmodern épületet helyezett (9. kép). A terv elrendezésében szinte teljességgel követte a Francsek által fél évszázaddal korábban megvalósított kialakítást, de került mindenféle építészeti hangsúlyt, amely elvonná a figyelmet a régi épülettől, azaz legalább e tekintetben alázattal viseltetett a régi fürdő iránt.

A kiírónak talán mégis lehettek kétségei saját pályázati feltételeivel kapcsolatban, mert példaértékű módon elrendelték, hogy „a tervpályázat eredményét

bocsássák széleskörű műszaki vitára, a Magyar Építőművészek Szövetsége, az Építéstudományi Egyesület, a Magyar Hidrológiai Társaság és a Magyar Balneológiai Egyesület bevonásával”. De egészen különleges módon nem álltak meg ezen a ponton: „a pályázat városképi jelentőségét figyelembevéve a műszaki vitán túlmenően társadalmi vita kezdeményezése is kívánatos a Hazafias Népfront szervezésében”.

A tervpályázat további sorsáról nincs tudomásunk, feltehetőleg a helyezettek és a résztvevők megkapták a pénzdíjakat, juttatásokat, de a tervezésre nem kérték fel őket. Mindenesetre a pályázati kiírás és az eredmény megmutatja, mit gondoltak a historizmus (és/vagy a Horthy-korszak) építészeti értékéről akkoriban. A historizmus értéktelenségének ideáján csak a 20. század végén, a 21. század kezdetén sikerült végre túllépni, azóta ilyen tervpályázat elképzelhetetlen lenne. Nagyon izgalmas volna ismerni a korabeli műemlékvédelem álláspontját a tervvel kapcsolatban, őszintén remélem, hogy akkoriban a műemlékvédelem ellenállása miatt is megghiúsulhatott egy ilyen terv. Mindenesetre az 1990-es évek végén meginduló helyreállítás, már ahogy kell, azaz kiváló műemlékes szakemberek bevonásával, a műemléki értéként kezelt Francsek-szárny feltétlen megőrzésének igényével indulhatott meg.

A szubjektív és az objektív határán

Hogyan került az Andrassy úti villanegyedbe a Benczúr utca páratlan oldalának magas, zárt sorú épületegyüttese?

Az itt következő rövid írás nem tudományos igényű elemzés, csupán egy hétköznapi kérdésre az építészettörténeti kutatás segítségével adandó szerény válasz. Nem is mernék előállni vele, ha B. I. egyszer nem mondta volna, hogy azt szereti az írásaimban, hogy az épületek mögül mindig előbukkan az emberi történet. Akkor most ismét próbálkozom, noha itt nem az épületek mögül, hanem inkább mellettük jelenik meg az emberi szál.

Az 1950-es, 1960-as években a Terézváros belső területén, először a Liszt Ferenc téren, majd a Király (akkoriban Majakovszkij) utca végén laktam. Újjonnan érkezett pesti lakosként itt kezdtem a várossal megismerkedni. Itt sétáltam kamasz lányként esténként későbbi férjemmel, majd kevéssel később itt toltam ki a ligetbe levegőzni a gyerekeimet; az utam leggyakrabban a Benczúr utcán¹ vagy a Városligeti (akkor Gorkij) fásoron vezetett. Már a legkorábbi időkben is „csípte a csőrömet”, hogy hogyan került ide, a földszintes, egyemeletes házzal, jobbára villákkal beépített zöldövezetnek szinte a közepére, a Benczúr utca egyik (nevezetesen páratlan) oldalára a kertnegyedet kettéosztó, jobbára kétemeletes házak alkotta épületegyüttes.

Jobbra villák, balra villák, középen meg egy zárt sorú magas fal.

Az Andrassy úti villanegyed

Mi is az Andrassy úti (helyesebben: terézvárosi) villanegyed? Az Andrassy út két oldalán, nagyjából a Bajza utca, Városligeti fásor, Dózsa György út, Lendvay utca által határolt terület, amely még ma is őrzi eredeti kertes jellegét, és mint ilyen határozottan elkülönül a környező, sűrű beépítésű Terézvárostól, Erzsébetvárostól. A külső szemlélő számára egységes terület történetileg azonban nem egységes, két, pontosabban három, különböző időben létesült részből áll, és a két fő részt egymástól elválasztó határvonal nem a fő közlekedési útvonal, az Andrassy út, hanem a Benczúr utca. (És itt már meg is közelítettük a kérdésünket.)

A korábbi kertes terület a Városligeti fásor, amely a Terézváros és a Városliget közötti, akkor még mezőgazdasági, pontosabban kertgazdasági terület 1800-as felparcellázásának során jött létre, a belvárost a Liget-

¹ Az utcák pontos megjelölésével, az utcanevekkel a Városligeti fásor környékén mindig bajba kerülök, mert nem csak az utcák átnevezése okozza a címek változását. 1800-ban, a Városligettől a városárokig húzódó terület felparcellázásakor a kialakított ingatlanokat a telekkönyvi megjelölésük alapján nevezték meg. Adott esetben Városliget (ez volt a vonatkozó telekkönyv neve) előtag után következett az 1–200.-ig tartó sorszám; röviden V. 1–200. A V. 31–59. tartó számok vonatkoztak a Városligeti fásor északi, egyben a mögöttes utca déli oldalára is, hiszen a telkek mindkét oldal felé rendelkeztek utcai fronttal. A megosztások során kezdték különválasztani a megjelölést, használni az utcanevet. A Városligeti fásor név maradt ugyan, de ettől kezdve (a pontos évszám nem határozható meg) a Városligeti fásori ingatlanokat rendszertelenül számozták a telekkönyvi szám, illetve az utcai házszám szerint; ezzel nagy zavart okozva a későbbi azonosítás-

ban. A „hátsó front” neve János utca volt, ennek a belső szakasza a három rózsza (ma Rózsa) utcától a felső erdősor (ma Felsőerdősor utca) a kis János utca (ma Németh László) nevet viselte, a felső erdősnál megtört vonalú utcának a liget felé eső hosszabbik szakasza pedig a nagy János utca nevet. Idővel (a pontos évszám nem határozható meg) a név eredetének ismerete természetesen elhalványult, és a jelző a név részévé vált, az írásmód Kis Jánosra, illetve Nagy Jánosra módosult. 1921-ben az utca a Benczúr nevet kapta, és csodálatos módon ma is ezt a nevet viseli. A Nagy János–Benczúr utcai névcserével egyidejűleg a házak számozása is megváltozott, igazodva a telekmegosztásokhoz, illetve -összevonásokhoz. Előfordul tehát, hogy egy háznak egymás után három-négyféle megjelölése is található. A fenti szövegben időnként kénytelen vagyok az eredeti megjelölést használni, és a lehetőség szerint utalni a mai címre, amelyen a ház megtalálható.

tel összekötő Király utca folytatásaként. Az útvonal eredeti jelentőségét igazolja, hogy a parcellázás során kialakított kétszáz kerttelek telekkönyvi számozásában a fasori kertek az 1–60. közötti telekkönyvi számokat kapták. A fasor két oldalán elterülő telkek a 19. századi városi térképeken következetesen „Díszkertek” megjelöléssel szerepeltek. A fasori kertek egységesen 1200 négyszögöl területűek voltak, 12 öl utcai (fasori) fronttal és 100 öl mélységgel. (A sorban első és utolsó telkek – 1. és 60. –, valamint a 30. és 31. számú telkek valamelyest eltértek a szabályos formától, mert ezekhez csatolták a parcellázott terület eredeti szabálytalansága következtében fennmaradó töredék területeket.) A telkek hátsó frontja mentén, tehát 100 öl távolságra az utcafronttól, a fasorral párhuzamos utcákat nyitottak az Erzsébetváros felé a külső Dob (később Damjanich), a Terézváros felé Nagy János (később Benczúr) névvel. (Talán megjegyzendő, hogy a fasortól, illetve a Külső Dob utcától következő terület 1882-ig még a Terézvároshoz tartozott, csak akkor választották ketté a kerületet, és alakították ki az önálló Erzsébetvárost.)

A díszkertek területe tehát eredetileg a mai Benczúr utcától a Damjanich utcáig húzódott. A fasori villanegyed még a városon kívül épült, a pesti polgárok nyári tartózkodását, a kőrengetegből a közeli fás, hűvösebb helyre menekülését szolgálta, az itteni épületek a szó valódi értelmében nyaralók voltak.

A következő hét évtizedben a város már megközelítette a ligetet, az 1871–1872-ben tervezett Sugárút (később Andrassy út) a Belváros és a Városliget összeköttetését szolgálta. Az útvonalat két nagy tér, az Oktogon és a Körönd (ma Kodály körönd) három részre osztotta, és a Liget felőli harmadik szakaszt már növényekkel lazított beépítési formában tervezték, a Körönd és a Bajza utca között kétemeletes házakkal zárt sorú beépítésben, de a házak előtt ötméteres előkertekkel. (E mögött a szakasz mögött a fasori kertek első szakasza volt, de a két terület nem kapcsolódott össze, a Felsőerdősor zárt sorú beépítése ezt nem segítette elő. A Bajza (egykori Hajcsár) utcától a Dózsa György (egykori Aréna) útig szabadon álló, villaszerű házakat kellett építeni, eredetileg maximálisan egyemeleteseket. Az itt épülő házak már „városi házak” voltak, és állandó lakásul szolgáltak.

A Sugárút kitérésével párhuzamosan a villasor mögött mellékutakat is nyitottak, általában a főútvonal

telkek hátsó frontja előtt – elsősorban az akkor még használatos lovas fogatok ki-be közlekedésének segítése céljából. Gyakorta külön parcellázták a főútvonalit és a mögöttes telkeket, így téve olcsóbbá az építkezéseket, mert a mellékúti telkek négyszögölára sokkal alacsonyabb volt a sugárútiakénál. Az első építkezéseknél az egymás mögötti telkeket összevonták, majd a századfordulóra, a lovas fogatok háttérbe szorulásával a kertben épült istállókat lebontották, és a telkeket ismét kettéosztották. A Sugárút kitérésével együtt keresztirányú mellékutakat is nyitottak: a már meglévő Epreskert (ma Munkácsy Mihály) utcát szabályozták, és a Liget felé további öt telek távolságra megnyitották a Bakony (később Bulyovszky, ma Rippl-Rónai) utcát is. A mellékutak: a Lendvay utca és a Délibáb utca nagyjából párhuzamosak voltak a Sugárúttal, míg a közelben fekvő Nagy János (Benczúr) utca vonala néhány fokkal eltért a párhuzamostól, a Liget felé kissé eltávolodott a Délibáb utcától, ennek következtében létrejött egy 3708 négyszögölnyi köztes terület, amely egyik szabályosan kialakított (parcellázott) területhez sem tartozott. Ezt a Délibáb és Benczúr utcák által közrefogott területet tekintem a harmadik részterületnek.

Az 1870-es és 1880-as évek fordulójára kialakult kép szerint a két terület funkcióját tekintve eltért egymástól: a nagy fasori kertekben nyári használatra, nyaraló céljára szolgáló villák, míg az újonnan felosztott területen, kisebb telkeken állandó lakásul szolgáló korszerű „városi villák” épültek.

A sugárúti és különösen a mellékúti telkeknek a Városligeti fasoriakéinál lényegesen kisebb volta azt mutatta, hogy kisebb telkeken is lehet, ha nem is elegáns villákat, de módos, kertes családi házakat építtetni, ergo nagy luxus a túl nagy telek – különösen, ha a hátsó terület nincs is kellőképpen kihasználva –, ezáltal biztatást adtak a nagy fasori telkek megosztására. (Az Andrassy út 1885. évi megnyitásától a Millenniumig tizenkilenc fasori telekmegosztásról tudunk.)²

Az építésügyi előírások

A Városligeti fasorra és az azt körülvevő területekre vonatkozó előírásokat csak viszonylag késői időpontoktól ismerünk. Az első pesti építési szabályzat, a *Tudományos Gyűjtemény* 1839. kötetében megjelent *Közönséges Építési*

2 GÁBOR Eszter: *Az Andrassy út körül*. Budapest, Osiris Kiadó, 2010. 94–95.

Rendszabás Szabad Királyi Pest Városára nézve³ – amely még külön, mintegy függelékként közli a *Különös Építési Rendszabás Pest Külvárosainak szélső részeire nézve* című előírásokat – még nem alkalmazza az építési övezet fogalmát, ahogy az 1870-ből származó *Ideiglenes utasítás Buda és Pest városok középítészeti bizottmányai számára az építkezés ügyében*⁴ sem. Az 1886. szeptember 1-jétől érvényes újabb építési szabályzatot,⁵ amely már tartalmazta az építési övezetekre vonatkozó előírásokat, a városi hatóság és az 1870-ben alakult Fővárosi Közmunkák Tanácsa közötti, évtizednél hosszabb ideig tartó akatologatás után, 1890-ben a *Fővárosi Közmunkák Tanácsának Hivatalos jelentésében*, az 1870. évi X. t.-cz. 22. §-ra hivatkozva tették közzé.⁶ A Szondy utca és a Városligeti fasor, illetve az Aréna (ma: Dózsa György) út és a Felsőerdősor közötti terésvárosi villanegyedet – külön megnevezés nélkül – a harmadik építési övezetbe, az „ügynevezett nyaraló-terület”-be sorolták.⁷ Ebben az övezetben a legfontosabb előírás a szabadon álló beépítés volt. „A harmadik építési övezet területén csak szabadon, az utcái vonaltól legalább 5, a szomszédok felől pedig legalább 3 méter távolságra álló nyaralólak és ahhoz tartozó melléképület építhető [...]”⁸ Am ez alól a szigorú feltétel alól egyidejűleg kivontak néhány házsort: „A megállapított nyaralószerű építési mód változást szenved az egész Nagy János-utca déli oldalára nézve, hol is az utcái vonalon zárt sorban kell építkezni. Ugyanígy kell építkezni a felső erdősornak a Nagy János-utca és a városligeti fasor közötti részében, a Damjanich-utca éjszaki oldalán [...]”⁹ Tehát az építési övezetekre vonatkozó első szabályozás már tartalmazta a terésvárosi villanegyed

kivételes előírásait, de már ez az első említés is kivonta ezen előírások érvénye alól a Nagy János utca déli (azaz páratlan) oldalát. Ezzel elismerte a meglévő állapotot. Az épületek magasságára vonatkozó speciális előírás nem tartalmaz a szabályzatot.

A következő – már teljes mértékben hivatalos – építési szabályozás, az első kiadásban 1894-ben, majd a másodikban 1899-ben megjelent *Építészeti Szabályzat Budapest Fő- és Székváros területére*¹⁰ című már kiemelt helyen, az általános határozatok között foglalkozik az övezetekkel, a harmadik (nyaraló) övezetek között a korábbihoz hasonlóan (bár nem azonosan) jelöli ki a terésvárosi villanegyedet.¹¹ A Nagy János utca déli, valamint a Damjanich utca északi oldalának eltérő kezeléséről itt nem esik szó, azt később „Az építkezés módja” című fejezetben határozzák meg,¹² hogy a harmadik övezetben előírtak közül kiemelik a Nagy János utca déli és a Damjanich utca északi házsorának beépítés módját. (Pontosabban: a 134. § szerint a bal parti városrészben a második övezet építési módja szerint zárt sorban kell építkezni a Nagy János utca déli oldalán és a Damjanich utca északi oldalán.)

A Nagykörúton túli – sűrű és magas beépítésű – második övezeten belül kiemelték a villaszerű beépítésre kijelölt harmadik övezetet, és ezen belül zárványként kijelölték a második övezeti előírások szerint építendő területként a Nagy János utca déli és a Damjanich utca északi oldalát. Az előzmények ismerete nélkül valójában nehezen érthető, zavaros képlet alakult ki.

A fentieket összefoglalva: 1870, illetve 1886 és 1894 között a Fővárosi Közmunkatanácstól írásbeli engedély

3 *Tudományos Gyűjtemény*, 1839. Vldik kötet. 23dik esztendei Folyamat. Pesten, Trattner-Károlyi, 13–48. Közönséges Építési Rendszabás Szabad Királyi Pest Városára nézve, benne: uo. 38–48. Különös Építési Rendszabás Pest Külvárosainak szélső helyeire nézve.

4 BFL II. 1.a. *A Fővárosi Közmunkák Tanácsának jegyzőkönyvei*. 1870. 105–109. A fővárosi közmunkák tanácsa 1870 évi September 17én d.e. 10 orakor kezdett s d. u. 5 orakor folytatott ülésének Jegyzőkönyve.

5 *A Fővárosi Közmunkák Tanácsának Hivatalos jelentése 1886., 1887. és 1888. évi működéséről*. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság 1890. 98–133. Az építési ügyet a fővárosban szabályozó utasítás (1870. évi X. t.-cz. 22. §).

6 *A Fővárosi Közmunkák Tanácsának Hivatalos jelentése 1886., 1887. és 1888. évi működéséről*. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság 1890. 98–133. Az építési ügyet a fővárosban szabályozó utasítás (1870. évi X. t.-cz. 22. §). Különös, hogy ez a szabályzat címében nem jelöli ideiglenes voltát, csupán a bevezető szakaszban említi, hogy a nézetkülönbségek miatt érezte magát kényszerítve, „a fővárosi hatóságoktól függetlenül, rendszeres utasítás alakjában szabályozni”. Uo. 98.

7 „Ide tartozik [...] azon terület, melynek határát képezi az aréna úttól kezdve a Szondy-utca, innen a Bajza utca a Nagy-János utcáig itt

a felső erdősor (a régi lövölde kihagyásával), a Damjanich-utca és az Aréna-út, [...]” 33. §. Uo. 112.

8 Uo. 112.

9 Uo. 112.

10 *Építészeti Szabályzat Budapest Fő- és Székváros területére*. Az 1870. évi X. törvénycikk alapján kiadja a Fővárosi Közmunkák Tanácsa. Második hivatalos kiadás. Budapest, Légrády Testvérek. 1899.

11 Uo. 7. §. „A III. övezet. [...] a balparti oldalon azon terület, [...] melynek határát képezi az aréna úttól kezdve a Szondy-utca, innen Bajza-utca a Nagy János-utcáig, ezen haladva a felső erdősor, lövölde-tér, Damjanich-utca és az aréna-út és István-út által közrefogott terület”. Uo. 4.

12 „III. övezetben csak szabadon álló nyaralókat és azokhoz tartozó melléképületeket szabad építeni, melyeket úgy kell elhelyezni, hogy legkülsőbb falsíkjuk (kiszökellésük) az utcai vonaltól legalább 5 mtr, a szomszédos telektől pedig legalább 3 mtr távolságra álljon. [...] tűzfalak kizárásával mindig nyeregterület látható el.” „Kivételeket e § rendelkezései alól a 134., 135., 136. és 137. §§ tartalmaznak.” Részletezve: „134. §. a balparti városrészben a II. övezet építési módja szerint [zárt sorban] kell építkezni b) a Nagy János utca déli oldalán; d) a Damjanich-utca északi oldalán.” Uo. 39–40.

volt arra, hogy a Nagy János utca déli és a Damjanich utca északi oldalán „az utcái vonalon zárt sorban kell építkezni”.

Az *Építésügyi szabályzat* 1926-ban kiadott változata¹³ az érintett területet kis eltéréssel határozta meg: „az a terület, amelyet az Aréna-úttól kezdve a Szondy-utca, a Bajza-utca, a Benczúr-utca, a Felső-erdősor, a Lövölde-tér, a Rottenbiller-utca, a Damjanich-utca és az Aréna-út határol, kivéve ebből a II. övezetbe tartozó Rottenbiller-utcai telkeket”.¹⁴ Itt kivételként a Rottenbiller utca egy része szerepel, a Benczúr utca és a Damjanich utca nem. „Az építkezés módja” című fejezet azonban már részletezi – nyilvánként egyes telkekre lebontva – a beépítési feltételeket. A 143. § a Benczúr utca déli oldalán zárt sorú beépítést írt elő a telek hátsó határvonalától minimálisan 20 méter szabadon hagyandó távolságra, az utcai vonaltól maximálisan 50 méterig beépíthetően. (Azaz az utcavonaltól 50 méter mélységig lehetett építeni, ha még szabadon maradt – kertnek – húszméternyi terület.) A 144. § szerint a Damjanich utca északi oldalának beépíthetőségét 70 méter mélységűnek engedélyezték; a többi feltétel azonos volt. A beépítési magasságot a Benczúr utca déli oldalában három emeletben maximálták (143. §), a Damjanich utcára vonatkozóan nem is említik (144. §).¹⁵

Az építésügyi előírások sora azt igazolja, hogy a hatóságok, elsősorban a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, már a kezdetektől tudomásul vette, hogy a „díszkeretek” meghatározta városnegyed külső határvonalai oly mértékben vannak oda nem illő épületekkel beépítve, hogy a magántulajdon sérelme – a terület kisajátítása – nélkül egységes nyaralóövezetté már nem alakítható. (Az Andrassy útnak és közvetlen környékének szabályozása, parcellázása annyi gondnal és kiadással járt, hogy nyilván fel sem merült, hogy az egységesítés miatt még egy gondot a nyakukba vegyenek.) A rendeletekbe befoglalták tehát a díszkeretek külső frontjainak zárt sorú beépítését. A bonyolult

megfogalmazások és körülírások ezt az engedményt igyekeztek elfedni, nehogy precedensként szolgáljon.

A gyakorlati megvalósítás

Az 1870. évi *Ideiglenes utasítással* egy időben készült Halácsy Sándor saját felmérésen alapuló térképsorozata Pestről, amelynek 22–26. számú szelvényei együttesen ábrázolják részletekbe menően a szóban forgó területet.¹⁶ A térképeken jól látható, hogy a Nagy János utcai határvonalon ekkor szinte folyamatosan beépített volt. Az épületek szerény méretűek, nem terjedtek mélyen a telek, a kert belseje felé. Kevésről ismerünk tervet, de azok egy kivétellel földszintes, kisvárosias jellegű épületeket mutatnak.¹⁷ Ilyen volt Bártfay László háza a Városliget 47–48. számú telken (a mai Benczúr utca 21–23. helyén, 1855-ben, Johann Wagner terve szerint épült), ilyen a dúsgazdag görög kereskedő Constantin Muraty (egyébíránt gróf Teleky Pál nagyapja) háza a Városliget 38. számon, a mai Benczúr utca 37. helyén (1860, Anton Lohr), ilyen Jakobovits Adolfé a Városliget 42. számon, ma Benczúr utca 33. (1869, Carl Heinrich), és ez a sor még folytatható; a kivétel a Városliget 45–46. számú telken, a mai Benczúr utca 25–27. helyén Just Kálmán részben emeletes, a telek teljes szélességét elfoglaló „nyárilaka” (1869, Benkó Károly). Ez az épület ugyan az utcai határvonalon állt, de arra egy alig áttört fallal, míg főhomlokzatával a hatalmas – egykor Széchenyi István által birtokolt és nagyon nagyra értékelt – kert felé fordult.¹⁸

A Sugárút (1885-től Andrassy út) területének kijelölése 1870-ben kezdődött. Az útvonal, a kapcsolódó mellékutcák irányának meghatározását követte az igénybe veendő területek kijelölése, megszerzése – egyezség útján megvásárlása, illetve szükség esetén kisajátítása. Mindez az 1880-as évek közepéig, az Andrassy út 1885-ben történt megnyitásáig elhúzódott.¹⁹ A villanegyed-

13 Építésügyi Szabályzat Budapest székesfőváros területére. Az 1870 évi X-ik törvénycikk alapján kiadja a Fővárosi Közmunkák Tanácsa. Második, kiegészített kiadás. Budapest, 1926.

14 Uo. 11. o. 10/a §.

15 Uo. 49–50. o. 143–144. §.

16 BFL XV. 221/18 Sz. Kir. Pest városának térképe. Beltelkek 22, 23, 24, 25, 26. szelvényei. Saját háromszögölése és felmérése szerint másolta Halácsy Sándor vállalk. Mérnök. Ezeknek a szelvényeknek alapján szerkesztette meg Kuczogi Zsuzsa a Városligeti fasor menti kertterület 1871-es állapotát mutató áttekinthető térképét. Lásd GÁBOR Eszter: *Stadtwaldchen Allée – Városligeti fasor (1800–1873)*. *Magyar Műemlékvédelem*, 13. 2006. 98–99. A kevésbé kontrasztos, halvány nyomás miatt nehezen értelmezhető. Eszter GÁBOR: *Die*

Stadtwaldchen Allee (1800–1873). *Die Baugeschichte eines Pester Villenviertels*. *Acta Historiae Artium*, 48. 2007. 41. Bár kis méretű, de a kontrasztos nyomás következtében az épületek jól láthatóak. Lásd GÁBOR 2010 (ld. 2. j.). 102. Jól áttekinthető, jelzőszínekkel készült, részletgazdag, de a mérete miatt inkább csak nagytóval használható.

17 GÁBOR 2010 (ld. 2. j.). 156, 182; GÁBOR 2006 (ld. 16. j.). 145, 165.

18 GÁBOR 2007 (ld. 16. j.). 78; GÁBOR 2010 (ld. 2. j.). 146.

19 A Sugárút (az út maga, nem a környező épületek) kiépítése 1875-ig elkészült, a mellékutcáké vontatottabban haladt, de az 1885. évi Országos Kiállítás ünnepélyes megnyitásával összekapcsolt átadás kötelező határidőként szerepelt. Lásd GÁBOR 2010 (ld. 2. j.).

ben a Sugárút mindkét oldalán kijelöltek mellékutcákat; a délkeleti irányban a főútvonal és a Nagy János utca között a Délibáb utcát. A parcellázásba bevont terület a Felsőerdősortól az Epreskert (később Munkácsy Mihály) utca között a Nagy János utcáig terjedt, míg az Epreskert utca és az Aréna (ma: Dózsa György) út között csupán a létesítendő Délibáb utca északnyugati határáig. Más szavakkal: a városközeli két telektömbnek volt sugárúti és Nagy János utcai határvonala is; az Epreskert utcától a Liget felé eső két telektömbnek azonban nem.

Ez utóbbi – eredetileg Városligeti 120. telekkönyvi számmal jelölt – 3708 négyszögöl területű telektömböt nem érintette sem a Városligeti fasori, sem a sugárúti szabályozás.²⁰ Tulajdonosa, Macher Károly 1850-ben, saját elhatározásából – természetesen városi tanácsi hozzájárulással – maga osztotta fel tíz részre. A terület az idők során a fejlődés természetes módján alkalmazkodott „szabályozott” környezetéhez, miáltal később teljesen belesimult a villanegyedbe.²¹

Az Andrassy úti építkezések hatása az 1880-as évek második felében jelent meg a Nagy János utcában. Ekkorra elkelték a beépíthető sugárúti telkek, az építkezésre vállalkozóknak kínálták magukat a közeli Nagy János utcai beépíthető ingatlanok, legyenek azok üresek, vagy földszintes házakkal, netán melléképületekkel beépítettek. Vonzerejüket fokozta, hogy az építési előírások a Nagy János utca déli oldalára megengedték a zárt sorú beépítést. Szaporodni kezdtek a fasori telekmegosztások, és a Nagy János utca déli oldalára nyíló új telkeken a korábbi földszintes házak helyén magasabb, emeletes, nagyvárosias házak épültek. Talán nem is véletlen, hogy a kínálkozó új lehetőséget az építési vállalkozók ismerték fel. Elsőként Hikisch Lajos építőmester, a régi budai építőmester-család tagja, ekkor már a Schubert és Hickisch építési vállalkozó cég társtulajdonosa ragadta meg 1888-ban. Ő építtetett két-

emeletes házat a mai Benczúr utca 29. számú telekre. Őt követte 1891–1892-ben Swadló Ferenc műlakatosmester a szomszédos, mai Benczúr utca 31.-re építtetett egyemeletes „palotájával” (építés: Illés Gyula);²² ugyanekkor építette a mai 41. számú telekre szintén egyemeletes házat Meinig Arthur, az arisztokrácia kedvelt építésze.²³ A mai Benczúr utca 25. számú telekre baranyavári Ullman Adolf bankigazgató 1894-ben Wellisch Alfrédrel tervezetett kétemeletes, többalakos házat.²⁴ 1895-ben zólyomi Wagner Jenő az utcavonaltól hátrahúzott, ám a szomszéd telek határával érintkező, többtornyos, oromzatos, emeletes villát tervezetett lovag Ybl Lajos budai várkapitánnyal hatalmas, 3600 négyszögöles kertjébe. A ház elhelyezése miatt vitába keveredett a szomszéd ingatlan tulajdonosával, Gersster Béla mérnökkel, a Korinthoszi-csatorna tervezőjével és főmérnökével, aki kifogásolta, hogy a ház tűzfala az ő kertjének határára épült.²⁵ A városi hatóság végül Wagner Jenőnek adott igazat.²⁶

1896-ban, a millenniumi építkezések befejezése után tervezte Egyedi Lajos kétemeletes házat, a mai „Benczúr Palotát” a Benczúr utca 27. számú telekre Oscar Marmorek bécsi építész, aki azért jött akkoriban Magyarországra, hogy a millenniumi építkezés feladataiból részesüljön (ő tervezte például a Városligetben felépített Ősbudavár nevet viselő mulatónegyedet). Marmorek háza, a korai Otto Wagner hatása alatt készült épület, már akkor kitűnt bécsi szecessziós részleteivel, és ma is kiemelkedik a környező neoreneszánsz házak, bérpaloták sorából. Szintén 1896-ban kezdődött a Bajza utca sarki telken (Benczúr utca 17.) Lánczy Leó bankigazgató kétemeletes – de a többi hasonlóan lényegesen magasabb – palotájának építése (tervezők Korb és Giergl). A Lánczy-palota, bár kimondottan a család számára épült, méreteivel, belső pompájával (szalonjában Lotz-pannók, gazdag Zsolnay kerámiadíszítés; előcsarnoka a New York-palotáénak alig kisebb vál-

20 BFL IV. 1324. a. Pesti telekkönyvek 64. kötet (Városliget I.) 180. lap.

21 Az *Andrassy úti villanegyed történetéből*. A közbeékelte telektömb. Kézirat.

22 A második emeletet 1932-ben építették rá.

23 Meinig házána tervei nem maradtak fenn, csak a lakhatási engedélyéből tudhatjuk, hogy egyemeletes volt, az emeleten négy szobával és egy fürdőszobával, a földszinten három szobával, egy fürdőszobával és két konyhával. Tehát az emeleti lakás konyhája is a földszinten volt – továbbá volt a földszinten egy másik lakás is, azt nem tudni, hogy ahhoz hány szoba tartozott a háromból. Az emeleten az építész elegáns lakása, a földszinten egy sokkal szerényebb. Ez a ház rövid életű volt, 1910-ben szintenként két-két lakással Szalay Béla megrendelésére Fellner Sándor tervezte a korábbiánál lényegesen nagyobb, ma is álló épületet.

24 Wellisch tervező volta nem biztos, mert a tervekben csak Majorosy Géza építőmester szignója szerepel, de a néhány évvel későbbi, 1903-as toldaléképítés irataiban megnevezik a tervező Wellisch Alfrédot (BFL. IV. 1407. b. III. 1121/1903). A tervlapokon ekkor sem szerepel Wellisch szignója, csak Krausz Gábor építőmesteré.

25 Gersster Béla itt a szabadon álló házak építését tartotta volna szabályszerűnek, míg zólyomi Wagner az építési szabályzat azon kitételéhez ragaszkodott, hogy az adott területen a zárt sorú építés az előírt. (Bár egyik vitázónak sem volt teljesen igaza, hiszen a szabályzat a Benczúr utca páratlan oldalára nem villaszerű beépítést írt elő, de a zárt sor nem jelentette, hogy a telken belül a szomszéd határára tűzfalat lehet építeni.)

26 BFL. IV. 1407. b. III. 1620/95. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára.

1. Messinger Alajos: Grossmann Vilmos lakóháza. Fekete-fehér fényképfelvétel
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, ltsz. 000362

tozata) oly pompázatos, hogy talán nem is volt párja az egykorú Budapesten. A hatást növeli, hogy díszes barokk-rokokó hátsó homlokzata, a kert és a lejárati lépcsősor a magas kovácsoltvas kerítésen át a Bajza utcából a nagyközönség számára is jól látható, míg az Egyedi-palota egykor valószínűleg szintén nagyszabású kertje teljesen el volt zárva a külső szemlélők elől. Ez a két épület magán viseli a millenniumi év pompáját, a nagyszabású megoldások iránti vágyát.

A következő három évben mintha lecsengett volna a nagy pompaszeretet. Schwartz Lajos kétemeletes háza a Benczúr utca 23. alatt (1898–1899, Fellner Sándor) még barokkos díszítéssel készült, ám Glückselig Józsefné (1898–1899, tervező?) a Benczúr utca 37. számú telekre szintenként négy-négy lakással épült háromemeletes bérháza már a fentiekől teljesen ellentétes irányban tért el a környezetétől.

A századforduló után következett az öt évig tartó építkezési pangás.²⁷ 1899 és 1906 között nem épült a

27 Annyira kevés volt az építkezés, hogy Schickedanz Albert a Szépművészeti Múzeum kivitelezése során meghirdetett árlejtéseken olyan kedvező helyzetet tudott elérni, hogy a kivitelező szakiparosok által

adott engedményekből az eredetileg – anyagi fedezet hiányában – vakolt téglából tervezett oszlopokat és ajtókereteket mészkőből tudta kiviteleztetni.

2. Komor Marcell–Jakab Dezső: Liget Szanatórium. Fekete-fehér fényképfelvétel
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, ltsz. 000277

Benczúr utca páratlan oldalán semmi. 1906-ban azonban nagy munkák kezdődtek. 1906 és 1910 között hét többemeletes „palota” épült fel.

1906-ban a Benczúr utca 21.-ben Lukács Lászlóné egyemeletes, „barokkos” palotája Fellner Sándor tervei szerint még a megelőző évtized palotáihoz illeszkedett, ám a szintén 1906-ban, a Benczúr utca 43. szám alatt Messinger Alajos tervei alapján Grossman Vilmos számára épült kétemeletes bérház már a kialakuló új modort jelezte (1. kép). Az 1908-ban a Benczúr utca 47. szám alatt épült Liget szanatóriummal új funkció jelent meg a környéken. Komor Marcell és Jakab Dezső terve egyben új hangot is jelentett, a historizmus különböző változatai után a már lehiggadt késő szecsesz-

szó tárgyyszerűség felé mutató formaképzését, amelyben a kovácsoltvas korlátok és a helyenként dekoratív mintákkal gazdagított kerámiaburkolatok lazították a szigorúságot (2. kép). Az épület méretei is eltértek a korábbiaktól: manzárdemelettel megtoldott háromemeletes, tehát négyemeletes volt. A Benczúr utca 33. alatt Lónyay Gábor 1909-ben építtetett háromemeletes bérpalotát Heidelberg Sándor tervei alapján. A Benczúr utca 41. szám alá – Meinig Artúr nem egészen húszéves egyemeletes háza helyére – 1910-ben Szalay Béla félmelet fölött kétemeletes, „kissé barokkos” bérpalotát terveztetett Fellner Sándorral. Szintén 1910-ben épült a Benczúr utca 45. szám alatt Messinger Alajos és Sebestyén Arthur terve szerint Székács Antal félmelet

fölött háromemeletes bérháza, végül az Aréna úti sarkotellen (Benczúr utca 49.) saját tervei szerint Benes Imre négyemeletes bérháza. Evvel csaknem bezárult a Városligeti fasori kertek hátoldalának befalazása. Szép fokozatosan emelkedtek a házmagasságok, idővel az egyemeletesek már szerénynek mutatkozhattak, és az újabbak három-négy emeletesek lettek. Az igények átalakulását szépen jelzi a Benczúr utca 41. története, ahol Meinig emeletes családi palotáját már lebontották, hogy helyet csináljanak a kétemeletesnek tervezett, valójában háromemeletes újnak.

Az első világháború idejére a Benczúr utca páratlan oldalának zárt falán két feltűnő hézag maradt: az egyik a Benczúr utca 39., rajta a telekhatártól kissé beljebb a Kassalik Ferenc tervezte egykori Döring-villával (1841), a másik a 35. szám alatt található 3600 négyszögöles egykori Schosberger-ingatlan, amely a legkevésbé sem volt beépítetlen, de a rajta fekvő épületek nem terjedtek ki a Benczúr utcai telekhatárig. A Benczúr utca 39. A–B számú kettős telekre 1928-ban Münnich Aladár tervezett (építtető: Benczúr utcai házépítő Rt.) igen elegáns, bár a háború utáni építési szokásoknak megfelelő kis belmagasságokkal és barokkos homlokzati dekorációval technikailag (épületgépészetileg) korszerű ikerbérházat. A Benczúr utca 35. számú telket még 1908-ban megosztották, az ekkor létrejött Benczúr utcai három telek közül a Liget felé esőre (Benczúr utca 35. C) 1932–1933-ban a Nay és Strauss cég tervei szerint épült az Angol–Magyar Bank Rt. Tisztviselő Nyugdíj Intézetének „Apartement House”-a. Ez a négyemeletes épület, amelyik csak öttengelyes, rövid oldalával csatlakozik az utca zárt ház-sorához, és tizenegytenegelyes homlokzatával a telek belsőjébe, a majd megépülő szomszéd ház felé fordul, eleve lehetetlenné teszi a Benczúr utcai ház-sor „bezárását”. (Az egykori nagy telek város felőli oldalára – Benczúr utca 35. A–B – majd csak 1961-ben épült a Pedagógus Vendéghotthon, ma Benczúr Hotel. A két épület között vezet a Városligeti fasor felé a csaknem titkos Benczúr köz.)

A századfordulótól kezdve kedvelté vált, hogy a keskeny és mély telkek hátrányait előnnyé változtatva az új épületeket az utcaival egyenrangú kerti homlokzattal tervezzék. A megengedett 50 méter maximális beépí-

tési mélységben négy oldalról beépítették a területet, az utcai és a kerti front felé nyíló lakoszobákkal, míg a mellékhelyiségek, esetleg kapcsolódó ebédlők a zárt udvar felé fordultak. E típusból az első sikerült változat a Marmorek tervezte Egyedi palota volt (1896); az utolsó, némileg módosított változat, ahol az utcai és a kerti szárnyat már nem kötötte össze oldalszárny az udvar két oldalán, hanem két különálló szárnyba önálló értékű bérlakásokat helyeztek el, a Benczúr utca 39. A–B (1928, Münnich Aladár). Ez a típus kedvelt volt ugyan, de nem kizárólagos.

És mi a helyzet a fasor túloldalán, a Damjanich utcában?

Magas bérházak zárt sora alkotja a Damjanich utca páros oldalát. Bár gyermekkorom óta sokat jártam arra, soha nem éreztem magyarázatra szorulónak létüket. Ez a ház-sor lezárta a villanegyedet, már nem tartozott hozzá, sokkal inkább a páratlan oldal mögött elterülő Csikágóhoz.²⁸ Annál ugyan módosabb volt, rendezettebb, az utcáról azonban mégsem látszott, hogy belül általában van az utcai fronttal szemben egy hátsó szárny, amelynek szobái nem az udvarra néznek, hanem „hátrafelé”, a fasori kertekre. A körbeépített udvarok itt nagyobbak voltak a Benczúr utcaiaknál, mert az előírás 70 méteres beépítési mélységet engedett, igaz, hogy a hátsó telekhatártól 20 méter távolság volt az előírás. Mindössze egy különösképpen akadtam fenn már gimnazista koromban: az utcavonalra merőlegesen épített, azaz nem a zárt-sorba illeszkedő Damjanich utca 40–42. számú házakon. (Több kamaszkori barátom lakott a 40. szám alatt.) Ezek a házak 1927–1928-ban épültek (tervező: Reiss Zoltán) az egykori Kassalik-féle hármas telek (3600 négyszögöl) Damjanich utcai felére, közöttük kellemes magánutcával, amely mögött fasori kertekre lehetett látni. E két épület egyikéhez, a 42. számúhoz kötődik Nádas Péter első emléke a bombatalálatot kapott lépcsőházról.²⁹

28 *Budapest Lexikon*, I. Főszerk. BERZA László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993. 331: „Csikágó (VII. ker.): az 1896–1898-as években felépült városrész a Thököly út, a Dózsa György út, a Damjanich u. és a Rotentiller u. által határolt területen. Nagy bérkaszárnái, szűk, ké-

nyelmetlen lakásai miatt ~-nak nevezték. Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint Bp. legsűrűbben lakott negyede, egy ha-ra majdnem ezer lakos jutott.”

29 NÁDAS PÉTER: *Világló részletek*, I. Budapest, Jelenkor Kiadó, 2017. 39, 46.

Sümei György

Lechner Ödön–Vágó József: Víztorony Rákóczi-szoborral, 1910–1913 (terv)

Bizarr, össze nem illő fogalmak: szobor és víztorony, vízmű, praktikus, mérnöki vízemelő szerkezet. Ráadásul történeti, az 1900-as évek elején népszerű történeti személyiség, a vezérlő fejedelem lovasszobra (akinek hamvait 1906-ban szállították haza, és helyezték el Kassán). S tegyük még hozzá, hogy a jelzett lovasszobrot betonelemekből öntötték, színes-mázos Zsolnay kerámiával burkolták volna. Irreálisnak tűnik, pedig mindez realitás, valós terv, elkészült műleírás. Lechner Ödön víztoronyterve életművének teljes mélységében máig föltáratlan elemére irányíthatja a figyelmet. Épület, építészeti mű és szobor szerves együttése, amelyet Lechner (a plasztikát, az egyébként önálló szobrot is) alkotott egygé. A lehetőségek és körülmények sajátságosan egyedi-egyszeri összejátszása ez – még Lechner életművében is unikális alkalom. Tüzetes vizsgálata s általánosítható tanulságai egy nagy építész tervezői műhelyébe, az ötlettől a kiviteli tervig kalauzol, s bepillantást engedhet egy mezőváros és egy, a mezővárosban is meghatározó jelentőségű műveket létrehozó építész viszonyrendszerébe.

Lechner teljes munkásságából hét mű kapcsolódik Kecskeméthez:¹ 1871–1874: a város pesti bérháza, Budapest, Veres Pálné utca 9.; 1882–1885 körül: 8-as huszár-laktanya; 1884: Gőz- és kádfürdő; 1890–1897: Városháza; 1895: Hornyik János utca 2. – földszintes lakóház; 1908: elmeógyógyintézet terve, Sebestyén Artúrral közös munka; 1910–1913: víztorony és Rákóczi-emlékmű²).

Lechner kecskeméti művei sorából az ún. pesti bérház és a Városháza mint két jellegzetes korai épület, fontos mű emelkedik ki. A korszak meghatározó kecskeméti polgármestere, Kada Elek folyamatosan kapcsolatban lehetett Lechnerrel, s nemcsak tervezői, hanem tanácsadói szerepben, városépítési, urbanisztikai kérdések eldöntésénél is kikérte, kikérhette a véleményét. Kadának fő célként lebegett a szeme előtt a mezőváros korszerűsítése-modernizálása. Konceptiózus és nagy volumenű terve szerint tudatosan arra törekedett, hogy a településén „a magyar építőművészet legújabb irányjai jellegzetes kifejezést nyerjenek”.³

Lechner – Pártos Gyulával együtt – tervezte Kecskemét város pesti bérházát, homlokzatán egész alakos szobrokkal, a város történetében szerepet játszott történelmi személyiségek megjelenítésével. Ugyanez a szándék munkált a városban mint megrendelőben, a Városháza hasonló programjánál is. A közgyűlési terem falán a Székely Bertalan festette nagy méretű történelmi személyiségek sorában Bethlen Gábor és Zrínyi Miklós mellett ott van Rákóczi Ferenc is. A Városháza tető alatti sávjában körbefutó kerámiaportrékon ugyancsak történeti férfialakok jelennek meg – közöttük újra helyet kapott Rákóczi Ferenc is.⁴ Talán e ténnyel és főként az erős szabadságharcos hagyományokkal, a városnak a kurucok melletti elkötelezettségével magyarázható a Rákóczi-tisztelet. Kecskemét város törvényhatósági bizottsága II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelmünk emlé-

1 Lechner Ödön 1845–1914 emlékkiállítás a művész születésének 140. évfordulójára. Kiállítási katalógus. Szerk. PUSZTAI László–HADIK András. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség–Magyar Építészeti Múzeum, Budapest, 1985. 54–60; SÜMEGI György: Építészeti törekvések Kecskeméten a századfordulón, 1890–1919. In: *Bács-Kiskun megye múltjából*, 9. 1987. 357–422; SÜMEGI György: *A kecskeméti városháza*. Kecskemét, Kecskemét Város Tanácsa, 1987.

2 SÜMEGI György: Egy Lechner-álom. Víztorony Rákóczi-

lovasszoborral. *Magyar Szemle*, Úf. 3. 1994. 863–870.

3 KADA Elek: Az újra épülő Kecskemét. *Vasárnapi Újság*, 59. 1912. 540–541; SÜMEGI György: A városépítő Kada Elek. In: *Kecskemét „aranykora”*. Kada Elek a városfejlesztő polgármester. Szerk. PÉTERNÉ FEHÉR Mária. Kecskemét, Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány, 2013. 129–164, 304–305.

4 SÜMEGI György: Építészet és történetiség (Adalékok Lechner Ödön kecskeméti épületeihez). *Ars Hungarica*, 31. 2003. 41–62.

1. **Rippl-Rónai József:** Karikatúrák Lechner Ödönről, 1935
Pesti Napló, 1935. december 8. 38.

kére 1903. december 28-án díszközgyűlést tartott, amelyen Kada Elek polgármester idézte föl Rákóczi életét s tetteit, majd a közgyűlés elhatározta, hogy:

1. a kassai Rákóczi-szoborhoz 1000 koronával hozzájárul;

2. 100 koronás pályadíjat alapít iskolásoknak Rákóczi-tanulmány írására;

3. „II. Rákóczi Ferenc emlékét városunk területén emelendő lovas szobrával is megörökíteni óhajtván, a város lakossága körében gyűjtést indítunk, s e célra a városi pénztárból ötvenezer (50 000) koronát ezenel megszavazunk, mely addig kamatoztassék, míg az önkéntes adományokkal együtt megfelelő emlékmű felállítására elegendő nem lesz. [...] Utasítjuk [...] a városi tanácsot, [...] a szobor költségeire nézve a gyűjtést a lakosság körében mielőbb indítsa meg.”⁵

A kecskeméti Rákóczi-szobornak tehát az 1903-as díszközgyűlés a szoborállítás elhatározásával vetette meg az alapját. Ám évek teltek el még a vezérlő feje-

delem hamvainak hazahozatala (1906) után is, hogy Rákóczi-síremlék-pályázatot hirdettek. Ez nem kerülhette el Lechner figyelmét sem, hiszen az első díjjal jutalmazott (Holló Barnabás és Györgyi Géza terve), és a megvételre ajánlott pályamű (Füredi Richárd–Körösfői Kriesch Aladár) egyaránt Rákóczi-lovaszobrot helyezett kompozíciója centrumába.⁶

Az 1900-as évek elejére akut problémává vált a város vízellátásának a megoldása.⁷ A törvényhatósági bizottság 1904. november 21-én „a városi vezeték létesítését elhatározta”, s fölkérték Zarka Elemért az előkészületek és a beruházás levezénylésére. Ő a létesítendő vízmű műszaki leírásában megfogalmazta: „tekintettel a város sík fekvésére [...] a távol vidéket uraló víztornyot úgy kell megépíteni, hogy az tetszetős külsőt nyerjen, [...] hogy hozzájáruljon a város szépítéséhez”. A tervpályázatra érkezett tervek – „H2O” és „Szülőföldem” jeligével⁸ – nem találták kivitelre alkalmasnak.⁹ Kada Elek pályázati kiírás nélkül Lechnert bízta meg. Ezt a szemtanú Herman Lipót rögzítette: „Kecskemét, 1910. okt. 9. [...] Kada megmutatta neki, hova tervezi a víztoronnyal kombinált Rákóczi-emléket és a múzeumot, melynek kivitelével Lechnert bízzák meg. Estefelé beültünk a cukrászdába, hol a zseniális öreg egy darab papírra mindjárt lerajzolta a torony első tervét.”¹⁰ Föltehető, hogy az első vázlat Rónai Ödön gyűjteményébe került. „Rippl-Rónai József bevezette öccsét Budapesten a Japán kávéház művészasztalának társaságába. Ott [...] Nemes Marcell ügyetlen vonalakkal lerajzolta Rippl-Rónai Ödönt.”¹¹ Lechner névaláírása is szerepel a rajzon, így annak keletkezésekor bizonyosan találkoztak, s lehetett alkalma rajzo(ka)t¹² szerezni a testvére által is sokra tartott Lechnertől, noha építésrajzokat nem gyűjtött (1. kép). A Rónai Ödön-gyűjtemény a kecskeméti terv legelső fölvetéseit, két kétoldalas toronytervet őriz. A Torony-terv 1. gyors fölvázolása annak, hogy egy

5 Dr. E. O.: *II. Rákóczi Ferenc Dísz-közgyűlés jegyzőkönyve*. Kecskemét, G. Fekete Mihály Könyvnyomdája, 1904. 20.

6 A Rákóczi-emlék pályázat. *Magyar Iparművészet*, 8. 1909. 323–324. Holló Barnabás–Györgyi Géza és Füredi Richárd–Körösfői Kriesch Aladár művei reprodukálva: 330–331.

7 Más városokban is, például A győri víztorny. *Építő Ipar*, 11. 1910. 108.

8 A tervet is közli: SZABÓ Bence: A kecskeméti Rákóczi-víztorny. Egy tervasztalon maradt műépítmény „története”. In: *Értékvédelem és önazonosság*. Szerk. dr. GYENESEI József. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Építész Kamara, 2010. 38–55.

9 „H2O” jeligéjű Dümmerling Ödön nyerte az első díjat (1000 k.), a másodikat a „Szülőföldem” jeligés Dénes István (500 k.). *Építő Ipar*, 32. 1910. 320.

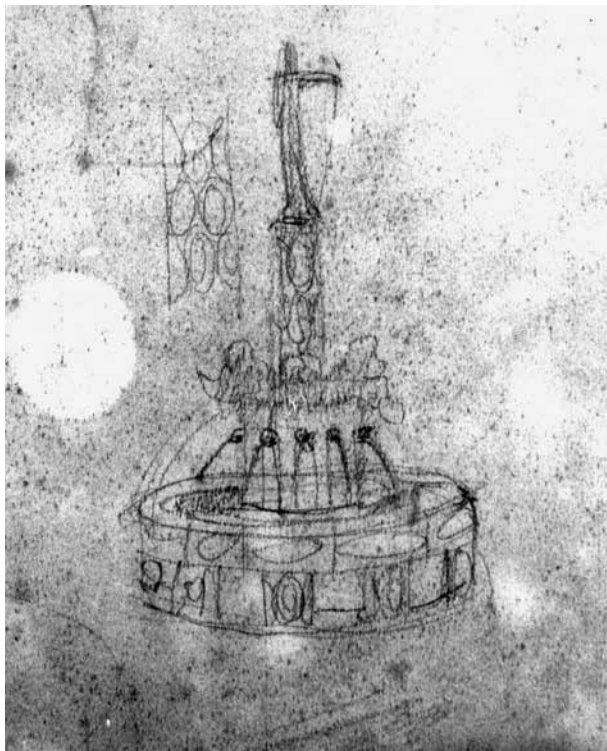
10 HERMAN Lipót: Lechner Ödön szobrához. *Pesti Napló*, 86. 1935. 274. sz. 38. Apró, szövegbéli eltérésekkel ugyanerről: HERMAN Lipót:

A művészasztal. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1958. 70. Lechner kávéházi rajzolásáról: „Kávéházban a márványasztalra vagy újságpapírra százával elszórta a legzseniálisabb tervek, hogy aztán pár óra múlva a takarítóné tisztító rongya alatt és a szemétkosárban tűnjék el”. HERMAN Lipót: Emlékezés Lechner Ödönre. *Pesti Napló*, 78. 1927. 116. sz. 37.

11 Horváth János kiadás előtti kéziratából, köszönettel. A Nemes-rajz (Rippl-Rónai Ödön, 1911, papír, ceruza, 30 × 22,5 cm, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz. 55.261.) 1911. november 19-én keletkezett.

12 Közli: PANDUR József: *A másik Rippl-Rónai*. Pécs, JPTE TK Kiadói Iroda, 1997. 54. kép.

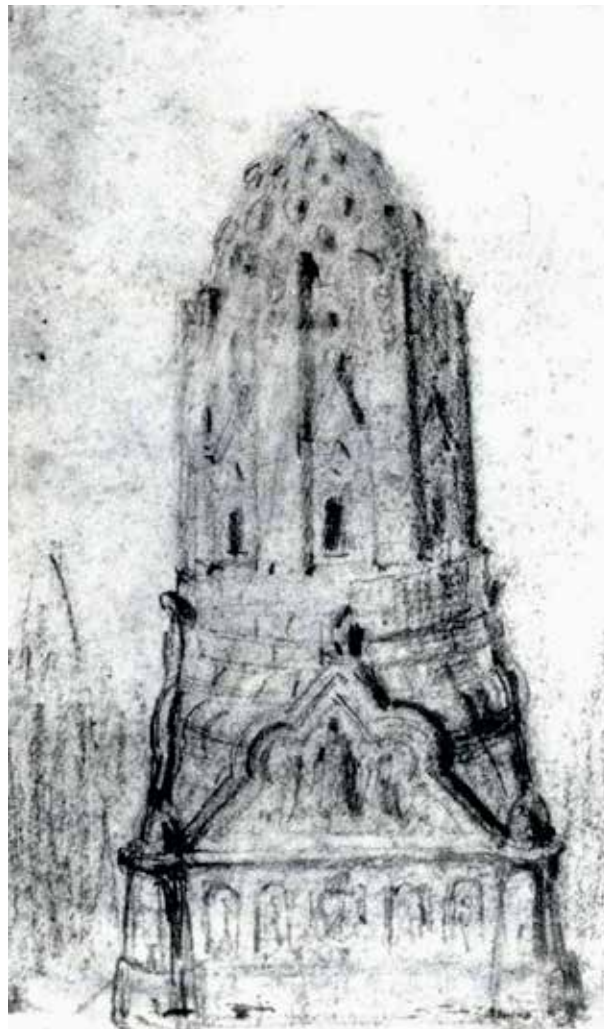
13 HORVÁTH János: Rippl-Rónai Ödön gyűjteménye. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 13. 1998. 409. Kat. 219: Lechner Ödön: Toronyterv Kecskemét, Kat. 221: Csillagvizsgáló torony Kecskemét, s még egy további Lechner-rajz: Kat. 220: Iparművészeti Múzeum terve.

2. *Torony-terv 1.*, 1910. Papír, ceruza, 36 × 23,5 cm, jelzetlen
Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz. 55. 124

kör alaprajzú építményen áttört-átívelt vízcsorgókkal ellátott középrész hogyan folytatódhat oszlopban, és fejeződhet be figurában (*Torony-terv 1.*)¹⁴ (2. kép). A második terv (*Torony-terv 2.*)¹⁵ formailag már artikuláltabb, részletgazdagabb. Toronyszerű és építményjellegű: a stilizált szarkofág-aláépítményt árkádos timpanon koronázza, amelyen megjelenik egy figuradombormű (itt esetleg a Rákóczi-síremlék-pályázat közvetlen hatásával számolhatunk). A megnyújtott henger alakú, sokszögű, fölül csúcsban végződő kupola gerendákkal függőlegesen tagolt. Az arányaiban zömök tornyot a hengert tagoló oszlopok közötti hegyesszögű háromszögformák zárópárkányszerűen díszítik (3. kép).

A harmadik terven (*Torony-terv 3.*)¹⁶ jól leolvasható, hogy a négyszög alaprajzú aláépítmény szarkofágszerűen kialakított földala előtt vízcsorgók vannak, s hogy elna-

3. *Torony-terv 2.*, 1910. Papír, ceruza, 36 × 23,5 cm, jelezve jobbra lent:
Lechner Ödön műépítész
Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz. 55. 124

gyoltan ugyan, de itt, a stilizált szarkofág fölött jelenik meg először (még csupán jelzésszerűen, domborműként) a lovas alak. Az eddig tömzsi torony kezdi fölvenni a már ezentúl jellemző karcsú arányosságát (4. kép).

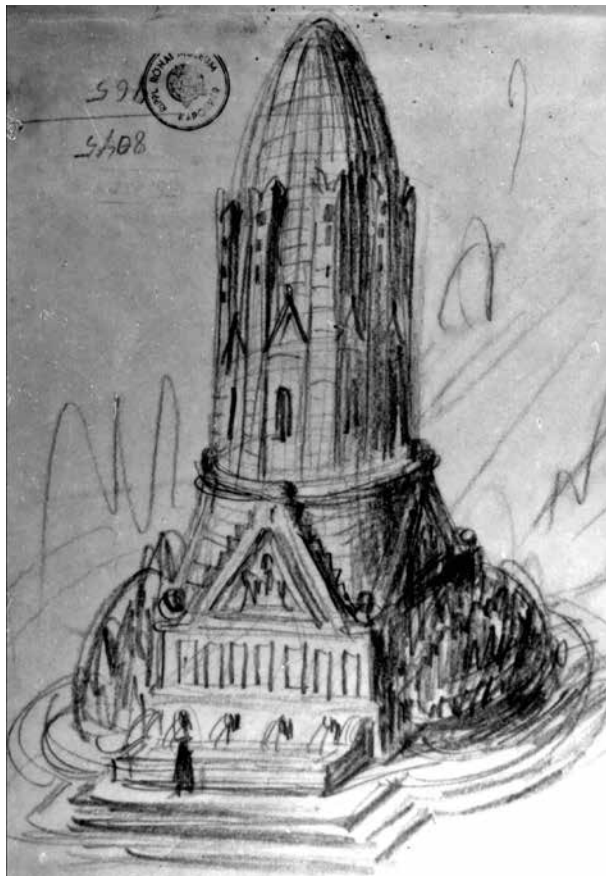
A negyedikként számba vehető rajzváltozat (*Torony-terv 4.*)¹⁷ legfontosabb, formailag is jól definiált új

14 Lechner Ödön: *Torony-terv 1.*, papír, ceruza, 36 × 23,5 cm, jelezve nincs. Rippl-Rónai Múzeum, ltsz. 55.124.

15 A *Torony-terv 2.* másik oldalán, 90 fokos elfordításban: *Torony-terv 2.* 36 × 23,5 cm, jelezve jobbra lent: Lechner Ödön műépítész.

16 *Torony-terv 3.* 1909, papír, ceruza, 33,2 × 25,2 cm, jelezve nincs, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz. 55.125.

17 *Torony-terv 4.* A *Torony-terv 3.* papírja hátoldalán, fordítva. Jelezve jobbra lent: LÖ.

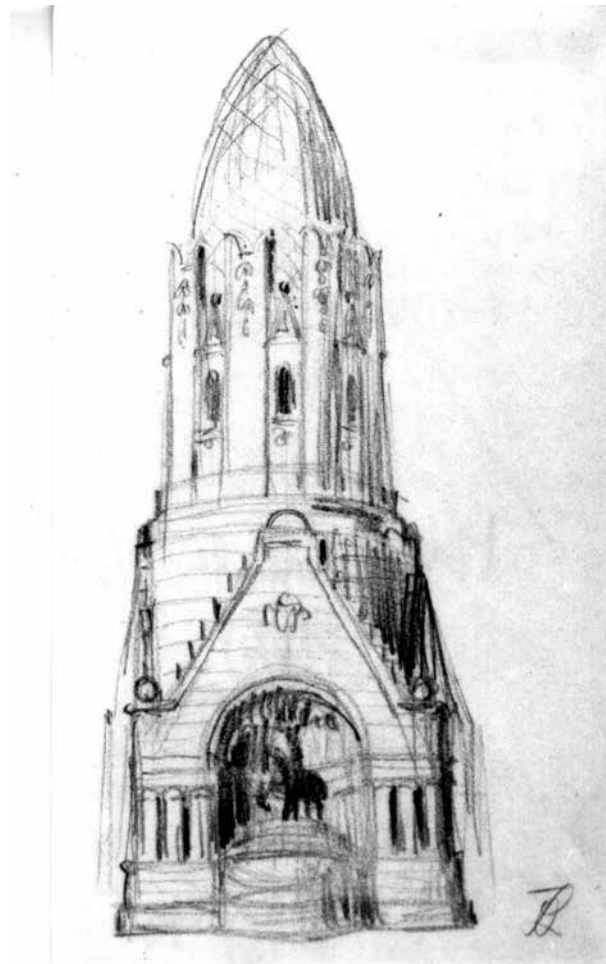
4. Torony-terv, 3. Papír, ceruza, 33,2 × 25,2 cm, jelzetlen
Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz. 55. 125

eleme a lovasszobor félköríves fülkébe, boltozatos bemélyedésbe helyezése és posztamensre állítása. Itt még nem szakadt el a szobor az árkádos, timpanonos alapzatú architektúrától – csupán helyét s önállóságát keresi. Ebben a köztes-közbülső relációban szobor már, de az épületttestből félkupolát kivágva még szervesen hozzátartozik (5. kép).

Az első négy tervrajz Lechner gondolkodását, az ötlet változását, a formai letisztulás folyamatát pregnánsan tárja elénk, ahogy a következők is. Az ötödik rajzon válik el formailag is véglegesen a tervezett plasztikai együttes a toronyttesttől. Ennek két változata ismert. A *Tanulmány a kecskeméti Rákóczy-toronyhoz*¹⁸ (Terv 5a)¹⁹

18 A továbbiakban követem az eredeti írásmódot a hitelesség kedvéért.

19 *Nyugat*, 7. 1914. 1. sz. 70. Lechner halálakor (1914. június 9.), tisztelet-

5. Torony-terv, 4. Papír, ceruza, 33,2 × 25,2 cm, jelezve jobbra lent: LŐ
Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz. 55. 125

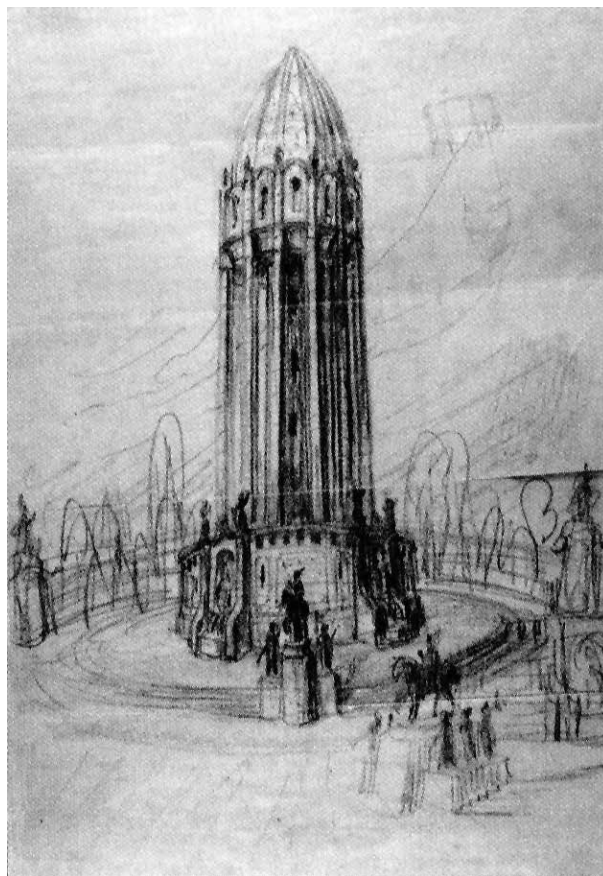
című, az építész aláírta rajzon a szobor főalakját két mellékalak fogja közre. Az oromzatos, három-három oszloppal kiemelt félköríves fülke elmarad. Az alépítményben megjelennek a vízcsorgók, s a torony hengeres teste is vastkosabb formát vesz föl. Ennek testvérpárja a szikárabb, keményebben rajzos változat (Terv 5b),²⁰ amelyen már a környezetet (lovak, pódiumon három alak, oldalt magas posztamensen szobrok) is jelzi. Artikuláltabban, részletesebben kimunkáltak a vízcsorgók,

ből-megbecsülésből közölhette a rajzot a *Nyugat*.

20 *Kecskeméti víztorony terv*, 1911–12, papír, ceruza, 56 × 39 cm, Katona József Múzeum, ltsz. 58.136.

az alépítmény kiálló peremén körplasztikai elemek jelennek meg. A toronytest karcsúbb, sudárabb és magasabb is, mint az előző rajzon (6. kép).

Lechner 1911 májusára, a szóbeli megbízástól számítva fél év múlva készült el a tervvel. Fölépültével a város vízellátását szolgálta volna, és építőművészeti kialakításának egyedisége és elhelyezésének centrális jellege (a Rákóczi út tengelyébe) miatt kiemelkedő városképi és urbanisztikai centrum lett volna (7. kép). Föliirata szerint: Rákóczy emlék és víztorony Kecskeméten homlokzat 1:50 mtr tervező Lechner Ödön.²¹ Az építmény négyszázhetven-nyolc négyzetméternyi betonra „4 méteres magasságba érve lépcsőzetesen szűkült. [...] 8 falazott oszlopa, amelynek anyagát magas hőfokon égett ún. vasas téglák adták. A nyolc pillér hordta volna az épület fő terhet, az 1000 m³-nyi víztömeget befogadni képes tartályokat, amelyek közvetlenül a pillérekre nyugvó vasbeton gyűrűn és az azon felfektetett kemény mészkőből készült koszorún nyertek alátámasztást”.²² A pillérek közrefogta hengeres testet vertikálisan emeletekre tagolta Lechner, s köztük az épület tengelyében kanyarodó öntöttvas lépcső emelkedett. Az építmény földszintjén a létesítmény karbantartását kiszolgáló helyiségek, szerkamrák. Az első emeletre hét helyiséget²³ tervezett, amelyek hivatali szobáknak ugyanúgy alkalmasak lettek volna, mint a Rákóczi-emlékmúzeum befogadására. A nagyközönség följebb haladva a nagy víztartályt és a körkilátást is élvezhette volna. „Akik az emléktorony felsőbb részébe is okvetlenül föl akarnak jutni, [azok] apróbb ablakon át ennek a rengeteg víztömegnek folyton hullámzó látványosságát is élvezhessék. Ezen legfelsőbb emelet egy óriási kupola [...] még egy karzattal is van ellátva 48 m magasságban az úttest fölött kilátóablakkal az egész környék áttekintésére.”²⁴ Az ötvennégy méter magas építmény (a bejárata díszes kapu) lábazata kemény mészkőből, fölötté mázas cseréppel, pirogránittal fedett toronytest.²⁵ Az eozinborítású fülkéből hármassal eséssel zuhogtak volna le a vízesések, Magyarország négy legnagyobb folyóját (Duna, Tisza, Dráva, Száva) szimbolizálva. A kunsüveg formát idéző eozinmáz kerámiakupola

6. Kecskeméti víztorony, terv, 1911.
Papír, ceruza, 56 × 39 cm, jelezve nincs
Kecskeméti Katona József Múzeum, ltsz. 58. 136

az épület koronája. II. Rákóczi Ferenc négy és fél méter magas bronz lovassobrát (az előzőekben föltűnt önálló mellékalakokat elhagyta itt) négy méter magas posztamentumra állítva grandiózusra tervezte az építész (8–9. kép).

A teljes műszaki (elhelyezés, hosszmetset, földszinti keresztelvény stb.) terveket, leírással és látvány-

21 A kecskeméti Rákóczi-emlék és -víztorony terve, 1911, vasbeton változat, litográfia, akvarell, 132,5 × 75,5 cm MNL Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (a továbbiakban: BKMÖL), XV. 15. 8. téka, 58/1.

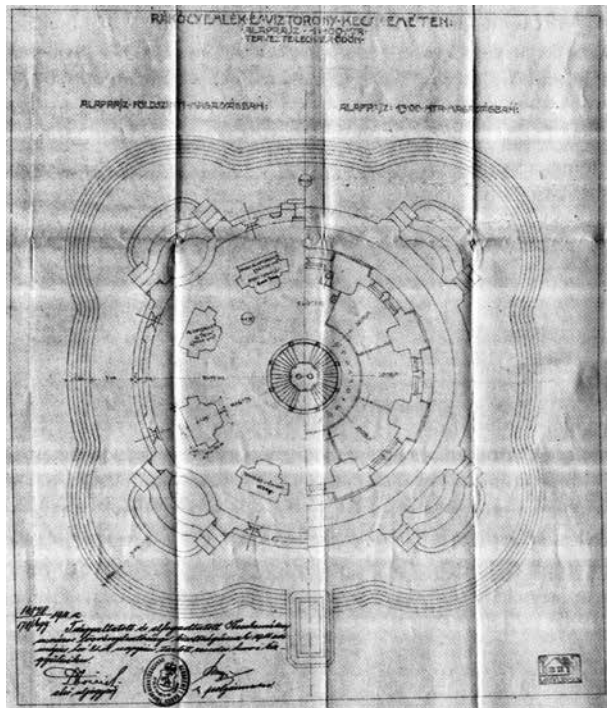
22 Szabó Bence 2010-es előadása alapján fogalom össze, mivel a kecskeméti Városháza rekonstrukciója miatt a MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltárának az épületben lévő kecskeméti részlege 2019. február 25-én bezárt. A Lechner művel kapcsolatos legfontosabb iratok: MNL BKMÖL 15. Ke. 58/1, 58/4. továbbá: MNL BKMÖL, IV. 1914/a. Kecskemét Város Mérnöki Hivatalának iratai. Általános ira-

tok. 14.878/21911.

23 Itt nem lehet nem gondolni – még ha Lechner nem is ismerte – Bartók Béla *A kékszakállú herceg vára* művére (1911), amelyben a kékszakállú várában-lelkében Judit hét ajtót nyit ki.

24 Idézi: Szabó 2010 (ld. 8. j.). 48–49.

25 Lechner megokolása szerint: „Kecskemét a magyar alföld közepén [...] hegyektől s mind attól, ami monumentális természetes építőanyagot szolgáltatna, távol esik. [...] Természetellenesen hatna egy kötömeg itt, ahol a követ csak hírből ismerik”. Idézi: Szabó 2010 (ld. 8. j.). 50.

7. A Rákóczi-víztorony földszinti keresztmetszélete, 1911 (SZABÓ 2010. 9. kép)

rajzzal együtt²⁶ 1911. május 31-én elfogadta Kecskemét város törvényhatósági bizottsága rendes havi közgyűlésén. Ám az alig egy hónappal később bekövetkező kecskeméti földrengés jelentős épületkárokat okozott (Lechner–Pártos Városházában is). A helyreállítások időszakában kialakult nagy fokú bizonytalanságban merült föl földrengésbiztosra áttervezetni az együttest. A véglegesnek szánt változatot 1912. október 24-én tárgyalta és fogadta el a város törvényhatósági bizottsága. Az áttervezésnél a téglapilléres helyett erősebb vasbeton szerkezet alkalmazása költségemelkedést involvált, ezért a díszítést is csökkenteni kellett. Lechner indoklása szerint: „Miatán ezen új és jóval erőteljesebb szerkezet már a maga nyers fölépítésében az előbbi

szerkezeteke[t] költségben messze fölülmúlja, kénytelen voltam a külső díszítésben sokkal szerényebb eszközöket használni, [...] ennél fogva a torony igen nagy része nem lesz majolikával burkolva. [...] Mindazonáltal a torony új megjelenési formájában véleményem szerint még sokkal szebb és monumentálisabb lesz.”²⁷ E végső terven a befelé mélyülő kapubéletes, félköríves záródású vízesés-fülkék erősebb oldalmegerősítést, ezáltal motívumkiemelést nyertek. A vízcsorgókkal a szüntelen mozgást, állandó változást, a lezuhanó víz és víztükör folyton változó játékát, mint egy mobil elemet illeszti az együttesbe Lechner. A négy vízesés határozott lelépcsőzésével önálló és funkcionális elemként ízesül a szabályos körformához. A földalton, a szobor hátoldalaként ugyancsak félköríves, kiemelt formával találkozhatunk. A torony hengeres testét a középtájon áttörte s a kupolán is föltűnik az áttört forma.²⁸ A rajzolt változaton a főhomlokzat földszinti mezőjében két ábécé szerinti betűsor közötti fölirat: „RÁKÓCZY DE SZÉP IS LESZ EZ AZ EMLÉKMŰ EGÉSZ KECSKEMÉT VÁROSA ÉKESÉGE”. Az aléptímvány pártázatából a földalton lágyan hajlított oromzaton Kecskemét város címere (10. kép).

A Kecskeméti Rákóczi-émlék és -víztorony műszaki leírásában²⁹ nagy súlyt helyez a vasbeton munkák ismertetésére (második fejezet). Ennek értelmében a „vasbeton úgy készítenőd, hogy a művezetőség által megadott helyeken és számban a vasbetonból erős vas-huzal horgocskák álljanak ki, melyekhez a burkolatot képező anyagok majolika stb. hozzáköthetők és betonirozhatók legyenek. Ahol nemesebb anyag burkolat nincsen, ott is készítenőd a vasbeton szerkezet, hogy arra részben közönséges vakolat, részben portlandcementes műkő vakolat erősen és biztosan tapadjon. [...] A vasbeton munkák monolit, bordás vasbeton szerkezetek, kizárólag körkeresztmetszetű, hengerelt rudvas betétekkel”. A műegyüttes vasbeton szerkezetei tervezésének a „külön megbízottjai Gut Árpád és Gergely Jenő okl. mérnökök”. A negyedik, *Majolika munka* fejezetben Lechner így írja le a szobrot: „1 drb nagy emlékmű, lovas szobor és kétoldalt reliefben 3-3 alak eozinos pirogránit lemezekből kirakva, meglévő beton alapra erősítve lapokban. [...] A szobor teljes mérete 5 m hosszú, 2,3 m

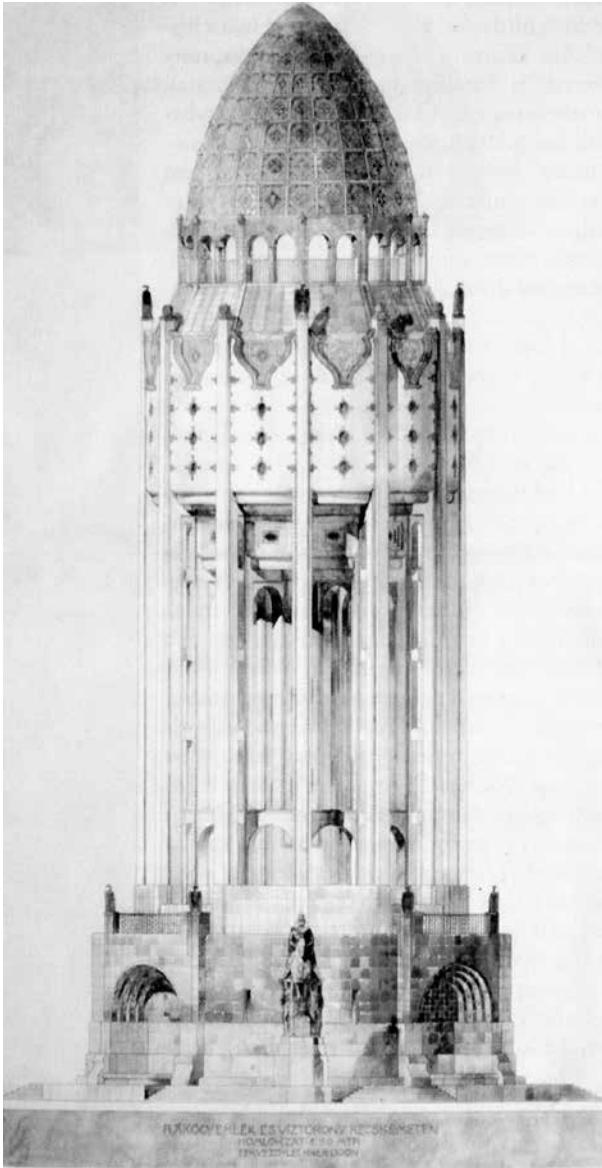
26 Közli: SZABÓ 2010 (ld. 8. j.). 7., 8., 9., 10. kép.

27 SZABÓ 2010 (ld. 8. j.). 53.

28 *A kecskeméti víztorony terve, 1911–12*, papír, ceruza, akvarell, 64 × 57 cm, jelezve nincs, Kecskeméti Katona József Múzeum, ltsz. 78.136. Rajzolt változata: Rákóczy emlék és víztorony Kecskeméten. Homlokzat, 1:100 mtr, tervezte: Lechner Ödön. *A Ház*, 4. 1911. 9–10. sz. melléklet, 45 × 28,9 cm. Ugyanitt a torony távlati képe

Rákóczi-émlék Kecskeméten címmel.

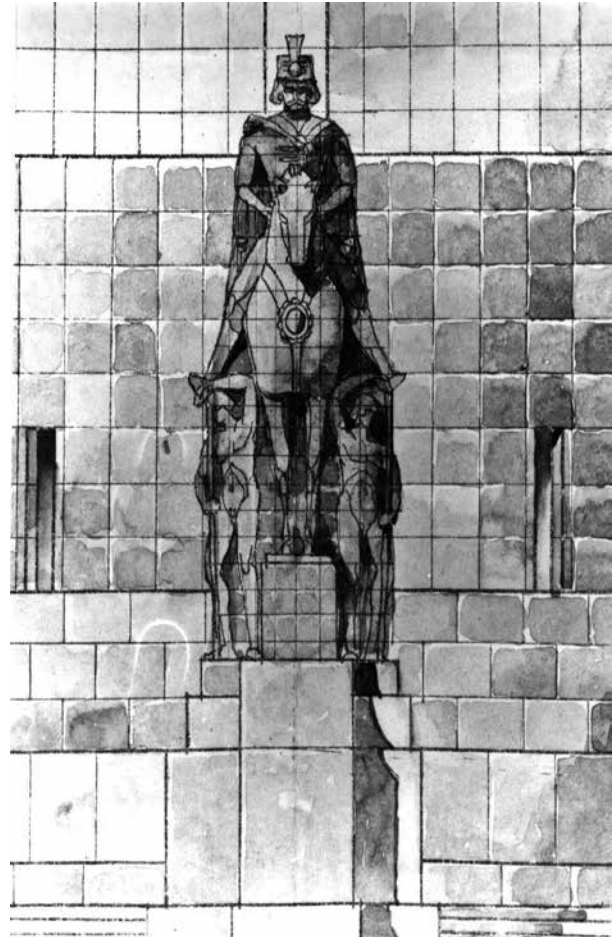
29 455/kgy 1912. Tárgyaltatott és elfogadatatott Kecskeméten a város törvényhatósági bizottságának az 1912. évi október hónap 24-ik napján tartott rendes havi közgyűlésében. Körpecsét, h. polgármester és első aljegyző aláírással. Téglalap alakú pecséttel: Tárgyaltatott a M. Kir. Belügyminisztérium Műszaki Osztályánál 1913. évi január hó 12 n. 2219. sz. a. 30 oldal, Lechner Ödön műépítész pecsétjével, autográf aláírásával, dátum nélkül. (Mgt.)

8. A kecskeméti Rákóczi-emlék és -víztorony terve, 1911. Vasbetonvázlat, litográfia, akvarell, 132,5 × 75,5 cm
Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, XV. 15. 8. téka, 58/1.

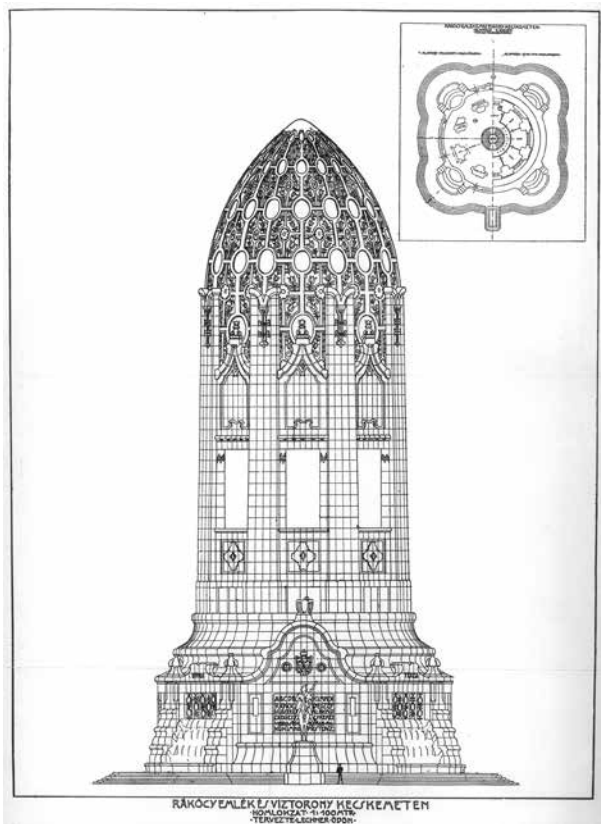
széles, 6,8 m magas, összes lefejtett felülete hozzávetőleges számítással 100 m².³⁰ A torony és a szobor építési költsége összesen 530 141,50 korona.

³⁰ SZABÓ 2010 (ld. 8. j.), 9. kép.

9. A Rákóczi-szobor (a 8. kép részlete)

A két terv (az első 1911. május 31-én, a második 1912. október 24-én elfogadott) fennmaradt és publikált részletei eddig föl nem tárt adatokat rejtnek. Az első és legfontosabb talán az, hogy az első tervegyüttes földszinti keresztelvényének a rajzán³⁰ szerepel Vágó József pecsétje. Ebből arra következtethetünk, hogy ennél a munkánál is, ahogy Lechner 1910-es évekbeli alkotásainál (a pozsonyi gimnázium és Kék templom, az Irányi utcai Vermes-ház, a Vajda Péter utcai iskola, a Szent László Gimnázium) Vágó József a társa volt. A másik föl ismerés egyfajta bizonytalanságból származik. Az pedig nem más, mint a két tervsorozat (ha hiányos is) pontos keletkezésének, egymásutániségának a megállapítá-

10. „Rákócy emlék és víztorony Kecskeméten”
A Ház, 9–10. 1911. Melléklet

sa. A *Ház* 1911-es évfolyamának utolsó, 9–10. számában (főltehetően 1911 decemberében jelenhetett meg) a földrengés után áttervezett mű(2.) homlokzatrajza és távlati képe együtt szerepel. S mindez Lechner és Vágó József tudtával történt, mivel bizonyosan segíthették a szerkesztőt a szám Lechner-anyagának az összeállításában (itt jelent meg Vágó József *Wagner és Lechner* című írása is). A Vágó pecsétes földszinti keresztmetszeli tervrajza lényegében megegyezik *A Ház* mellékletében közölt homlokzatrajzon föltüntetett alaprajzzal. A *Művészet* publikációjában³¹ az első terv távlati képe és két, valószínűleg Vágó által rajzolt kupolarészlete szerepel (11–12. kép). A tervezők ezt tarthatták megépítendőnek, s ezért talán mindkét tervegyütteshez használták az

31 rp (RELLE Pál): Két új épület. *Művészet*, 13. 1914. 97–103.

32 Lásd 29. jegyzet.

általuk nem dátumozott műleírást, aminek a helytelenül írt s terveken gyakran használt belső címét („Rákócy emlék”) a borítón korigálták („Rákóczi emlék”).³²

Lechnernek e művében a hétköznapi vízmű funkciót építőművészetének a legartisztikusabb és legfestőibb elemeivel sikerült egységbe olvasztania úgy, hogy a legmerészebb formai és prakticista elvárásoknak is egyszerre tudott megfelelni. Úgy praktikus mérnöki szerkezet, hogy teljességében képes művészi architektúráként megjelenni és hatni. Mindez egymástól merőben távoli, széles íven jelentkezik: így a város zavartalan vízellátását biztosító műszaki objektum a legegységesebb s legkülönösebb Lechner-mű. Míg a víztartály vasszerkezete kihívó, merészen egyéni építészeti öltözetet kapott, a szobor úgy autentikus Lechner-mű, hogy a Mester sajátos anyaghasználata (öntöttbeton eozinmázás burkolattal) és a nála mindig egységes, szerves alakítás egymást erősítve válik meghatározóvá. Lechnernek a vízmű elé tervezett Rákóczi-szobra élesen szembehelyezkedett a századforduló tradicionális emlékműszobrászatával. Szembeállított vele egy beton-öntvény-kerámia szobrot – amely elsőrendű konstrukció és egyedi plasztika, színes, és alapformákra egyszerűsített egyúttal; stilizált jelszerűségében is őrzi a konkrétságát, a fölismerhetőséghez elegendő azonosíthatóságot.

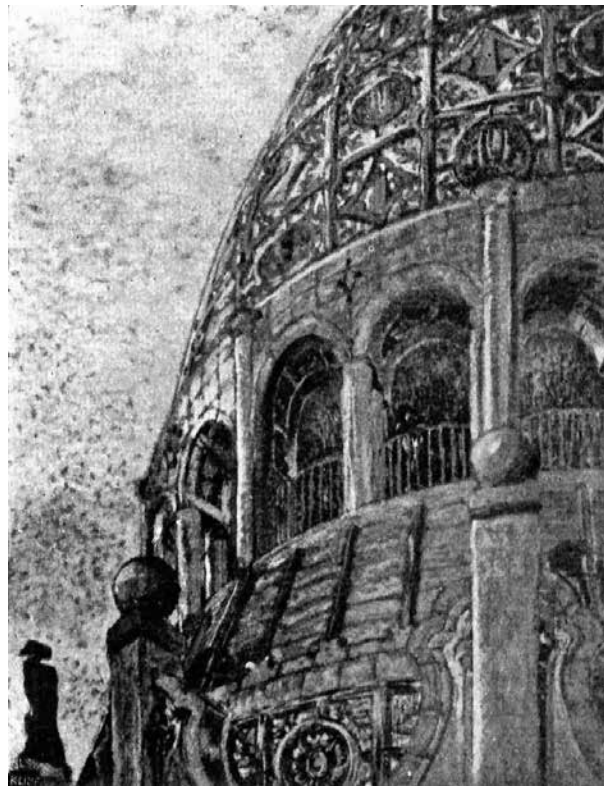
Lechner e műegyüttese nemcsak a Rákóczi út kialakítását – a városrendezés egyik sarkpontja volt ez –, de az egész városrendezést is befolyásolta volna. A kecskeméti főtérré rendezése a lebontásra ítélt, avult épületek helyének beépítésével haladt előre. Ehhez kapcsolódóan fundamentális kérdés volt, hogy a város közlekedési kapuja (a vasútállomás) a főtérrrel a lehető leghatásosabban, művészi kiképzésű épületek sorával legyen összekötve. Ennek érdekében ötvenkét méter szélesre bővítették a Rákóczi utat, keramitburkolatot kapott, közepén dupla fásoros, árnyas sétányt.³³ Ennek két oldalán, a házsorokat beszegő járda mellett pedig két közlekedési utat alakítottak ki. Egyik végpontja a főtér, s azon belül a leghátsó, a Rákóczi úttal szemben álló épület: Lechner Városházája.

A mű sorsáról Lechner is beszámolt: „Kecskemétre egy Rákóczi-emléket építünk, amely egyúttal víztorony is lesz. Ennek a históriája már jó néhány évre nyúlik vissza, még arra az időre, amikor Kada Elek fāradhatatlanul és európai módon intezte e szép jövőjű magyar város ügyeit. Az ő kezdeményezése volt ez a Rákóczi-emlék is,

33 SÜMEGI 2013 (ld. 3. j.). 129–164, 304–305.

11. A kecskeméti víztorny (részletek)
Művészet, 13. 1914. 103.

12. A kecskeméti víztorny (részletek)
Művészet, 13. 1914. 103.

amelyet a múlt évben már majdnem elkezdünk építeni. Jött azonban a földrengés, s ez egyelőre visszavetett minden ily városfejlesztő, kulturális munkát. A pénz másra kellett, és kell ma is még. Tavaszra aktuális lehet a dolog, de ez a legjobb eset. Az emléket egyébként kétszer kellett átdolgoznom, éppen a földrengésből kifolyólag. Erre való tekintettel, az egész most vasbeton konstrukció lesz”.³⁴

A víztornyépítés a földrengés okozta súlyos károk helyreállítása miatt elakadt, bár akkor még nem mondtak le róla véglegesen. Kada Elek, majd Lechner halála és az első világháború kitörése újabb késleltető tényező lett. Sándor István polgármester (Kada utóda) 1914. június 18-án még így nyilatkozott: „Ha a nagy mű – fájdalom – az ő életében mégsem készülhetett el, annak egyszerű oka az, hogy nincsen most pénzünk reá. Mi az

egész vízvezeték költségét 3 000 000 koronában előirányoztuk; ebből a Lechner víztornya 570 000 koronába került, de – mivel kapcsolatos a Rákóczi-szoborral, az erre rendelkezésünkre álló Rákóczi-alapot is beleértjük. Ez kb. 150 000 korona, ami az időközi kamatokkal fel fog nőni 170-180 000 koronára. Ám a mostani rossz gazdasági viszonyok miatt ilyen nagy kölcsönt, amit a vízvezetékügy megoldása kíván, nem tudunk kapni, így hát eddig nem építhettünk, viszont reményünk van rá, talán ebben az évben már elkezdhetjük az építést... Egyébként a Lechner terve még a Mester halála ellenére is kivitelezésre kerül.”³⁵ A fogadkozó, részletekre kitérő nyilatkozat után egy hónappal Sándor István még Vágó Józseffel tárgyal a víztornyról, ragaszkodik az eredeti tervhez: „de ha ez nem lehet, akkor a Kaszapkút környékén lesz felállítva”.³⁶ Summa summarum: a rohamos

34 Mit épít Lechner Ödön? *Kecskeméti Lapok*, 46. 1913. 298. sz. 2.

35 A kecskeméti városháza és víztorny. *Kecskeméti Lapok*, 47. 1914. 133. sz. 3.

36 Vágó József és a kecskeméti víztorny. *Kecskeméti Napló*, 3. 1914. 164. sz. 3.

inflálódás és az első világháború végleg elsüllyesztette Lechner tervét, amely a Mester utolsó nagyszabású, fő műveivel egy sorban említhető alkotása lehetett volna. Mindennek következménye már az a tény, hogy a később fölépített víztorony „architektonikus kiképzésének hiánya miatt, útlezárás célját nem szolgálhatta”.³⁷

Lechner életművéből a víztoronynak a Biedermann család sírkápolnája 1906-os tervével való formai rokonságára utalhatunk. A formai rokonsági körében említhető még az Erzsébet királyné emlékmű pályaterve (1902), a Kecskeméti Elmegyógyintézet (1906) és a Pozsonyi Szent Erzsébet-templom (1907) tornya. Mintha az Erzsébet-emlékmű tornya kivált volna a tervegyüttesből, s kecskeméti víztoronyként önálló életre kelt volna.

Kiállításokon,³⁸ publikációkban³⁹ gyakran megjelennek a víztoronytervek. A művészettörténeti irodalomban először a Bakonyi–Kubinszky szerzőpáros irányította rá a figyelmet,⁴⁰ ám érdemben Gerle János ismertette. „A leginkább kiforrott, letisztult terv a víztorony (annak is harmonikusabb, első változata). [...] A vasbeton szerkezetű tornyot teljes felületén színes, mázas kerámia borította volna, plasztikus díszekkel, szobrokkal együtt. [...] Legkülönösebb a víztartály – 15 méter átmérőjű körívre emelt – boglyakupolája. Lechnernél [...] csak a mozsói mauzóleum tervén találkozunk a boglyaív alkalmazásával. A magyar szabadságvágyat megtestesítő Rákóczi háttérében magasodik az ország egységére (a négy folyó együttesére) alapozott, rakéta-szerűen égbe törő torony (a második változatban turulmadarak ülnek a talapzat tetején és a kupola alatti sávban), ame-

lyet az ősi szakrális formának tekintett boglyakupola koronáz. A lechneri formanyelv szerkezeti elemei: a vertikális rend, a pártázatos attika (amely körbeforgatva maga is korona alakú), a ragyogóan fénylő felület mind szürreális vízióként a magasban lebegő óriáskupolát hangsúlyozzák, amelyet – a második változat színezett terve szerint – napként aranyló, narancsszínű kerámia borít, a termékenységet, életet jelképező hímes tojás mintázatára emlékeztető motívumokkal.”⁴¹

A Rákóczi-tisztelet helyi karakterét – s egyúttal a víztorony epilógusát – sajátos színnel jellemzi Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című könyvének városi fogadtatása. Horváth János th. bizottsági tag beadványa szerint Szekfű „történelmünk egyik legfélségesebb alakját, legideálisabb és jellemtisztaságban páratlan szabadság hőst: II. Rákóczi Ferenc kuruc fejedelem emlékét a történelmi adatok meghamisításával mélységesen megsértette. [...] Ez a gúnyirat velünk szemben egyenlő a felségsértéssel, mert a szuverén nép felségét sérti meg legszentebb érzésében”. Azt javasolja, hogy a „Rákóczi gyalázó könyvek vonassanak be, és semmisíttessenek meg, s hívja fel a város a Tudományos Akadémiát, hogy azt kiadványai sorából törölje, nehogy újabb kiadást érjen”.⁴²

Szekfű Rákóczi-könyve miatt tiltakoznak, fölemelik a szavukat. Lechner Rákóczi-szobrát, vízművét azonban hagyták elsüllyedni az inflációba, a nehezedő körülményekbe, a háborúba, a közönybe.⁴³ Pedig remekműtől, nagyszerű és merészen kigondolt lechneri együttestől fosztották meg magukat és a magyar építőművészetet.

37 ENTZ Géza–GENTHON István–SZAPPANOS Jenő: *Kecskemét*. (Városképek–Műemlékek) Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1961. 95.

38 *Tervek és épületek. Kecskemét építésze a századfordulón*. Kiállítási katalógus. Kecskemét, Katona József Múzeum, 1982; *Lechner Ödön 1845–1914* (ld. 1. j.); *Lélek és forma, magyar művészet 1896–1914*. Kiállítási katalógus. Szerk. TÓTH Ágnes. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1986; *Lechner, az alkotó génius*. Kiállítási katalógus. Szerk. SISA József. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2014.

39 Brunner Attila kiemeli azt, hogy „Lechner monolitikus formák iránti érdeklődése elsősorban 1900 után, a mozsói mauzóleumterven és a kecskeméti víztorony-terven jelent meg”. BRUNNER Attila: *Lechner Ödön írásai az alkotói folyamat tükrében*. In: *Ybl és Lechner vonzásában*. Szerk. ROZSNVAI József. Budapest, Holnap Kiadó, 2018. 136–160.

40 BAKONYI Tibor–KUBINSZKY Mihály: *Lechner Ödön*. Budapest, Corvina Kiadó, 1981. 42–43, 174–175.

41 GERLE János: *Lechner Ödön*. Budapest, Holnap Kiadó, 2003. 245–249. Gerle korábban még *A Ház* mellékleteként közölt homlokzatrójzot tartotta első változatnak. GERLE János–KOVÁCS Attila–MAKOVECZ Imre: *A századforduló magyar építésze*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó–Bonex, 1990. 124.

42 MNL BKMÖL, Vegyes iratok, 1914. 16028/1914. sz. jelzet: dr. Szilády Károlynak.

43 Lechner Ödön meghalt. Lechner és a hálátlan Kecskemét. *Kecskeméti Újság*, 7. 1914. 132. sz. 2; Lechner Ödön. *Az Alföld*. 1914. május. 180–182.

Csurgai Horváth József

Fehérvári fürdők

A török kor színvonalas fürdőkultúrája Fehérvárott is fürdő létesítését eredményezte. E fürdő a vár területén Rüstem pasa alapítványából épült 1559 és 1561 között. A város korabeli fürdőkultúrájáról kevés információval bírunk, Evlia Cselebi csupán megemlíti, hogy a vendégfogadók mellett fürdő is található a várban. A török kiűzését követően az egykori török fürdőt a kamara, majd a város is salétromfőzésre hasznosította. Az 1750-es évektől katonai, majd később polgári tulajdonú épület volt.

A török kort követően az első fürdőre vonatkozó adat 1698-ból a város telekkönyvi felméréséből származik. A Belvárosban a Basa utca 4. szám alatti ház akkori tulajdonosa Lang Hans Adam fürdős és felesége, Szabina volt. A megözvegyült Szabina asszony hamarosan, még 1712 előtt Hochmayr Ferdinándhoz ment nőül, az épületben ekkor is működött fürdő. 1714 előtt ismét tulajdonosváltás történt: Axmann Ignác Zsigmond fürdős és seborvos, valamint felesége, Anna Zsófia szerezték meg a házat. 1725. december 18-án az özvegy fürdősné Ifflinger János seborvosnak 520 forintért adta el a házat és a fürdőt. Tőle vásárolta meg 1740. február 26-án Ámon Fülöp Jakab fürdős és felesége, Anna Mária. A seborvos Ifflinger ezzel elesett polgárjogának gyakorlásától. Az épület az 1770-es évek közepéig volt fürdőház.

A városi polgárok leggyakrabban Balatonfüredre jártak, 1786-ban a tanács a füredi fürdőárszabást a városkapura is kifüggesztette. Kétségtelen azonban, hogy Füred mellett a közelben található Bodajk is kedvelt fürdőhelye volt a fehérvári polgároknak.¹

Székesfehérváron az első uszodaterv, a Malomcsatornán tervezett katonai uszoda kialakítása 1845-re vezethető vissza. A katonai nevelőintézet az év decem-

berében fordult a városi magisztrátushoz egy „katonai uszoda oskola” helyének kiválasztása miatt. E terület nem esett messze a polgárok által használt fürdőtől. A tanács Ferenczy János tanácsnokot, a városi csatornák felügyelőjét és Kallinger István mérnököt bízta meg a jelentés elkészítésével, amelyet 1846. január 19-én tárgyalt a város vezetőtestülete. Az uszodaépítés terve július hónapban került ismét napirendre a nevelőház parancsnoka, Fritz Károly főhadnagy levelének köszönhetően. Újabb halasztást követően, november 13-án tárgyalták ismét az uszoda ügyét, a küldöttség jelentését fellelhetjük a napirendi pontok között. A következő napokban eredményes tárgyalások történtek, hiszen a választópolgárság támogatta az építkezést, sőt, olyan állásfoglalást alakított ki, hogy az teljesen a város költségén készüljön el, és a nevelőház csupán éves bérletet fizessen. Ekkor már tervrajzokat is készítettek, a pályázatra beérkezett tervezetek közül „a legcélyszerűbbnek” a csatornamederben kialakított „úszó oskolát” minősítették.

A következő év márciusában ismételten tárgyaltak az építkezésről, majd újabb városi testületek véleményezték a pályázatokat, végül a tanács hatáskörébe utalták a kérdés elbírálását. Az elhúzódo építkezést Fritz főhadnagy közbelépése mozdította el a holtpontról. Levelében a rendes uszoda elkészítéséig legalább a csatornameder szélesítését kérte. Az uszoda építését 1848. május 6-án tárgyalták utoljára, ekkor olyan határozatot hoztak, hogy a helyhatósági és az országgyűlési választásokat követően döntenek végérvényesen a kérdésről. A halogatás valódi oka azonban az volt, hogy az adókimetések során az építkezés költségeit nem vették figyelembe. Az uszoda ügye végleg megfeneklett. A következő év

¹ KÁLLAY István: *Fehérvár regimentuma 1688–1849.* (Fejér Megyei Történelmi Évkönyv, 18.) Szerk. ERDŐS Ferenc. Székesfehérvár, Fejér

Megyei Levéltár, 1988. 380.

tizedekben is a Sóstóban és a Malomcsatorna vizében fürdözhettek a város lakói. A kiegyezést követő években is a Malomcsatornán fürdőzőket említik a források, többnyire a kapitányi hivatal jelentései tudósítanak a nem mindig örömteli közállapotokról. A városkapitány beszámolójában olvashatjuk: „[...] nyári időben felnőtt ifjak a Gaja csatornában, melynek mentén sétányaink is terülnek, meztelenül fürdőznek [...]”. Az 1880-as években a Varga- és a Malomcsatornák által közrefogott Rózsa-sziget kertjében volt a fürdő külön férfi- és női medencékkel, melyeket a Malomcsatorna vizével töltöttek fel. A másik kedvelt fürdőzőhely a belvárostól nem túl messze eső Sóstó volt. E térség szépítése részben Schmöltz Lipóhoz kötődik, az 1820-as években megindult fásítás, rendezés következtében ligetei és sétányai több évtizeden keresztül a város leglátogatottabb kirándulóhelyei voltak.

Az első közfürdő terve az 1890-es években készült. A rózsáskertihez közel, a Malomcsatorna mentén, a Városmajor-kert nyugati oldalára terveztek fürdőhelyet. Létesítését a városi közegészségügy érdekében a középítészeti szakosztály kezdeményezte.² A fürdő 1894. évi létesítését követően újabb építését is tervezték. A fürdőépítés jelentős haszonnal kecsegtetett; az építési költség mintegy 1615 forint volt, de egy év alatt 340 forint jövedelmet hozott. 1895-ben a városi törvényhatósági bizottság 1952 forint összeget szavazott meg az új közfürdő létrehozására, a következő évben a fürdő bővítéséről tudósítanak a várostörténeti források.³ A működő fürdő 1901-ben már helyreállításra szorult. Ugyancsak ekkor a rózsáskerti fürdő kocsmáépületének, a hideg fürdők, valamint a gőzfürdők melletti lakóépületek helyreállítására is sor került.⁴ A következő évben a gőz-, kád- és zuhanyfürdő helyreállításáról tudósítanak a források.⁵ A helyreállítási munkák után a fürdőt rövid ideig ismét városi kezelésben tartották, de később bérbeadásáról határoztak.

Az uszodai célokat leginkább Tőke József Szent István versenyszoda, kád- és gőzfürdője szolgálta, amely szintén a Malomcsatornából nyerte vizét. Tulajdonosa több mint egymilliárd korona költséggel az 1920-as években építtette át a Fürdő soron lévő fürdőt. Ez volt a város egyetlen uszodája ekkor, egy 50 méter hosszú és 20 mé-

ter széles, versenyzésre is alkalmas úszómedencéből, valamint egy kisebb, 22 × 22 méteres női, és egy 22 × 7 méteres gyermek-úszómedencéből állt. A versenyszoda körül 147 kabin és egy nyolcvanszemélyes terem volt. Külön épületben működött a büfé és a fodrászszalon. Az uszodák vizét a Malomcsatorna szolgáltatta, a szűrőkön át tizen négy óra alatt duzzasztották fel, illetőleg három óra alatt eresztették le a medencéket. A csatorna partján kiépült „strand-homok fürdő” további háromszáz személy befogadására volt alkalmas.⁶

A múlt század harmincas éveiben végleg megoldódott a strandfürdő ügye, az ez irányú tervezetek jelentős része a Sóstó természeti adottságait és környezetét kívánta felhasználni uszoda és strandfürdő kialakítására, végül Csitáry G. Emil polgármestersége alatt a Belváros közelében a Serház alatti dűlő rétjein valósult meg. Az 1935-ben átadott városi strandfürdő közvetlen környékét is megfelelően rendezték. A terveket Matyók Aladár építész készítette.⁷ A fürdő meleg vízzel történő ellátása érdekében kezdődött annak közvetlen közelében a kútúrás. Pávai Vajna Ferenc geológus szakvéleménye mintegy hatszáz méteres mélységben meleg vizet adó rétegeket feltételezett. A tervezet szerint a hatszáz méter mélyből feltörő meleg víz és a kétszáz méteren található vasas víz keveréséből szénsavas melegvíz-fürdőt szándékoztak létrehozni. Európában ilyen fürdő csupán Mannheimban működött. Sajnos nem találtak meleg vizet sem a hatszáz méteres mélységben, sem 1280 méterig, ameddig a mélyúrás folytaták.⁸ A később Csitáry-víznek nevezett forrás azonban azóta is működik.

A város legjelentősebb szecessziós stílusú épülete, az Árpád fürdő helyén álló házingatlan tulajdonosa az 1698-as telekkönyvi alapfelvétel szerint Korherr Kristóf császári élelmezési tiszt volt.⁹ A következő telekkönyvi felmérések, így a Rákóczi-szabadságharc utáni, 1712. évi telekkönyv Proviand Ambtként, vagyis Élelmezési Hivatalként említi az épületet.¹⁰ A későbbiek során a császári és királyi katonai élelmezési hivatal működött itt, amelyet a 19. század elején már Katonai Életesházként vagy Élelmiszerraktárként említenek. Az épületre vonatkozó kevés adat közül a legpontosabb az 1869. évi népszámlálás során készített összeírás. Eszerint a föld-

2 Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet (a továbbiakban: VLKI) Közgyűlési jegyzőkönyv 1892. V. 30. No. 164.

3 VLKI Uo. 1895. IV. 29. No. 112. 1896. II. 27. No. 56.

4 VLKI Uo. 1901. IV. 29. No. 123.

5 VLKI Uo. 1902. III. 3. No. 79.

6 VLKI Mérnöki Hivatal iratai 1927. No. 140. 1927-ben újabb nyílt

uszodát építtetett, a tulajdonos egyúttal kőművesmester.

7 VLKI Uo. 1934. No. 168.

8 CSITÁRY G. Emil: *Emlékiratok*. Székesfehérvár, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára, 2013. 144–147.

9 VLKI Telekkönyvi iratok 1698. folio 36.

10 VLKI Uo. 1712. szeptember 1. 35. o. No. 62.

szintes épület nyolc szobából, három kamrából, három konyhából, három fészerből és öt raktárból állt. Az épületben egy lakás volt.¹¹ Az 1440 négyszögöl kiterjedésű telek az 1880-as években is az államkincstár tulajdonában volt. A terület rendezésére vonatkozó első adat a 19–20. század fordulójáról származik. Az elképzelés szerint a belvárosi kaszárnya elbontásával kialakuló utcaszakaszra közintézményeket terveztek. Itt nyert volna elhelyezést a Városháza, a Pénzügyigazgatóság és az Igazságügyi palota is, de ez az elképzelés csak részlegesen valósult meg, nem alakítottak ki ilyen intézményi tömböt.

A katonai élelmezési ház és területének megvételét a közgyűlés 1899 márciusában határozta el. A „bírói becsű útján” megállapított vételár, 29 300 forint mellett, a város az újonnan építendő katonai élelmiszerraktár céljára – a Budai úton – 3200 négyszögöl területet biztosított.¹²

A fürdőépítkezés a századfordulót követően került napirendre. A pénzügyintézetek beadványát a tanács is pártolólág terjesztette a közgyűlés elé, mintegy 1020 négyszögöl területet adtak el. A fürdő építését ekkor is összekötötték a Kossuth utca rendezésével, hiszen ekkor tárgyalták a pénzügyigazgatósági palota, valamint a posta és távirtda építését. E körülmény egyúttal rámutat arra is, hogy a fürdőépítés, a Kossuth utca rendezése, az ott található katonai épületek lebontása, kitelepítése, majd a Petőfi utca kialakítása a belváros rendezésének egyik sarkalatos pontja volt.

A fürdőépítkezést a Székesfehérvári Takarékpénztár, a Fejér megyei Takarékpénztár és a Székesfehérvári Kereskedelmi Bank finanszírozta, a korabeli sajtó és más források kiemelik a pénzügyintézetek igazgatóinak – Kaltenecker Nándor, Pápay Nándor és Hübner Károly – szerepét. A fürdőépítés gondolata azonban Kaltenecker Nándortól származott. Az építés költségei 47 246 koronát tettek ki. Az épületet Hübner Jenő budapesti műépítész tervezte, egyben a munkák művezetését is ő végezte el, a kivitelezés Hegyi Ferenc és

Fried Zsigmond vállalkozók munkája. Az épület átadására 1905. december 31-én, vasárnap reggel hat órakor került sor. Az egykorú sajtó a következőket írja: „[...] a belsőnek csínja, ízlése, kényelmi úri berendezése fölülmúlja a külsőképet. Vetekedve múlják egymást felül a porcellan, a keramit és salon medencék egyszerű eleganciája, a gőzfürdő fényes pihenő termével, bazenek kettős kupolatestének impozánsága, a belépő csarnok gyönyörű stillijével, vagy a gépházak nagyszerűsége a víztartó medence nagyszabású méreteivel.”¹³

Az épület megnyitásáról a város valamennyi sajtóorgánuma beszámolt. A *Székesfehérvári Friss Újság* „Az Árpádfürdő megnyitása” címmel a következőket írta: „Ma reggel 6 órakor nyílik meg a Kossuth utcában az Árpád-fürdő, amely pazar eleganciájával és kényelmes berendezésével egy hajszálnyira sem áll mögötte a fővárosi fürdőknek... Azt hisszük az új fürdő teljes mértékben fogja megnyerni a nagyközönség tetszését is.”¹⁴

A hamarosan népszerűvé vált fürdőt a Székesfehérvári Kereskedelmi Bank Rt. üzemeltette. 1909-ben a fürdő részvénytársaság engedélyt kapott a városi címer használatára. Erre csak kivételes esetben, a városi közgyűlés jóváhagyásával kerülhetett sor.¹⁵

Székesfehérváron az Árpád fürdő (1. kép) megnyitását követő években három gőzfürdő működött tizenegy medencével, látogatóinak számát 67 280 főben rögzítették a statisztikai források. A három uszodának mindössze 15 000 látogatója volt.

Az Árpád fürdőt az 1920-as évek elején alakították át, amelynek során az épületet bővítették is. Ekkor új gép- és kazánház, egy műhely és raktárépület, valamint szálloda (ötven szoba), színház és étterem épült.¹⁶ A fürdőt, színházat és éttermet 1922. november 15-én nyitották meg, de mozi is üzemelt itt, amely a szállóvendégek részére ingyenes volt.

Az „Árpád mozgót” Gábor Béla működtette. Az építés munkákkal egy időben „[s]zénsavas forrásvízre akadtak az Árpádfürdő kútjának fúrásánál”. A szénsavas vasas

11 VLKI Tanácsíratok. Az 1869-es népszámlálás iratai. No. 130.

12 VLKI Közgyűlési jkv. 1899. III. 9. No. 74.

13 *Székesfehérvár és Vidéke*, 33. 1905. 154. sz. (1905. december 30.) 7. A lap 1906. január 18-i számában megjelent reklám közül újabb adatokat a fürdőről. Eszerint a gőzfürdő „meleg, langyos és hideg medencékkel, villanyozó készülékkel, nagy zuhanykamrával, kényelmes pihenővel és fodrász teremmel” várta vendégeit. A férfiak fürdési ideje: szerdát kivéve 13 óráig, csütörtök és vasárnap délután 2-től 6 óráig tartott. A nők szerdán egész nap, hétfőn és pénteken délután 2-től 6-ig vehették igénybe. A jegyek egy koronába, szerda és csütörtök délelőtt egy korona húsz fillérbe kerültek. A diákjegy ára hetven fillér volt. A medencefürdő nyitvatartása a következő volt: reggel 6

órától este 8 óráig (május 1-jétől augusztus 31-ig). Szeptember 1-jétől április 30-ig este 7 óráig volt nyitva. Déli 1 és 2 óra között a fürdő zárva volt. A szolgáltatások ára: porcelánmedence egy személynek egy korona húsz fillér, keramitmedence szintén egy személyre kilencven fillér, salonmedence három személynek két korona, családi medence (öt főre) három korona, lepedő húsz fillér, törölköző hat fillér volt.

14 *Székesfehérvári Friss Újság*, 7. 1905. 351. sz. (1905. december 31.) 2.

15 VLKI Közgyűlési jkv. 1909. XI. 29. No. 456.

16 A vendéglő négy étteremből és söntésből, egy előkertből és két fedett teraszról állt, a kerthelyiségen kívül. Az étterem az 1940-es években elsősorban diétás vendéglőként volt ismert.

1. Székesfehérvár, Árpád fürdő. Fekete-fehér fénykép (képeslap), 1910-es évek
Szerencs, Zempléni Múzeum, ltsz. 0189407

víz 130 méter mélységben fordult elő. A további mélyítés után a víz mennyisége és szénsavtartalma nőtt. A 160 méter mély, fúrt kút napi 150 köbméter vizet adott. A szakvélemény megállapítása szerint szénsavtartalma a balatonfüredi Lobogó-forrás vizének kétszerese volt, mind ivásra, mind gyógyfürdőzésre alkalmasnak minősítették.¹⁷ Ezzel az Árpád fürdő – a balatonfüredi után – a második szénsavas fürdő volt Magyarországon. A források valamelyest eltérő vizet adtak: a 116 méteres forrás vizét gyomor-, bél- és csontbajok ellen, a 160 méteres forrásét elsődlegesen szív- és légzésbetegségek ellen javasolták.¹⁸ Később a 116 méter mélységű forrás a „Zsuzsanna”, a 160 méter mély a „György” nevet kapta.

1923. január 14-én a *Fejér Megyei Napló* már az Árpád fürdő válságáról írt, a keramitfürdőt zárták be ekkor. A forgalom növelése érdekében a munkáspénztárral folytak tárgyalások, és heti két alkalommal diákfürdő volt a délutáni órákban. 1926-ban, a Várkörút rendezésekor alakították ki az Árpád fürdő kerthelyiségét és

a nyári mozit, amely szintén a forgalom növekedését segítette elő. Ezt követően gyógyfürdővé nyilvánítását kezdeményezték. Az Árpád fürdő és Szálloda Rt. kérelmét a közgyűlés, a városi tanács és a közegészségügyi bizottság is támogatta. A gyógyfürdőjelleg megállapításán kívül a gyógyvíz forgalmazására és szénsavval történő dúsítására is kiterjedt a kérelem.

A kutakra vonatkozó adatokat a következőkben foglalhatjuk össze. A kútfelekből szaggatott áramlással folyt a víz. A Zsuzsanna-kút percnként mintegy 5 liter, a György-kút mintegy 15 liter vizet szolgáltatott, vagyis naponként 7200, illetőleg 21 600 liter vizet. (A felmérés szerint a vízmennyiség naponta száz-százötven fürdővendég szénsavfürdőjéhez volt elegendő. Ezenkívül mintegy négy-ötezer üveg ásványvíz palackozására is mód nyílhatott.)¹⁹ A két forrás egymástól csekély mértékben különbözött, mindkettő a földes saványúvizek sorába tartozott. A forrásvíz elemzése során megállapították, hogy „nagy szabadszénsav tartalmánál fog-

17 *Fejér Megyei Napló*, 29. 1922. 148. sz. (1922. július 4.) 2.

18 *Fejér Megyei Napló*, 29. 1922. 260. sz. (1922. november 15.) 2.

19 Az 1930-as évek elején kísérleteztek a vízhozam növelésével. Szivattyú segítségével a György-forrásból óránként négy köbméter vizet nyertek.

Székesfehérvár. Városi strandfürdő étterme.

2. Székesfehérvár, Strand étterme. Fekete-fehér fénykép (képeslap), 1930-as évek vége
Székesfehérvár, Városi levéltár és Kutatóintézet, XV. Gyűjtemények, 29. Képeslapgyűjtemény

va igen nagy értékű és a savanyú vizek csoportjában kiváló helyet foglal el". Visszatérve a gyógyfürdővé minősítésre: a közgyűlés az épület egyes részeinek az átalakítását szabta a támogatás feltételéül, ezek szerint a szállodában egy társalgót kellett kialakítani, a szűk, kétágyas szobákat meg kellett nagyobbítani, a fürdőszobák átmedvesedett vakolatát ki kellett cserélni, az ásványvizet palackozás előtt vastalanítani kellett.²⁰ A gyógyfürdővé nyilvánítást követően megindult az ásványvíz palackozása is. 1932-ben a György-forrásból 48 500 üveget, a Zsuzsanna-forrásból 8000 üveget palackoztak. A forgalom ebben az évben jelentősen csökkent, a budapesti ásványvíz-forgalmazók ugyanis jelentősen csökkentették az árakat. Korábban a szállítások nemcsak a balatoni üdülőkre, hanem Budapestre is kiterjedtek.²¹

Az Árpád fürdőt ezekben az években természetes szénsavas gyógyásványvíz-fürdőként hirdették. Termál kád-, vasas-, szénsavas- és iszapfürdője, hideg vizes

gyógyfürdője egyaránt várta a vendégeket. Természetes lúp, vagyis mór fürdő szolgáltatásra is vannak adatok.

1929-ben ismét kisebb átalakításokat végeztek, amelynek során két portált és toldalékfürdőszobákat alakítottak ki. A portálok és bolthelyiségek a Kossuth utcai főbejárat melletti homlokzatnál nyertek elhelyezést, ezzel egyidejűleg az itt lévő hat fürdőkabin helyett a Várkörút felőli részen tizenkét új fürdőkabint építettek. (A megszüntetett hat fürdőkabinból kettő családi volt, amelyet ekkor már nem lehetett gazdaságosan működtetni.)

Az 1920-as években a gyógyfürdőben két medence, tíz fajanszkád, nyolc keramitkád, öt egyéb kád és százhuszonöt kabin volt. Az itt lévő 200 négyzetméter felületű uszodát 1927-ben 6300-an látogatták. A fürdő sokkal népszerűbb volt, mintegy 30 000 látogatóról adtak hírt. Ezekben az években azonban másutt is működtek fürdők, mindenképp a Székesfehérvári Szent István versenyszoda, kád- és gőzfür-

²⁰ VLKI Közgyűlési jkv. 1926. IV. 29. No. 73.

²¹ A Zsuzsanna-forrás vizét gyógyvízként, a György-forrását ásványvízként palackozták, ez utóbbit vastalanították. Öt napon keresztül

ülepítették, majd palackozták. A Zsuzsanna-forrás vizét 1929-ben nyilvánították gyógyvízzé. A vizet fél-, illetve másfél literes palackokba töltötték. A szénsavas fürdőknél a György-forrás vizét használták fel.

dő, továbbá a MÁV magánfürdő és a DSZAV műhely magánfürdője.²² Az 1930-as években Balfón, Parádán, Siófokon, Egerben és Szolnokon működtek nyári gyógyfürdők. Balfón és Parádán ásványvizet is forgalmaztak. Egész évben azonban csak Balatonfüreden és Székesfehérváron működött gyógyfürdő, Budapest mellett.

Az Árpád fürdő és Szálloda Rt. az 1930-as években Klein Rezső építési anyagkereskedő tulajdonába került. Klein érdekeltségi köre kiterjedt a város pénzügyi életére, az 1930-as években tulajdonosa a Gazdasági Bank Rt.-nek is. Ennek ellenére a fürdő üzemeltetésében ő sem tudott eredményeket felmutatni.²³

A veszteséges fürdő forgalmának növelése érdekében az 1930-as évek elején a Kossuth utcai járdán tíz asztalt szándékoztak elhelyezni azzal az indokkal, hogy „a Székesfehérvárra jövő idegenek észrevegyenek bennünket”. A kérelmet egyébként nem engedélyezték. A következő évben a terasz a várkörúti oldalon megvalósult. Az 1930-as években a forgalom növelése érdekében iskolai úszóórákat kezdtek tartani.

1936-ban a gyógyfürdő újjáépítésére 100 000 pengő kölcsönhöz folyamodtak. A kölcsön felvétele az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatalon keresztül történt, a pénzösszeg folyósítását a Pénzügyi Központ bonyolította. A kölcsön fedezetére felértékeltek az Árpád fürdő ingatlanait és ingóságait. A telek mintegy 146 000 pengőt tett ki. A felépítmények közül a fürdőépület, a filmszínház és a szálloda volt a legértékesebb, a teljes összeg 546 000 pengő volt. A kölcsön folyósításának legfőbb támogatója dr. Hóman Bálint, a város országgyűlési képviselője volt.

A részvénytársaság igazgatóságának tagja volt ezekben az években: dr. Holly Géza ügyvéd és dr. Kaltenecker Viktor, a város felsőházi képviselője. Székesfehérvár „ünnepi évében”, vagyis 1938-ban az Árpád fürdő és Szálloda homlokzatait is felújították. Az év elején a város műszaki tanácsosa felmérte azokat az épületeket, amelyek a város esztétikai külsejét rontották. Az épületeket május hónapra helyreállították.

A városi hatóság és a fürdőtulajdonos között, amennyire a forrásokból megállapítható, feszült viszony uralkodott. A gyakori levélváltás hátterében általában Klein Rezső késedelmes fizetései álltak. A polgármesteri hi-

vatal 1939-ben kezdeményezte az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatalnál az Árpád fürdő és Szálloda üzemtől a szálloda elnevezés megvonását. Ezt megelőzően a város Idegenforgalmi Hivatala – a tisztí főorvossal egyetértésben – ugyancsak ilyen értelmű javaslatot tett az I. fokú Iparhatóságnak. Indoklásul azt hozták fel, hogy a szálló üzeme „a legtávolabbról sem elégíti ki azokat az igényeket, amelyeket a városban megforduló idegenek támaszthatnak. A szálloda berendezése a lehető legprimitívebb és botrányosan elhanyagolt állapotban van. A szobák padozata hullámos, a folyosók padozata törött, a legtöbb helyen a parkett korhadott, a szobák folyóvízzel fel vannak ugyan szerelve, de a mosdók vízkövesek, a csapok piszkosak”. Ezen állapotok miatt a belügyminiszternél is eljárást kezdeményeztek a gyógyfürdőjelleg megvonása érdekében. Az eljárás – amely az évek óta felvett hiányosságok miatt történt – eredményt hozott. A tulajdonos a problémákat megszüntette.²⁴

A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint a fürdőt 1940-ben 129 állandó és 10 980 ideiglenes vendég látogatta. Állandó vendégként a statisztika azokat tartotta számon, akik legalább egy hétig tartózkodtak a fürdőben. Ideiglenes vendégek azok voltak, akik legalább egy éjjelt töltöttek el. 1944-ben az állandó vendégek száma 504 fő volt, az ideiglenes vendégek száma azonban jelentősen csökkent, az összeírás 8206 főt regisztrált.

A fürdő használati díjának felemelésére 1942-ben került sor. A közellátásügyi miniszter által engedélyezett árak az alábbiak voltak: gőzfürdőjegy felnőtteknek 1 pengő 40 fillér, vitézeknek 1 pengő 20 fillér, tanulóknak 40 fillér, tanoncoknak 60 fillér, gőzfürdő iszappakolással 2 pengő 60 fillér, természetes szénsavas fürdő 2 pengő 60 fillér, hideggyógyfürdő 1 pengő 90 fillér volt.

Az Árpád fürdőt 1942 decemberében a városi közművek nyugdíjintézete 700 000 pengőért megvásárolta, így tulajdonosa végső soron a város lett. Megvételét az ette indokoltta, hogy a város egyetlen kád- és gőzfürdője egészségügyi szempontból elhanyagoltta vált, a városi hatóság kénytelen volt elrendelni a bezárást. A Mérnöki Hivatal értékbecslést végzett, eszerint az ingatlanok és az épület, valamint tartozékainak értéke 760 000 pengő volt. Ebből a telek mintegy 200 000 pengő. A felépítmények közül a régi gőz- és kádfürdő

22 *Fejérvármegye és Székesfehérvár szab. kir. város évkönyve az 1929. évre.* Szerk. Dévay József Róbert. Székesfehérvár, 1928. 67. A MÁV magánfürdője egy medencéből állt, öt fajansz- és három horganykád volt, 2200 látogatóval. A DSZAV fürdőnek tizenkét zuhanyzója és egy horganykádja volt, és 12 775 látogatója.

23 A részvénytársaság nem datált alapszabálya szerint az rt. alaptőkéje 300 000 pengő volt, amely hatezer darab ötven pengő névértékű, bemutatóra szóló részvényből állt.

24 VLKI Polgármesteri Iratok. 1939. sz. n.

3. Székesfehérvár, Strand. Fekete-fehér fénykép (képeslap), 1944. Szerencs, Zempléni Múzeum, ltsz. 0189413

269 000, a szálloda 206 000, a filmszínház 192 000 pengő értéket képviselt. A legfontosabb karbantartási munkák elvégzésére a közgyűlés egyszeri 50 000 pengős adományt szavazott meg a közüzemi nyugdíjintézet részére.

Az átépítés 1943 januárjában kezdődött meg. Ennek során a padozatot teljes egészében újracsempézték, a nagy fürdőmedencét és a középső medencét a régi csempével átrakták, valamint teljes körű festési és mázolósi munkát végeztek. Az épület vízvezetékcsöveit részben kicserélték, 500 folyóméter új vezetékot építettek be, a kazánt is üzemképes állapotba helyezték. Mind az átalakítási munkákat, mind a fürdőfelszerelést illetően az anyagbeszerzés okozta a legnagyobb nehézségeket. A fürdő ruhaszükségletét a Textil Központ anyagkiutalása fedezte.

A fürdő 1943. április 3-án nyílt meg. A javítási munkák ezt követően a kád- és iszapfürdőnél folytatódtak. A fürdőigazgatóság a nagy úszómedence körül található helyiségeket étteremmé alakította át, a szálloda átépítése nyáron folytatódott. A tervezés kiterjedt

az úszósport elősegítésére, az uszoda medencéjét és a korábban mozgószínháznak használt helyiséget fedett uszodává akarták alakítani. Ez az elképzelés már 1937-ben is felvetődött. Az üzem energiaellátását korábban egy kazán fedezte, a megnövekedett hőszükséglet biztosítására a közművek áramszolgáltató telepétől táv-gőzvezeték létesítését tervezték.

A fürdőt ebben az évben 35 000 fő látogatta, a szén-savas fürdőt 700 látogató, iszappakolást 3500 vendég vette igénybe.

Az Árpád fürdő Rt.-hez tartozó városi fürdő kibővítését és korszerűsítését a városi közgyűlés 210 000 pengővel támogatta, azzal a kikötéssel, hogy a nyereségből a fürdő üzemeltetője visszatéríti majd a beruházáshoz adott városi hozzájárulást. A fenti összegből készült el a korábban többször tervezett fedett uszoda. 1944 elejére fejezték be a szálló földszintjének és utcai homlokzatának a renoválását is. Az uszoda mellett pinceéttermet létesítettek (2. kép). A fürdő korszerűsítését támogatta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is, amely az Országos Sportközponton keresztül 200 000 pengőt

biztosított. A korszerűsítési és építési munkák a harci cselekményekig folytatódtak. A feljegyzések szerint a teljes befejezéshez az építési költség tíz százalékára lett volna még szükség.²⁵

A második világháborút követően az Árpád fürdő és Szálloda a városi közművekhez tartozott. 1946-ban a gyógyfürdő nem, csak a százszemélyes ún. „tisztasági fürdő” üzemeléséről van adat. A szénhiány miatt ez is nagyobb fennakadásokkal működött. A gyógyfürdő a háborús károk miatt nem üzemelt, elromlottak az iszappakoló és a szénsavas fürdő berendezései is. A háborús sérülések komoly kárt okoztak a szállodá-

ban is: a negyvenhét szobából tizenkilenc sérült meg, illetőleg vált használhatatlanná. A városi strandfürdő (3. kép) 1946. május 16-án nyílt meg, ekkor már az Árpád fürdő és Szálloda is állandó üzemben működött, a fürdők látogatóinak száma 6474 fő, a szállodavendégeké 5552 fő volt.²⁶

A további fejlesztésre Gulyás Károly építésmérnök 1948-ban készített átépítési tervet, ekkor kapcsolták az épületet a távhőszolgáltatásra. A fürdő 1950-ben rövidebb időre a megyei kórház része lett, majd közfürdőként működött bezárásáig, 1989 szeptemberéig. Megújulására az ezredfordulót követően került sor.

25 VLKI Közgyűlési jkv. 1944. III. 9. No. 34.

26 CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF–ERDŐS FERENC: „Jelszavakkal nem lehet országot építeni!” Fejér megye alispánjának és Székesfehérvár város polgár-

mesterének éves jelentései 1945–1950. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 30.) Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár–Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára, 2012. 213.